

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTINI O‘QITISH
FAKULTETI**

O‘ZBEK TILINI O‘QITISH METODIKASI KAFEDRASI

MUTAXASSISLIKKA KIRISH
(1-kurs, 1- semestr)

FANIDAN

O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Toshkent-2016

Majmua O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi talablari asosida tayyorlangan.

Tuzuvchi:

Xolmanova Z. - Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘zbek tilini o‘qitish metodikasi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar:

Mengliyev B. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘zbek filologiyasi fakulteti professori, filologiya fanlari doktori.

Davlatova R. NavDPI maktabgacha ta’lim kafedrasini mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

O‘quv-uslubiy majmua Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘quv-uslubiy kengashida ko‘rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2016-yil 29- avgustdagi 1 -sonli bayonnoma).

Mundarija

Annotatsiya.....	
Fan dasturi.....	
Ishchi o‘quv dasturi.....	
Ma’ruza mashg‘ulotlari mazmuni.....	
Amaliy mashg‘ulotlar mazmuni.....	
Nazorat savollari.....	
Referat mavzulari.....	

Annotatsiya

“Mutaxassislikka kirish” fanidan yaratilgan elektron o‘quv –uslubiy majmua yigirma nomdagi materialdan iborat:

1.Fan dasturi. 2.Ishchi o‘quv dasturi. 3.Ma'ruzalar matni. 4.Prezentatsiya. 5.Tarqatma materiallar. 6.Baholash mezonlari. 7.Nazorat savollari. 8.Referat mavzulari. 9. Masalalar va mashqlar. 10.Testlar. 11.Glossariy. 12.Adabiyotlar. 13.Xorijiy manbalar. 14.Muallif haqida ma'lumot.

Ma'ruzalar fanning asosiy masalalarini qamrab olgan bo‘lib, tilshunoslik sohasining predmeti, vazifalarini yoritish, fan doirasida o‘rganiladigan asosiy masalalarning mazmun-mundarijasini belgilash, tilning ijtimoiy tabiati, shakllanish jarayoni, taraqqiyoti, til va jamiyat, til va tafakkur munosabati, til sathlari, dunyo tillari tavsifi, tasnifi,tilshunoslik maktablari, lingvistik tahlil metodlari, lisoniy universalialar va til strukturasi haqida ma'lumot berish maqsadini aks ettiradi.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAHSUS TA'LIM
VAZIRLIGI

Ro'yxatga olindi:
№ BD-541200
2016-yil "8" "08"

MUTAXASSISLIKA KIRISH FAN DASTURI

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi: 110000 – Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi: 5111200 – O'zbek tili va
adabiyoti

Toshkent-2016

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2016-yil 25-avgustdagi "366" - sonli buyruqining 2 - ilovasi bilan fan dasturi ro'yxati tasdiqlangan.

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2016-yil 8-avgustdagi "3" - sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

Fan dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universitetida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

Yo'ldoshev I.

- Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti filologiya fanlari doktori.

Xolmanova Z.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori.

Mirzayeva Z.

- Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek adabiyotini o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari nomzodi

Sayidraximova N.

- o'zbek tili o'qitish metodikasi kafedrasini dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Taqrizchilar:

Mengliyev B.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti professori, filologiya fanlari doktori.

Davlatova R.

NavDPI maktabgaacha ta'lim kafedrasini mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsenti.

Yoqubov I.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Saidg'amiyeva G.

QDDPI o'zbek tili va adabiyoti metodikasi kafedrasini dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Fanning o'quv dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'quv-uslubiy kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2016-yil 29-avgustdagi 1-sonli bayonnoma).

Fanning dolzarbligi

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillika erishgach, ijtimoiy-iqtisodiy hayotimizning barcha sohalari kabi ta’lim tizimida ham tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Har tomonlama yetuk kadrlar, erkin fikrlaydigan shaxs tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylandi.

Yetuk mutaxassislarni, ayniqsa, yosh avlod tarbiyachilarini tayyorlashda til ilmi muhim ahamiyat kasb etadi, zero til - o‘qituvchining eng asosiy quroli sanaladi. Mazkur dastur tilshunoslik ilmi asoslari bilan bog‘liq muammolar haqida ma’lumot beradi.

Fanning o‘quv rejasidagi boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi va uslubiy jihatdan uzviyligi

“Mutaxassislikka kirish” fani umumkasbiy fanlar bokiga kiritilgan kurs hisoblanib, 1-kursning 1-semestrda o‘qitiladi.

Mutaxassislikka kirish fanini o‘qitishning muayyan holatlarida talabaning ona tili, tarix kabi o‘rta ta’lim tizimida egallagan bilimlariga tayaniladi.

Umuman olganda, kursni o‘zlashtirish uchun quyi ta’lim bo‘g‘inlaridagi “Ona tili” fani bo‘yicha egallagan ma’lumotlar zamin vazifasini o‘taydi.

Mazkur fan “Umumiy tilshunoslik”ning dastlabki bosqichi bo‘lib, umuman, murakkab til hodisalarini to‘g‘ri tushunishga, ma’lum bir til hamda qardosh til guruhlarini, lug‘at tartibini, fonetik tizimi va grammatik qurilishini ilmiy asosda chuqur o‘rganish uchun nazariy va amaliy zamin yaratadi hamda oliy ta’limdagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “O‘zbek tilining stilistikasi”, “Ritorika”, “Mazmuniy sintaksis”, “O‘zbek tilshunosligi tarixi”, “Ona tili o‘qitish metodikasi”, shuningdek, magistratura bosqichidagi “O‘zbek tilshunosligining nazariy masalalari” kabi o‘quv kurslari ta’limiga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Dasturning asosiy qismi (ma’ruza)da kurs mavzulari mantiqiy izchillikda beriladi. Har bir mavzuning mohiyati asosiy tushunchalar va tezislar orqali ochib beriladi. Bunda mavzu bo‘yicha talabalarga DTS asosida yetkazilishi zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar to‘la qamrab olinadi.

Asosiy qism sifatida qo‘yiladigan talab mavzularning dolzarbligi, ularning ish beruvchilar talablari va ishlab chiqarish ehtiyojlariga mosligi, mamlakatimizda bo‘layotgan til ta’limi sohasidagi o‘zgarishlar, til imkoniyatlarini egallashni takomillashtirish, ta’lim va boshqa sohalardagi islohotlarning ustuvor masalalarini qamrab olinishi hamda fan va texnologiyalarning so‘nggi yutuqlari e’tiborga olinishi tavsiya etiladi.

Fanning ilm-fan, iqtisodiyot va ishlab chiqarishdagi o‘rni

Talabalarining mutaxassislik - tilshunoslik fani bo‘yicha o‘rta va o‘rta maxsus ta’lim muassasalarida olgan bilimlarini chuqurlashtirish, kengaytirish; o‘zbek tilshunosligi ilmida qo‘llanilayotgan atamalarni o‘zlashtirish, ma’lum bir til hamda qardosh til guruhlarini bir-biriga solishtirib, muayyan til hodisalarini, lug‘at tartibini o‘rganishga doir olib borilayotgan ishlarni o‘rganish, til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlarini belgilash va tilshunoslikning nazariy masalalarini chuqur o‘rganishga da’vat etib, puxta bilimli mutaxassis tayyorlash muhim ahamiyatga ega.

**Fanni o‘qitishdagi zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar
hamda o‘quv mashg‘ulotlarini loyihalash**

Talabalarning “Mutaxassislikka kirish” kursini mukammal o‘zlashtirishlari uchun o‘qitishning ilg‘or va zamonaviy usullari, yangi axborot-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga ega. Fanni o‘qitishda ta’limning darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, ma’ruza matnlari kabi asosiy, lug‘atlar, qomuslar, tarqatma, elektron materiallar, ko‘rgazmali vositalardan, ma’ruza, seminar va amaliy mashg‘ulotlarda “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Bumerang”, “Keys-stadi”, “Matbuot konferensiyasi” va boshqa zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish nazarda tutilgan. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalaridan – kompyuter, elektron darsliklar, elektron lug‘atlar va internet materiallaridan, multimediya imkoniyatlaridan ham unumli foydalaniladi.

Fan modulining dasturi (module syllabus)

O‘quv kursining to‘liq nomi:	Mutaxassislikka kirish		
Kursning qisqacha nomi:	MK	Kod: MK	
Kafedra:	O‘zbek tilini o‘qitish		
O‘qituvchi haqida ma’lumot:	Sayidiraximova Nasiba	E-mail: nasibatashkent@mail.ru	
Semestr va o‘quv kursining davomiyligi:	1-semestr, 28 hafta		
O‘quv soatlari hajmi:	Jami:	118	
	shuningdek:		
	ma'ruza	32	
	seminar	-	
	amaliy	44	
	mustaqil ta'lim	42	
O‘quv kursining statusi	Umumkasbiy fanlar bloki		
Dastlabki tayyorgarlik:	Mutaxassislikka kirish fanini o‘qitishning muayyan holatlarida talabaning ona tili, tarix kabi o‘rta ta’lim tizimida egallagan bilimlariga tayaniladi. Kursni o‘zlashtirish uchun quyi ta’lim bo‘g‘inlaridagi “Ona tili” fanlaridan o‘zlashtirilgan bilimlarga asoslanadi.		
Fanning predmeti va mazmuni – unda tilning murakkab mohiyat sifatidagi tavsifi, tilning paydo bo‘lishi haqidagi asosiy farazlar, til va tafakkur munosabati, til va madaniyat munosabati, tilning belgilar sistemasi ekanligi, tilshunoslik va uning bo‘limlari, til va yozuv munosabati, dunyo tillarining tipologik tasnifi, lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida boshlang‘ich ma’lumotlar beriladi hamda ularni amalda tatbiq etish ko‘nikmasini hosil qilishning nazariy va amaliy tomonlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan.			
Fanni o‘qitishdan maqsad – “Mutaxassislikka kirish” fanining asosiy maqsadi			

Davlat ta'lim standartlari asosida bo'lajak pedagog kadrlarni fanining o'rganish obyekti, boshqa fanlar bilan aloqasi haqida ma'lumot berish, talabalarni tilshunoslik fanining asosiy tushunchalari, kategoriyalari haqidagi bilimlar bilan qurollantirish, talabalarda olingan bilimlarni amalda qo'llay olish malakasini shakllantirish kabi vazifalarini hal qilishni taqozo qiladi

Fanning vazifasi - ushbu fanning vazifalari til va jamiyat, til tizimi va tuzilishi, til sathlari, birliklari va ularning namoyon bo'lish qonuniyatlari, tilshunoslik fanining boshqa tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan aloqasi, dunyo tillarining tasnifi haqida nazariy bilimlar berishdan iboratdir.

Mutaxassislikka kirish o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- tilning mohiyati, til va tafakkur, ularning bog'liqligi, til va mantiq birliklarining o'zaro munosabati, til va nutqiy faoliyat, til va nutq birliklari to'g'risida **tasavvurga ega bo'lishi** ;
- tilning paydo bo'lishi haqidagi farazlar; til sistemasi va strukturasi; tilshunoslik sathlari haqida umumiy ma'lumot; jahon tillari tasnifi, tipologik va genealogik tasnif; lingvistika turlari va lingvistik metodlarni **bilishiga**;
- til sistemasi va strukturasi farqlay olish; fikr almashinuv (kommunikatsiya) va uning asosiy vositalari, til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabatini, o'zbek tili sathlarini farqlay olish **ko'nikmasiga ega bolishi**;
- jahon tillari tasnifi; lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida masalalarida o'zining nuqtayi nazarini asoslab berishi, nazariy fikrlardan amaliy masalalarni yechishda foydalana olish **malakasiga ega bo'lishi lozim**.

Kursning tematik tarkibi va mazmuni

T/r.	Mavzu	Ma'ruza	Amaliy (seminar)	Mustaqil ish
1-semestr				
1.	“Mutaxassislikka kirish” fanining o'rganish obyekti, maqsad va vazifasi. Til murakkab mohiyat sifatida.	2	2	2
2.	Tilning paydo bo'lishi.	2	2	2
3.	Til va tafakkur munosabati.	2	2	2
4.	Til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabati.	2	2	2
5.	Yozuv haqida ma'lumot. Til va yozuv munosabati.	2	2	2
6.	Til va madaniyat munosabati.	2	2	2
7.	Til - belgilar tizimi. Lingvistik belgi tuzilishi.	2	2	2
Joriy nazorat (JN)				
8.	Tilshunoslik va uning bo'limlari. Fonetika va fonologiya.	2	4	4
9.	Fonetikaning to'rt aspekti. Nutqning	2	4	4

	fonetik bo‘linishi.			
10.	Leksikologiya.	2	4	4
11.	Leksikografiya. Lug‘at turlari va tiplari.		2	2
12.	Grammatika va uning bo‘limlari. Morfologiya.	2	4	4
13.	Sintaksis haqida ma’lumot. Sintaksis qismlari.	2	4	4
14.	Dunyo tillarining tipologik tasnifi.	2	4	2
15.	Xalqaro va sun’iy tillar.	2	2	2
16.	Lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida boshlang‘ich ma’lumotlar.	2	2	2
	Oraliq nazorat (ON)			
	Joriy nazorat (JN)			
	Yakuniy nazorat (YaN)			
1-semestr bo‘yicha jami		32	44	42
Umumiy		32	44	42
Ta’lim berish va o‘qitish uslubi:	Ma’ruza, amaliy mashg‘ulotlar, mustaqil ishlar (aylana stol, keys stadi, master-klasslar)			
Mustaqil ishlar:	O‘quv loyihalar, guruhli taqdimot, reftratlar, keyslar, dokladlar, krossvordlar, poster, prospekt, ese va h.k.			
Maslahatlar va topshiriqlarni topshirish vaqti:	Kunlar	Vaqt	Auditoriya	
1.				
2.				
3.				
Bilimlarni baholash usullari, mezonlari va tartibi:				
JN va ONning balari ishchi dasturda beriladi				
Baholash usullari	Testlar, yozma ishlar, og‘zaki so‘rov, prezentatsiyalar va h.k.			
Fan bo‘yicha talabalar bilimni nazorat qilish va baholash	Nazorat shakllari Baholash turlari fan xususiyatidan kelib chiqqan holda so‘rovlar, og‘zaki savol-javob, yozma ish, test sinovlari yoki boshqa ko‘rinishda o‘tkazilishi mumkin.			
	Fan bo‘yicha talabalar bilimni baholash mezon			
	Ball	Talabaning bilim darajasi		
	86-100 ball	- talaba mashg‘ulotlarga doim tayyorlanib keladi, juda faol, dasturiy materiallarni yaxshi biladi, xulosa va qarorlar qabul qila oladi, ijodiy fikrlaydi, bilimlarni amaliyotda qo‘llay oladi. - talaba ijodiy masalalarni hal qilish mobaynida		

		<p>tegishli bilimlarni qo'llash doirasini maqsadga muvofiq tanlab, yechimini topishga xizmat qiluvchi yangi usul va yo'nalishlarni topa oladi, o'quv materialini mohiyatini tushunadi.</p> <p>- talaba taqdim etilgan o'quv masalalarini yechish yo'llarini izlaydi, dasturiy materiallarni biladi va aytib bera oladi hamda tasavvurga ega bo'ladi.</p>
	71-85 ball	<p>- talaba o'rganilayotgan hodisalar aloqadorligini bilish hamda obyektning tavsiflash olish ko'nikmasiga ega bo'lishi bilan birgalikda, qo'yilgan masalalarni sabab-oqibat aloqadorligini ochib bergan holda yecha oladi, o'rganilayotgan nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lay oladi va mustaqil mushohada qila oladi.</p> <p>- bilim va ko'nikmalar mazmunini tadbiiq qila olish mahorati, bir tipdagi mashq va topshiriqlarni yecha olish, yozib olish va eslab qolish qobiliyatiga ega, bilimlarini amalda qo'llay oladi.</p>
	55-70 ball	<p>- talabaning eshitganlari, ularga berilgan namunalarni, taqdim etilgan ko'rsatmalar asosida topshiriqlarni bajara oladi, mohiyatni tushunadi.</p> <p>- talaba qator belgilar asosida ma'lum birliklarni farqlash bilan birga unga ta'rif bera oladi va o'quv materialini tushuntirib bera oladi.</p>
	0-54 ball	<p>- talaba fan mavzulari bo'yicha umumiy tasavvurga ega emas.</p> <p>- talaba dasturiy materiallarni bilmaydi.</p>
Fanga doir video ma'ruzalar, videoroliklar:		
Glossariylar:		
Axborot resurs baza:		

ASOSIY QISM

Fanning nazariy mashg'ulotlari mazmuni

1-modul. "Mutaxassislikka kirish" fanining o'rganish obyekti, maqsad va vazifasi. Til murakkab mohiyat sifatida. Tilshunoslik fanining o'rganish sohasi va mavzusi

Mutaxassislikka kirish fanining maqsadi va vazifasi. Tilning murakkab mohiyat sifatidagi tavsifi. Tilning mohiyati haqidagi qarashlar. Til – insoniyatning eng muhim aloqa vositasi ekanligi. Fikr almashinuv (kommunikatsiya) va uning asosiy vositalari.

2-modul. Tilning paydo bo'lishi

Tilning paydo bo'lishi haqidagi asosiy farazlar: tovushga taqlid, undovlar farazi, ijtimoiy kelishuvlar va mehnat chaqiriqlari farazi. Tilning paydo bo'lishi haqidagi asosiy faraz. Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanish qonuniyatlari.

3-modul. Til va tafakkur munosabati

Til va tafakkur. Tilning tafakkur bilan chambarchas bog'liqligi. Til va mantiq birliklarining o'zaro munosabati. Til va nutqiy faoliyat.

4-modul. Til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabati

Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi. Til taraqqiyoti jarayoni. Til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlari. Substrat va superstat hodisasi. Tilning strukturasi va sistemasi tushunchasi. Til sistemalar sistemasi sifatida. Til strukturasi elementlari.

5-modul. Yozuv haqida ma'lumot. Til va yozuv munosabati

Yozuv va uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati. Til va yozuv. Yozuvning paydo bo'lishi. Yozuv tarixining piktografik, ideografik, fonografik bosqichlari. Grafika. Hozirgi o'zbek alfaviti va lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi. Alfavitning o'zgarishiga sabab bo'ladigan omillar. Orfografiya va uning prinsiplari. Fonetik prinsip. Morfologik prinsip. Tarixiy-traditsion prinsip. Maxsus yozuv turlari.

6-modul. Til va madaniyat munosabati

Til va madaniyat tushunchasi. Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi. Madaniyatning tilda aks etishi. O'zbek tiliga xos lingvokulturologik belgilar.

7-modul. Til - belgilar tizimi. Lingvistik belgi tuzilishi

Til tizimdir. Tilning belgilar sistemasi ekanligi. Belgi haqidagi nazariyalar xususida. Lingvistik belgi haqida. Lingvistik belgining ikki muhim xususiyati. Lingvistik belgining tuzilishi. Munosabat va ununi turlari.

8-modul. Tilshunoslik va uning bo'limlari. Fonetika va fonologiya

Nutq tovushlari tilning tabiiy materiali sifatida. Nutq tovushlarining akustikasi va artikulyatsiyasi. Nutq tovushlarining tasnifi. Vokalizm va konsonantizm. Unli tovushlarning tasnifi. Nutqning fonetik bo'linishi: jumla (fraz), takt, bo'g'in, tovush. Enlitika va enkliza hodisasi. Proklitika va prokliza hodisasi. Bo'g'in va uning turlari. Intonatsiyaning vazifasi. Urg'u va uning turlari. Nutq tovushlarining o'zgarishi. Reduksiya. Nutq tovushlarining pozitsion va kombinator o'zgarishlari. Fonema tushunchasi va uning tovushdan farqi.

9-modul. Fonetikaning to'rt aspekti. Nutqning fonetik bo'linishi

Fonetikaning to'rt aspekti: fizik-akustik, fiziologik, perseptiv, lingvistik aspektlari. Nutqning fonetik bo'linishi. Segment va supersegment birliklar.

10-modul. Leksikologiya

Leksikologiya. Leksikologiyada o'rganiladigan muammolar. Leksikologiya sohalari. Semasiologiya, onomasiologiya, toponimika, etimologiya, frazeologiya va b. Leksema va uning semantik strukturasi. Leksema til birligi, so'z forma nutq birligi sifatida. Til va nutq, uning birliklari haqida dastlabki ma'lumotlar. Leksik ma'no (denotat) va tushuncha (signifikat). Leksema va termin. So'zning semantik strukturasi. Semema. Nomema. Sema turlari. Tilning

lugʻat tarkibi. Dialektizmlar. Arxaizmlar. Istorizmlar. Neologizmlar. Tabu va evfemizmlar. Jargon va argolar. Etimologiya va uning turlari. Leksikografiya. Lugʻat turlari: ensiklopedik va lingvistik lugʻatlar.

11-modul. Leksikografiya. Lugʻat turlari va tiplari

Leksikografiya tilshunoslikning lugʻatchilik bilan shugʻullanadigan sohasi ekanligi. Lugʻat turlari va tiplari. Qomusiy lugʻatlar, maxsus lugʻatlar. Lugʻat maqolalarining joylahtirilish sxemasi.

12-modul. Grammatika va uning boʻlimlari. Morfologiya.

Grammatika va uning boʻlimlari: morfologiya va son kategoriyasi, rod kategoriyasi. Kelishik kategoriyasi, shaxs-son kategoriyasi. Grammatik maʼnoning ifodalanish usullari: sintetik usul, analitik usul. Grammatik forma va kategoriyalar. Grammatik kategoriyalarning turlari. Morfologiya. Soʻz va morfemaning tuzilishi. Morfema tushunchasi. Morfemaning turlari. Affiksial morfemaning vazifasiga koʻra turlari. Soʻz yasovchi affiksial morfemalar. Affiksial morfemaning oʻrniga koʻra turlari.

Soʻzlarni turkumlarga ajratish prinsiplari. Soʻz turkumlarining tasnifi: mustaqil soʻz turkumlari, yordamchi soʻz turkumlari, alohida guruhni tashkil etadigan soʻz turkumlari.

13-modul. Sintaksis haqida maʼlumot. Sintaksis qismlari

Sintaksis qismlari: sodda gap sintaksisi, qoʻshma gap sintaksisi, murakkab qoʻshma gap sintaksisi. Sintaktik munosabat turlari: predikativ va nopredikativ bogʻlanish. Soʻz birikmasi. Soʻz birikmasining qoʻshma soʻz va gapdan farqi. Soʻz birikmasining turlari: otli birikma, feʼlli birikma, sifatli birikma, ravishli birikma. Gap. Gapning tasnifi, ifoda va maqsadiga koʻra turlari. Gapning aktual boʻlinishi.

14-modul. Dunyo tillarining tipologik tasnifi

Dunyo tillarining xilma - xilligi. Tillar tasnifining asoslari. Tillar tasnifining turlari. Tipologik tasnif. Jahon tillarining geneologik tasnifi. Morfologik tipologiya.

15-modul. Xalqaro va sunʼiy tillar

Xalqaro va sunʼiy tillar haqida maʼlumot. Halqaro va sunʼiy tillarning oʻziga xos xususiyatlari. Esperanto. Koyne tili.

16-modul. Lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida boshlangʻich maʼlumotlar

Lingvistika turlari haqida boshlangʻich maʼlumotlar. Metod. Metodologiya. Diaxron tadqiqot metodlari. Sinxron tadqiqot metodlari. Lingvistik metodlar haqida boshlangʻich maʼlumotlar. Ilmiy tadqiqot mavzusini va yoʻnalishini tanlash.

Amaliy mashgʻulotni tashkil etish boʻyicha koʻrsatmalar

Maʼruza mashgʻulotlarda oʻrganilgan mavzular amaliy mashgʻulotlarda mustahkamlanadi. Amaliy mashgʻulotlarda talabalar oʻzbek adabiy tili haqidagi bilim va koʻnikmalarini rivojlantiradilar.

Amaliy mashgʻulotlar mavzularining muayyan rejasi va adabiyotlar roʻyxati talabalarga taqdim qilinadi. Rejada koʻrsatilgan masalalarni darslik yoki oʻquv qoʻllanma hamda ilmiy adabiyotlarga tayanib oʻrganish tavsiya qilinadi. Talabalar

hozirgi o'zbek adabiy tilining ma'lum bo'limlari bo'yicha olgan nazariy ma'lumotlariga doir tahlillar o'tkazishadi.

Amaliy mashg'ulotlarning tavsifiya etiladigan taxminiy mavzulari:

Amaliy mashg'ulotlarning taxminiy ro'yxati

1. Mutaxassislikka kirish fani, uning mundariyasi, maqsadi, vazifasi va ahamiyati. Tilning mohiyati. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi. Tilshunoslik fan sifatida. Tilshunoslikning o'rganish obyekti, muammolari, boshqa fanlar bilan aloqasi, uning mohiyati va materiali yuzasidan suhbat.

2. Til – insoniyatning eng muhim aloqa vositasi. Fikr almashinuvi (kommunikatsiya) va uning asosiy vositalari. Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanish qonuniyatlari. Til va jamiyat masalalarini o'rganish.

3. Tilning paydo bo'lishi. Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanish qonuniyatlari. Substrat va superstat hodisalari.

4. Til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabati. Til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlari. Til strukturasi va sistemasi. Til - sistemalar sistemasi sifatida.

5. Fonetika va fonologiya. Tovush hosil qiluvchi organlarni aniqlash. Nutq tovushlarini o'rganish. Unli tovushlar tasnifi aks etgan jadvallar tuzish. Undosh tovushlar tasnifi aks etgan jadvallar tuzish. Nutqning fonetik bo'laklarini matn asosida belgilash. Fonetik o'zgarishlar: akkomodatsiya, assimilatsiya, metateza va boshqa fonetik hodisalarga matndan misol topish.

6. Leksikologiya va frazeologiya. Matndan ko'p ma'noli va bir ma'noli so'zlarni aniqlash. Til va nutq birliklari haqida dastlabki ma'lumotlar. So'z - til birligi, so'z forma - nutq birligi sifatida. So'z va leksema kabilar yuzasidan fikr bildirish, mashqlar bajarish

7. Leksik ma'noning taraqqiyot yo'llari. Leksemalar o'rtasidagi semantik munosabatlar. To'g'ri ma'no va ko'chma ma'no, differensial ma'no va integral ma'nolarni aniqlash. So'zning ma'no ko'chish yo'llari: metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksional ko'chishga matndan misollar topish. Sinonimiya va antonimiya matndan misollar topish.

8. Leksemalar o'rtasidagi shakl munosabatlari. Omonimiya, paronimiya. Omonim va paronimlarni matndan aniqlash.

9. Tilning lug'at tarkibi. Jargon va argolar. Istorizm, arxaizm, neologizm Tabu, evfemizm, jargon va argolar ishtirokida gaplar tuzish. Matndan frazeologik iboralarni aniqlash. Istorizm, arxaizm, neologizm ishtirok etgan gaplar tuzish yoki ularni matndan aniqlash. Lug'atlar ustida ishlash.

10. Grammatika. Grammatik ma'no ifodalovchi vositalarni matndan aniqlash. O'zbek va boshqa o'rganilayotgan tillarni grammatik ma'noning ifodalanishi nuqtai nazardan taqqoslash. So'z tarkibini tekshirish va morfemalarni aniqlash. Grammatik kategoriyalarni turli tillarda ifodalanishi bo'yicha mashqlar bajarish. Matndan turli so'z birikmalariga misollar aniqlash. Matn asosida gapning aktual bo'linishi bo'yicha mashqlar ishlash. Matndan so'z birikmalari aniqlash. Ularning tarkibini o'rganish. Matndagi sintaktik bog'lanish vositalarni aniqlash. Matn turlari bo'yicha mashqlar ishlash.

11. Til va yozuv. Yozuvning paydo bo'lishi. Yozuv tarixining piktografik, ideografik, fonografik bosqichlari. Yozuv qurollari va materiallari. Alfavit. Hozirgi o'zbek alfaviti va lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi. Orfografiya va uning prinsiplari. Matndan turli prinsiplar asosida yozilgan so'zlarni aniqlash.

12. Jahon tillari xaritasi bilan tanishish. Jahon tillari xaritasidan turkiy tillar oilasiga mansub tillarda so'zlovchi mamlakat va shaharlarni aniqlash. Jahon tillari xaritasidan Hind-yevropa oilasiga mansub tillarning joylashishini aniqlash.

13. Lingvistika turlari. Lingvistik metodlar haqida boshlang'ich ma'lumotlarga ega bo'lish.

14. Metod. Metodologiya. Diaxron tadqiqot metodlari. Sinxron tadqiqot metodlari. Lingvistik metodlar haqida boshlang'ich ma'lumotlarga ega bo'lish. Ilmiy tadqiqot mavzusini va yo'nalishini tanlash.

Kurs ishini tashkil etish

Mazkur fandan kurs ishi yozish rejalashtirilmagan.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi. Darslik va o'quv qo'llanmalarining boblari va mavzularini o'rganish. Bunday ish natijalari seminar, kollokviumlarda hamda referatlar, individual berilgan vazifalar bo'yicha tekshiriladi.

Tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruza qismlarini o'zlashtirish. Bunda o'qituvchi asosiy materialning bayon qilinishiga alohida ahamiyat berishi lozim bo'ladi. Tarqatma materiallar hajmi har bir ma'ruza uchun 5-8 sahifa bo'lishiga erishish kerak. Bunday ish natijalari reyting nazoratining muvofiq bosqichlarida tekshiriladi.

O'qitish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlari bilan ishlash. Bu usul ma'ruza mashg'ulotlari hamda amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish jarayonida qo'llanishi mumkin.

Fanning boblari va mavzulari ustida ishlash. Bu maxsus va ilmiy adabiyot (monografiya, maqolalar) hisob-grafik ishlar, referatlar, kurs ishlari, bitiruv malakaviy ishlarini bajarish chog'ida amalga oshiriladi. Mustaqil tahsilning bu shakli barcha kurs talabalariga tavsiya etiladi. Uning natijalari ham reyting nazoratida aks etadi.

Mutaxassislikka kirish fanining nazariy qoidalarini mustahkamlash bo'yicha manbalarni o'rganish, ularni tahlil qilish. Bu ish barcha semestrlarda bajariladi va reyting tizimida baholanadi.

Fanlar bo'yicha adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish, qo'shimcha adabiyotlar ustida ishlash hamda ularni o'rganish. Bu ish ham barcha semestrlarda amalga oshiriladi va reyting tizimida baholanadi.

Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq holda fanning muayyan boblari va mavzularini chuqur o'rganish.

Masofaviy ta'lim.

Tavsiya etilayotgan mustaqil ishlarning taxminiy mavzulari:

1. Tilshunoslik va mantiq.

2. Tilshunoslik va tabiiy fanlar.
3. Yozuv tarixi.
4. Kommunikativ tilshunoslik.
5. Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Alisher Navoiy kabi allomalarning tilga oid asarlari bilan tanishish.
6. Tilning ijtimoiyligi.
7. Til – insoniyatning muhim aloqa-aralashuv vositasi, millat ruhiyati va ma'naviyati ko'zgusi.
8. Tilning paydo bo'lishi. Tillarning o'zaro ta'siri, rivojlanish qonuniyatlari.
9. Til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlari.
10. Til - belgilar tizimi. Lingvistik belgi tuzilishi.
11. Til va tafakkur munosabati.
12. Til va jamiyat, til va tarix munosabati.
13. Til birliklari o'rtasidagi munosabatlar.
14. Til va nutq munosabati. Til va nutq birliklari.
15. Til sathlari va sathlarga ajratish tamoyillari.
16. Dunyo tillarining tasnifi.
17. Tillarning morfologik tasnifi.
18. Xalqaro va sun'iy tillar.
19. Til va yozuv munosabati.
20. Lingvistik tahlil metodlari.

Dasturning axborot-uslubiy ta'minoti

Didaktik vositalar:

Mutaxassislikka kirish fanidan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlari yangi pedagogik texnologiyalar asosida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (proyektor, kompyuter, elektron doska, va b.) foydalangan holda o'tiladi. Darslarda mavzu mohiyatidan kelib chiqqan holda "Suhbat" metodi, "Aqliy hujum", "Blis- so'rov", "Tushunchalar izohi", "FSMU", "Klaster" kabi interfaol metodlar qo'llaniladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Yo'ldoshev I. va boshqalar. Tilshunoslikka kirish (darslik). -Toshkent, 2013.
3. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish (o'quv qo'llanma). -Toshkent, 2009.
2. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish (o'quv qo'llanma). –Toshkent, 2007.
4. Sharipova O', Yo'ldoshev I. Tilshunoslikka kirish (o'quv qo'llanma). - Toshkent, 2006.
5. Yo'ldoshev I., Sharipova O'. Tilshunoslikka kirish (o'quv qo'llanma). -Toshkent, 2007.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. –Toshkent: Akademnashr, 2013.
2. Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar (o'quv qo'llanma). - Toshkent, 2001.
3. Nurmonov A. va b. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. (o'quv qo'llanma). -Toshkent, 2001.

4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. - Toshkent, 2002.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (darslik). -Toshkent, 2006.

Internet saytlari

- 1.<http://www.gov.uz/> Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU sayti.
- 2.<http://www.pedagog.uz/> Pedagogika muassasalari portali.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

Ro'yxatga olindi:
№ 20 - 5111200 - 3.06
2016-y « 8 » 08

“MUTAXASSISLIKKA KIRISH”

FANIDAN
ISHCHI O'QUV DASTURI
(1-kurs, 1- semestr uchun)

Bilim sohasi: 100000 – Gumanitar soha
Ta'lim sohasi: 110000 – Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi: 5111200 – O'zbek tili va adabiyoti

Umumiy soat -118 soat
Shu jumladan:
Ma'ruza -32 soat
Amaliy mashg'ulot -44 soat
Mustaqil ta'lim -42 soat

Toshkent – 2016

Tuzuvchilar:

Yo'ldoshev I.

- Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti professori, filologiya fanlari doktori.

Xolmanova Z.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori.

Saydiraximova N.

- Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasini dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

Taqrizchilar:

Mengliyev B.

- Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori.

Davlatova R.

- NavDPI maktabgacha ta'lim kafedrasini mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbek tili o'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasining 2016-yil 22-avgustdagi 1-sonli majlisida muhokama qilingan va ma'qullangan.

Kafedra mudiri:

 Z. Xolmanova

Fanning ishchi o'quv dasturi O'zbek tili va adabiyoti o'qitish fakulteti Kengashining 2016-yil 23-avgustdagi 1-sonli yig'ilishida muhokama qilib, tasdiqlanish uchun tavsiya etilgan.

Dekan:

 I. Azimov

Mazkur ishchi o'quv dasturi Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2016-yil 29-avgustdagi 1-sonli majlisida tasdiqlangan.

O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i

 A. Sayfullayev

Fanning dolzarbligi

Respublikamiz Prezidentining 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat ozbek tili va adabiyoti universitetini tashkil qilish to‘g‘risida”gi farmoni (PF-4947)da ona tili va adabiyoti mutaxassislari zimmasiga milliy tilimiz va adabiyotimizni yanada rivojlantirish, ona tilimizning jamiyat hayotida tutgan mavqeyini yuksaltirish, uning tarixiy taraqqiyoti, bugungi holati, istiqboli bilan bog‘liq masalalarni ilmiy asosda chuqur o‘rganish kabi qator vazifalar yuklatildi. Farmonda, ayniqsa, ona tilimizni zamon talablari asosida o‘qitish, o‘zbek tilining asl tabiati va xususiyatlarini to‘la aks ettiradigan mukammal akademik va o‘quv grammatikalarini yaratish masalasiga alohida e‘tibor qaratildi. Shundan kelib chiqqan holda, bugungi kunda o‘zbek tili va adabiyoti ta‘lim yo‘nalishi talabalariga mutaxassislik fanlarini jahon andozalariga mos keluvchi zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida chuqur o‘rgatish muhim ahamiyatga ega.

“Mutaxassislikka kirish” fani o‘quv dasturi oliy o‘quv yurtlari DTS hamda mazkur farmonda ko‘rsatilgan talablar asosida o‘zbek tili va adabiyoti bakalavriat ta‘lim yo‘nalishiga mo‘ljallab tuzildi. Unda mutaxassislikka kirish fanining maqsad va vazifasi, tilning murakkab mohiyat sifatidagi tavsifi, tilning paydo bo‘lishi haqidagi asosiy farazlar, til va tafakkur munosabati, til va madaniyat munosabati, tilning belgilar sistemasi ekanligi, tilshunoslik va uning bo‘limlari, til va yozuv munosabati, dunyo tillarining tipologik tasnifi, lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida boshlang‘ich ma‘lumotlar bo‘yiha talabalar egallashi lozim bo‘lgan nazariy va amaliy bilimlar tizimi tavsiya etildi; fan sohasi bo‘yicha o‘zbek tilshunosligida qo‘lga kiritilgan eng so‘nggi yutuqlarning ta‘lim bosqichlari darsliklarida berilishi masalasini qiyosan o‘rganishga doir ko‘rsatmalar berildi.

Fanning o‘quv rejadagi boshqa fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi va uslubiy jihatdan uzviyligi

“Mutaxassislikka kirish” fani umumkasbiy fanlar bokiga kiritilgan kurs hisoblanib, 1-kursning 1-semestrda o‘qitiladi.

Mutaxassislikka kirish fanini o‘qitishning muayyan holatlarida talabanning ona tili, tarix kabi o‘rta ta‘lim tizimida egallagan bilimlariga tayaniladi.

Umuman olganda, kursni o‘zlashtirish uchun quyidagi ta‘lim bo‘g‘inlaridagi “Ona tili” fani bo‘yicha egallagan ma‘lumotlar zamin vazifasini o‘taydi.

Mazkur fan “Umumiy tilshunoslik”ning dastlabki bosqichi bo‘lib, umuman, murakkab til hodisalarini to‘g‘ri tushunishga, ma‘lum bir til hamda qardosh til guruhlarini, lug‘at tartibini, fonetik tizimi va grammatik qurilishini ilmiy asosda chuqur o‘rganish uchun nazariy va amaliy zamin yaratadi hamda oliy ta‘limdagi “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “O‘zbek tilining stilistikasi”, “Ritorika”, “Mazmuniy sintaksis”, “O‘zbek tilshunosligi tarixi”, “Ona tili o‘qitish metodikasi”, shuningdek, magistratura bosqichidagi “O‘zbek tilshunosligining nazariy masalalari” kabi o‘quv kurslari ta‘limiga asos bo‘lib xizmat qiladi.

Dasturning asosiy qismi (ma‘ruza)da kurs mavzulari mantiqiy izchillikda beriladi. Har bir mavzuning mohiyati asosiy tushunchalar va tezislar orqali ochib

beriladi. Bunda mavzu bo'yicha talabalarga DTS asosida yetkazilishi zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar to'la qamrab olinadi.

Asosiy qism sifatida qo'yiladigan talab mavzularning dolzarbligi, ularning ish beruvchilar talablari va ishlab chiqarish ehtiyojlariga mosligi, mamlakatimizda bo'layotgan til ta'limi sohasidagi o'zgarishlar, til imkoniyatlarini egallashni takomillashtirish, ta'lim va boshqa sohalaridagi islohotlarning ustuvor masalalarini qamrab olinishi hamda fan va texnologiyalarning so'nggi yutuqlari e'tiborga olinishi tavsiya etiladi.

Fanning ilm-fan, iqtisodiyot va ishlab chiqarishdagi o'rni

Talabalarining mutaxassislik - tilshunoslik fani bo'yicha o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida olgan bilimlarini chuqurlashtirish, kengaytirish; o'zbek tilshunosligi ilmida qo'llanilayotgan atamalarni o'zlashtirish, ma'lum bir til hamda qardosh til guruhlarini bir-biriga solishtirib, muayyan til hodisalarini, lug'at tartibini o'rganishga doir olib borilayotgan ishlarni o'rganish, til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlarini belgilash va tilshunoslikning nazariy masalarini chuqur o'rganishga da'vat etib, puxta bilimli mutaxassis tayyorlash muhim ahamiyatga ega.

Fanni o'qitishdagi zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar hamda o'quv mashg'ulotlarini loyihalash

Talabalarining "Mutaxassislikka kirish" kursini mukammal o'zlashtirishlari uchun o'qitishning ilg'or va zamonaviy usullari, yangi axborot-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga ega. Fanni o'qitishda ta'limning darslik, o'quv va uslubiy qo'llanmalar, ma'ruza matnlari kabi asosiy, lug'atlar, qomuslar, tarqatma, elektron materiallar, ko'rgazmali vositalardan, ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarda "Aqliy hujum", "Klaster", "Bumerang", "Keys-stadi", "Matbuot konferensiyasi" va boshqa zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish nazarda tutilgan. Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalaridan – kompyuter, elektron darsliklar, elektron lug'atlar va internet materiallaridan, multimediya imkoniyatlaridan ham unumli foydalaniladi.

Fan modulining dasturi (module syllabus)

O'quv kursining to'liq nomi:	Mutaxassislikka kirish		
Kursning qisqacha nomi:	MK	Kod: MK	
Kafedra:	O'zbek tilini o'qitish		
O'qituvchi haqida ma'lumot:	Yo'ldoshev Ibrohim Jo'rayevich, Xolmanova Zulxumor Turdiyevna, Sayidiraximova Nasiba Sayidmaxmadovna	E-mail: zulxumor-uzmu@mail.ru nasibatashkent@mail.ru	
Semestr va o'quv kursining davomiyligi:	1-semestr, 28 hafta		
	Jami:	118	
	shuningdek:		

O‘quv soatlari hajmi:	ma'ruza	32	
	seminar	-	
	amaliy	44	
	mustaqil ta'lim	42	
O‘quv kursining statusi	Umumkasbiy fanlar bloki		
Dastlabki tayyorgarlik:	Mutaxassislikka kirish fanini o‘qitishning muayyan holatlarida talabning ona tili, tarix kabi o‘rta ta’lim tizimida egallagan bilimlariga tayaniladi. Kursni o‘zlashtirish uchun quyi ta’lim bo‘g‘inlaridagi “Ona tili” fanlaridan o‘zlashtirilgan bilimlarga asoslanadi.		
<p>Fanning predmeti va mazmuni – unda tilning murakkab mohiyat sifatidagi tavsifi, tilning paydo bo‘lishi haqidagi asosiy farazlar, til va tafakkur munosabati, til va madaniyat munosabati, tilning belgilar sistemasi ekanligi, tilshunoslik va uning bo‘limlari, til va yozuv munosabati, dunyo tillarining tipologik tasnifi, lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida boshlang‘ich ma’lumotlar beriladi hamda ularni amalda tatbiq etish ko‘nikmasini hosil qilishning nazariy va amaliy tomonlarini o‘rganishga yo‘naltirilgan.</p>			
<p>Fanni o‘qitishdan maqsad – “Mutaxassislikka kirish” fanining asosiy maqsadi Davlat ta’lim standartlari asosida bo‘lajak pedagog kadrlarni fanining o‘rganish obyekti, boshqa fanlar bilan aloqasi haqida ma’lumot berish, talabalarni tilshunoslik fanining asosiy tushunchalari, kategoriyalari haqidagi bilimlar bilan qurollantirish, talabalarda olingan bilimlarni amalda qo‘llay olish malakasini shakllantirish kabi vazifalarini hal qilishni taqozo qiladi</p>			
<p>Fanning vazifasi - ushbu fanning vazifalari til va jamiyat, til tizimi va tuzilishi, til sathlari, birliklari va ularning namoyon bo‘lish qonuniyatlari, tilshunoslik fanining boshqa tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan aloqasi, dunyo tillarining tasnifi haqida nazariy bilimlar berishdan iboratdir.</p>			
<p>Mutaxassislikka kirish o‘quv fanini o‘zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:</p>			
<ul style="list-style-type: none"> - tilning mohiyati, til va tafakkur, ularning bog‘liqligi, til va mantiq birliklarining o‘zaro munosabati, til va nutqiy faoliyat, til va nutq birliklari to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lishi ; - tilning paydo bo‘lishi haqidagi farazlar; til sistemasi va strukturasi; tilshunoslik sathlari haqida umumiy ma’lumot; jahon tillari tasnifi, tipologik va genealogik tasnif; lingvistika turlari va lingvistik metodlarni bilishiga; - til sistemasi va strukturasi farqlay olish; fikr almashinuv (kommunikatsiya) va uning asosiy vositalari, til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabatini, o‘zbek tili sathlarini farqlay olish ko‘nikmasiga ega bolishi; - jahon tillari tasnifi; lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida masalalarida o‘zining nuqtayi nazarini asoslab berishi, nazariy fikrlardan amaliy masalalarni yechishda foydalana olish malakasiga ega bo‘lishi lozim. 			
Kursning tematik tarkibi va mazmuni			

T/r.	Mavzu	Ma'ruza	Amaliy mashg'ulot	Mustaqil ish
1-semestr				
1.	“Mutaxassislikka kirish” fanining o‘rganish obyekti, maqsad va vazifasi. Til murakkab mohiyat sifatida.	2	2	2
2.	Tilning paydo bo‘lishi.	2	2	2
3.	Til va tafakkur munosabati.	2	2	2
4.	Til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabati.	2	2	2
5.	Yozuv haqida ma’lumot. Til va yozuv munosabati.	2	2	2
	Joriy nazorat (JN)			
6.	Til va madaniyat munosabati.	2	2	2
7.	Til - belgilar tizimi. Lingvistik belgi tuzilishi.	2	2	2
8.	Tilshunoslik va uning bo‘limlari. Fonetika va fonologiya.	2	2	2
9.	Fonetikaning to‘rt aspekti. Nutqning fonetik bo‘linishi.	2	2	2
	Joriy nazorat (JN)			
10.	Leksikologiya.	2	4	4
11.	Leksikografiya. Lug‘at turlari va tiplari.	2	4	4
12.	Grammatika va uning bo‘limlari. Morfologiya.	2	2	2
13.	Sintaksis haqida ma’lumot. Sintaksis qismlari.	2	2	2
	Joriy nazorat (JN)			
14.	Dunyo tillarining tipologik tasnifi.	2	4	4
15.	Xalqaro va sun’iy tillar.	2	4	2
16.	Lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida boshlang‘ich ma’lumotlar.	4	2	2
	Oraliq nazorat (ON)			
	Joriy nazorat (JN)			
	Yakuniy nazorat (YN)			
1-semestr bo‘yicha jami		32	44	42
Umumiy		32	44	42
Ta’lim berish va o‘qitish uslubi:	Ma'ruza, amaliy mashg'ulotlar, mustaqil ishlar (aylana stol, keys stadi, master-klasslar)			
Mustaqil ishlar:	O‘quv loyihalar, guruhli taqdimot, reftratlar, keyslar,			

	dokladlar, krossvordlar, poster, prospekt, ese va h.k.		
Maslahatlar va mustaqil ishlarni topshirish vaqti:	Kunlar	Vaqti	Auditoriya
1.Referat topshirish	Chorshanba	12-30 – 13-30	408
2.Taqdimotlarni topshirish	Dushanba	12-30-13-30	409
3.Mustaqil oqilgan adabiyotni topshirish	Chorshanba	12-30 – 13-30	408
Bilimlarni baholash usullari, mezonlari va tartibi:			
JN va ONning balari ishchi dasturda beriladi			
Baholash usullari	Testlar, yozma ishlar, og‘zaki so‘rov, prezentatsiyalar va h.k.		
Fan bo‘yicha talabalar bilimni nazorat qilish va baholash	Nazorat shakllari Baholash turlari fan xususiyatidan kelib chiqqan holda so‘rovlar, og‘zaki savol-javob, yozma ish, test sinovlari yoki boshqa ko‘rinishda o‘tkazilishi mumkin.		
	Fan bo‘yicha talabalar bilimni baholash mezonlari		
	Ball	Talabaning bilim darajasi	
	86-100 ball	<ul style="list-style-type: none"> - talaba mashg‘ulotlarga doim tayyorlanib keladi, juda faol, dasturiy materiallarni yaxshi biladi, xulosa va qarorlar qabul qila oladi, ijodiy fikrlaydi, bilimlarni amaliyotda qo‘llay oladi. - talaba ijodiy masalalarni hal qilish mobaynida tegishli bilimlarni qo‘llash doirasini maqsadga muvofiq tanlab, yechimini topishga xizmat qiluvchi yangi usul va yo‘nalishlarni topa oladi, o‘quv materialini mohiyatini tushunadi. - talaba taqdim etilgan o‘quv masalalarini yechish yo‘llarini izlaydi, dasturiy materiallarni biladi va aytib bera oladi hamda tasavvurga ega bo‘ladi. 	
	71-85 ball	<ul style="list-style-type: none"> - talaba o‘rganilayotgan hodisalar aloqadorligini bilish hamda obyektini tavsiflay olish ko‘nikmasiga ega bo‘lishi bilan birgalikda, qo‘yilgan masalalarni sabab-oqibat aloqadorligini ochib bergan holda yecha oladi, o‘rganilayotgan nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog‘lay oladi va mustaqil mushohada qila oladi. - bilim va ko‘nikmalar mazmunini tadbiiq qila olish mahorati, bir tipdagi mashq va topshiriqlarni yecha olish, yozib olish va eslab qolish qobiliyatiga ega, bilimlarini amalda qo‘llay oladi. 	
	55-70 ball	<ul style="list-style-type: none"> - talabaning eshitganlari, ularga berilgan namunalarni, taqdim etilgan ko‘rsatmalar asosida topshiriqlarni bajara oladi, mohiyatni tushunadi. 	

		- talaba qator belgilar asosida ma'lum birliklarni farqlash bilan birga unga ta'rif bera oladi va o'quv materialini tushuntirib bera oladi.
	0-54 ball	- talaba fan mavzulari bo'yicha umumiy tasavvurga ega emas. - talaba dastiriy materiallarni bilmaydi.
Fanga doir video ma'ruzalar, videoroliklar:		
Glossariylar:		
Axborot resurs baza:		

2.9. Baholash mezonlari

Ilova

Reyting nazoratlari va baholash mezonlari Reyting nazorati jadvali

№	Reyting nazorati shakli/maksimal ballari	1-JB	2- JB	3- JB Mu- s- taqi l ish	4- JB Mus- taqil ish	ON	ON	YN	Ballar yig'in disi
1.	Максималь балл	10	10	10	10	15	15	30	100
2.	Shakli	Og' - zaki	Og' - zaki	Og' - zaki	Og' - zaki	Yoz ma	Test	Yozm a	
3.	Muddati (haftalarda)	5	9	14	18	12	18	19	

Asosiy qism

1-modul. "Mutaxassislikka kirish" fanining o'rganish obyekti, maqsad va vazifasi. Til murakkab mohiyat sifatida. Tilshunoslik fanining o'rganish sohasi va mavzusi

Mutaxassislikka kirish fanining maqsadi va vazifasi. Tilning murakkab mohiyat sifatidagi tavsifi. Tilning mohiyati haqidagi qarashlar. Til – insoniyatning eng muhim aloqa vositasi ekanligi. Fikr almashinuv (kommunikatsiya) va uning asosiy vositalari.

2-modul. Tilning paydo bo'lishi

Tilning paydo bo'lishi haqidagi asosiy farazlar: tovushga taqlid, undovlar farazi, ijtimoiy kelishuvlar va mehnat chaqiriqlari farazi. Tilning paydo bo'lishi haqidagi asosiy faraz. Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanish qonuniyatlari.

3-modul. Til va tafakkur munosabati

Til va tafakkur. Tilning tafakkur bilan chambarchas bog'liqligi. Til va mantiq birliklarining o'zaro munosabati. Til va nutqiy faoliyat.

4-modul. Til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabati

Tilning ijtimoiy hodisa ekanligi. Til taraqqiyoti jarayoni. Til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlari. Substrat va superstat hodisasi. Tilning strukturasi va sistemasi tushunchasi. Til sistemalar sistemasi sifatida. Til strukturasi elementlari.

5-modul. Yozuv haqida ma'lumot. Til va yozuv munosabati

Yozuv va uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati. Til va yozuv. Yozuvning paydo bo'lishi. Yozuv tarixining piktografik, ideografik, fonografik bosqichlari. Grafika. Hozirgi o'zbek alfaviti va lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi. Alfavitning o'zgarishiga sabab bo'ladigan omillar. Orfografiya va uning prinsiplari. Fonetik prinsip. Morfologik prinsip. Tarixiy-traditsion prinsip. Maxsus yozuv turlari.

6-modul. Til va madaniyat munosabati

Til va madaniyat tushunchasi. Til va madaniyatning o'zaro bog'liqligi. Madaniyatning tilda aks etishi. O'zbek tiliga xos lingvokulturologik belgilar.

7-modul. Til - belgilar tizimi. Lingvistik belgi tuzilishi

Til tizimdir. Tilning belgilar sistemasi ekanligi. Belgi haqidagi nazariyalar xususida. Lingvistik belgi haqida. Lingvistik belgining ikki muhim xususiyati. Lingvistik belgining tuzilishi. Munosabat va ununi turlari.

8-modul. Tilshunoslik va uning bo'limlari. Fonetika va fonologiya

Nutq tovushlari tilning tabiiy materiali sifatida. Nutq tovushlarining akustikasi va artikulyatsiyasi. Nutq tovushlarining tasnifi. Vokalizm va konsonantizm. Unli tovushlarning tasnifi. Nutqning fonetik bo'linishi: jumla (fraz), takt, bo'g'in, tovush. Enlitika va enkliza hodisasi. Proklitika va prokliza hodisasi. Bo'g'in va uning turlari. Intonatsiyaning vazifasi. Urg'u va uning turlari. Nutq tovushlarining o'zgarishi. Reduksiya. Nutq tovushlarining pozitsion va kombinator o'zgarishlari. Fonema tushunchasi va uning tovushdan farqi.

9-modul. Fonetikaning to'rt aspekti. Nutqning fonetik bo'linishi

Fonetikaning to'rt aspekti: fizik-akustik, fiziologik, perseptiv, lingvistik aspektlari. Nutqning fonetik bo'linishi. Segment va supersegment birliklar.

10-modul. Leksikologiya

Leksikologiya. Leksikologiyada o'rganiladigan muammolar. Leksikologiya sohalari. Semasiologiya, onomasiologiya, toponimika, etimologiya, frazeologiya va b. Leksema va uning semantik strukturasi. Leksema til birligi, so'z forma nutq birligi sifatida. Til va nutq, uning birliklari haqida dastlabki ma'lumotlar. Leksik ma'no (denotat) va tushuncha (signifikat). Leksema va termin. So'zning semantik strukturasi. Semema. Nomema. Sema turlari. Tilning

lugʻat tarkibi. Dialektizmlar. Arxaizmlar. Istorizmlar. Neologizmlar. Tabu va evfemizmlar. Jargon va argolar. Etimologiya va uning turlari. Leksikografiya. Lugʻat turlari: ensiklopedik va lingvistik lugʻatlar.

11-modul. Leksikografiya. Lugʻat turlari va tiplari

Leksikografiya tilshunoslikning lugʻatchilik bilan shugʻullanadigan sohasi ekanligi. Lugʻat turlari va tiplari. Qomusiy lugʻatlar, maxsus lugʻatlar. Lugʻat maqolalarining joylahtirilish sxemasi.

12-modul. Grammatika va uning boʻlimlari. Morfologiya.

Grammatika va uning boʻlimlari: morfologiya va son kategoriyasi, rod kategoriyasi. Kelishik kategoriyasi, shaxs-son kategoriyasi. Grammatik maʼnoning ifodalanish usullari: sintetik usul, analitik usul. Grammatik forma va kategoriyalar. Grammatik kategoriyalarning turlari. Morfologiya. Soʻz va morfemaning tuzilishi. Morfema tushunchasi. Morfemaning turlari. Affiksial morfemaning vazifasiga koʻra turlari. Soʻz yasovchi affiksial morfemalar. Affiksial morfemaning oʻrniga koʻra turlari.

Soʻzlarni turkumlarga ajratish prinsiplari. Soʻz turkumlarining tasnifi: mustaqil soʻz turkumlari, yordamchi soʻz turkumlari, alohida guruhni tashkil etadigan soʻz turkumlari.

13-modul. Sintaksis haqida maʼlumot. Sintaksis qismlari

Sintaksis qismlari: sodda gap sintaksisi, qoʻshma gap sintaksisi, murakkab qoʻshma gap sintaksisi. Sintaktik munosabat turlari: predikativ va nopredikativ bogʻlanish. Soʻz birikmasi. Soʻz birikmasining qoʻshma soʻz va gapdan farqi. Soʻz birikmasining turlari: otli birikma, feʼlli birikma, sifatli birikma, ravishli birikma. Gap. Gapning tasnifi, ifoda va maqsadiga koʻra turlari. Gapning aktual boʻlinishi.

14-modul. Dunyo tillarining tipologik tasnifi

Dunyo tillarining xilma - xilligi. Tillar tasnifining asoslari. Tillar tasnifining turlari. Tipologik tasnif. Jahon tillarining geneologik tasnifi. Morfologik tipologiya.

15-modul. Xalqaro va sunʼiy tillar

Xalqaro va sunʼiy tillar haqida maʼlumot. Halqaro va sunʼiy tillarning oʻziga xos xususiyatlari. Esperanto. Koyne tili.

16-modul. Lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida boshlangʻich maʼlumotlar

Lingvistika turlari haqida boshlangʻich maʼlumotlar. Metod. Metodologiya. Diaxron tadqiqot metodlari. Sinxron tadqiqot metodlari. Lingvistik metodlar haqida boshlangʻich maʼlumotlar. Ilmiy tadqiqot mavzusini va yoʻnalishini tanlash.

Amaliy mashgʻulotlarni tashkil etish boʻyicha koʻrsatma va tavsiyalar

Maʼruza mashgʻulotlarda oʻrganilgan mavzular amaliy mashgʻulotlarda mustahkamlanadi. Amaliy mashgʻulotlarda talabalar oʻzbek adabiy tili haqidagi bilim va koʻnikmalarini rivojlantiradilar.

Amaliy mashgʻulotlar mavzularining muayyan rejasi va adabiyotlar roʻyxati talabalarga taqdim qilinadi. Rejada koʻrsatilgan masalalarni darslik yoki oʻquv

qo‘llanma hamda ilmiy adabiyotlarga tayanib o‘rganish tavsiya qilinadi. Talabalar hozirgi o‘zbek adabiy tilining ma‘lum bo‘limlari bo‘yicha olgan nazariy ma‘lumotlariga doir tahlillar o‘tkazishadi.

Amaliy mashg‘ulot mavzulari

1. Mutaxassislikka kirish fani, uning mundarijasi, maqsadi, vazifasi va ahamiyati. Tilning mohiyati. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi. Tilshunoslik fan sifatida. Tilshunoslikning o‘rganish obyekti, muammolari, boshqa fanlar bilan aloqasi, uning mohiyati va materiali yuzasidan suhbat.

2. Til – insoniyatning eng muhim aloqa vositasi. Fikr almashinuvi (kommunikatsiya) va uning asosiy vositalari. Tillarning o‘zaro ta’siri va rivojlanish qonuniyatlari. Til va jamiyat masalalarini o‘rganish.

3. Tilning paydo bo‘lishi. Tillarning o‘zaro ta’siri va rivojlanish qonuniyatlari. Substrat va superstat hodisalari.

4. Til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabati. Til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlari. Til strukturasi va sistemasi. Til - sistemalar sistemasi sifatida.

5. Fonetika va fonologiya. Tovush hosil qiluvchi organlarni aniqlash. Nutq tovushlarini o‘rganish. Unli tovushlar tasnifi aks etgan jadvallar tuzish. Undosh tovushlar tasnifi aks etgan jadvallar tuzish. Nutqning fonetik bo‘laklarini matn asosida belgilash. Fonetik o‘zgarishlar: akkomodatsiya, assimilatsiya, metateza va boshqa fonetik hodisalarga matndan misol topish.

6. Leksikologiya va frazeologiya. Matndan ko‘p ma‘noli va bir ma‘noli so‘zlarni aniqlash. Til va nutq birliklari haqida dastlabki ma‘lumotlar. So‘z - til birligi, so‘z forma - nutq birligi sifatida. So‘z va leksema kabilar yuzasidan fikr bildirish, mashqlar bajarish

7. Leksik ma‘noning taraqqiyot yo‘llari. Leksemalar o‘rtasidagi semantik munosabatlar. To‘g‘ri ma‘no va ko‘chma ma‘no, differensial ma‘no va integral ma‘nolarni aniqlash. So‘zning ma‘no ko‘chish yo‘llari: metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksional ko‘chishga matndan misollar topish. Sinonimiya va antonimiyaga matndan misollar topish.

8. Leksemalar o‘rtasidagi shakl munosabatlari. Omonimiya, paronimiya. Omonim va paronimlarni matndan aniqlash.

9. Tilning lug‘at tarkibi. Jargon va argolar. Istorizm, arxaizm, neologizm Tabu, evfemizm, jargon va argolar ishtirokida gaplar tuzish. Matndan frazeologik iboralarni aniqlash. Istorizm, arxaizm, neologizm ishtirok etgan gaplar tuzish yoki ularni matndan aniqlash. Lug‘atlar ustida ishlash.

10. Grammatika. Grammatik ma‘no ifodalovchi vositalarni matndan aniqlash. O‘zbek va boshqa o‘rganilayotgan tillarni grammatik ma‘noning ifodalanishi nuqtai nazardan taqqoslash. So‘z tarkibini tekshirish va morfemalarni aniqlash. Grammatik kategoriyalarni turli tillarda ifodalanishi bo‘yicha mashqlar bajarish. Matndan turli so‘z birikmalariga misollar aniqlash. Matn asosida gapning aktual bo‘linishi bo‘yicha mashqlar ishlash. Matndan so‘z birikmalari aniqlash.

Ularning tarkibini o'rganish. Matndagi sintaktik bog'lanish vositalarni aniqlash. Matn turlari bo'yicha mashqlar ishlash.

11. Til va yozuv. Yozuvning paydo bo'lishi. Yozuv tarixining piktografik, ideografik, fonografik bosqichlari. Yozuv qurollari va materiallari. Alfavit. Hozirgi o'zbek alfaviti va lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi. Orfografiya va uning prinsiplari. Matndan turli prinsiplar asosida yozilgan so'zlarni aniqlash.

12. Jahon tillari xaritasi bilan tanishish. Jahon tillari xaritasidan turkiy tillar oilasiga mansub tillarda so'zlovchi mamlakat va shaharlarni aniqlash. Jahon tillari xaritasidan Hind-yevropa oilasiga mansub tillarning joylashishini aniqlash.

13. Lingvistika turlari. Lingvistik metodlar haqida boshlang'ich ma'lumotlarga ega bo'lish.

14. Metod. Metodologiya. Diaxron tadqiqot metodlari. Sinxron tadqiqot metodlari. Lingvistik metodlar haqida boshlang'ich ma'lumotlarga ega bo'lish. Ilmiy tadqiqot mavzusini va yo'nalishini tanlash.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talaba mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi. Darslik va o'quv qo'llanmalarining boblari va mavzularini o'rganish. Bunday ish natijalari seminar, kollokviumlarda hamda referatlar, individual berilgan vazifalar bo'yicha tekshiriladi.

Tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruza qismlarini o'zlashtirish. Bunda o'qituvchi asosiy materialning bayon qilinishiga alohida ahamiyat berishi lozim bo'ladi. Tarqatma materiallar hajmi har bir ma'ruza uchun 5-8 sahifa bo'lishiga erishish kerak. Bunday ish natijalari reyting nazoratining muvofiq bosqichlarida tekshiriladi.

O'qitish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlari bilan ishlash. Bu usul ma'ruza mashg'ulotlari hamda amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish jarayonida qo'llanishi mumkin.

Fanning boblari va mavzulari ustida ishlash. Bu maxsus va ilmiy adabiyot (monografiya, maqolalar) hisob-grafik ishlar, referatlar, kurs ishlari, bitiruv malakaviy ishlarini bajarish chog'ida amalga oshiriladi. Mustaqil tahsilning bu shakli barcha kurs talabalariga tavsiya etiladi. Uning natijalari ham reyting nazoratida aks etadi.

Mutaxassislikka kirish fanining nazariy qoidalarini mustahkamlash bo'yicha manbalarni o'rganish, ularni tahlil qilish. Bu ish barcha semestrlarda bajariladi va reyting tizimida baholanadi.

Fanlar bo'yicha adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish, qo'shimcha adabiyotlar ustida ishlash hamda ularni o'rganish. Bu ish ham barcha semestrlarda amalga oshiriladi va reyting tizimida baholanadi.

Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq holda fanning muayyan boblari va mavzularini chuqur o'rganish.

Masofaviy ta'lim.

Mustaqil ta'lim mavzulari:

1. Tilshunoslik va mantiq.
2. Tilshunoslik va tabiiy fanlar.
3. Yozuv tarixi.
4. Kommunikativ tilshunoslik.
5. Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Alisher Navoiy kabi allomalarning tilga oid asarlari bilan tanishish.
6. Tilning ijtimoiyligi.
7. Til – insoniyatning muhim aloqa-aralashuv vositasi, millat ruhiyati va ma'naviyati ko'zgusi.
8. Tilning paydo bo'lishi. Tillarning o'zaro ta'siri, rivojlanish qonuniyatlari.
9. Til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlari.
10. Til - belgilar tizimi. Lingvistik belgi tuzilishi.
11. Til va tafakkur munosabati.
12. Til va jamiyat, til va tarix munosabati.
13. Til birliklari o'rtasidagi munosabatlar.
14. Til va nutq munosabati. Til va nutq birliklari.
15. Til sathlari va sathlarga ajratish tamoyillari.
16. Dunyo tillarining tasnifi.
17. Tillarning morfologik tasnifi.
18. Xalqaro va sun'iy tillar.
19. Til va yozuv munosabati.
20. Lingvistik tahlil metodlari.

Dasturning axborot-uslubiy ta'minoti

Didaktik vositalar:

Mutaxassislikka kirish fanidan ma'ruza va amaliy mashg'ulotlari yangi pedagogik texnologiyalar asosida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (proyektor, kompyuter, elektron doska, va b.) foydalangan holda o'tiladi. Darslarda mavzu mohiyatidan kelib chiqqan holda "Suhbat" metodi, "Aqliy hujum", "Blis- so'rov", "Tushunchalar izohi", "FSMU", "Klaster" kabi interfaol metodlar qo'llaniladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev I. va boshqalar. Tilshunoslikka kirish (darslik). -Toshkent, 2013.
2. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish (o'quv qo'llanma). -Toshkent, 2009.
3. Xolmonova Z. Tilshunoslikka kirish (o'quv qo'llanma). -Toshkent, 2007.
4. Sharipova O., Yo'ldoshev I. Tilshunoslikka kirish (o'quv qo'llanma). -Toshkent, 2006.
5. Yo'ldoshev I., Sharipova O. Tilshunoslikka kirish (o'quv qo'llanma). -Toshkent, 2007.

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. -Toshkent: Akademiya nashri, 2013.
2. Nurmonov A., Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar (o‘quv qo‘llanma). - Toshkent, 2001.
3. Nurmonov A. va b. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. (o‘quv qo‘llanma). -Toshkent, 2001.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. - Toshkent, 2002.
5. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (darslik). -Toshkent, 2006.

Internet saytlari

1. <http://www.gov.uz/> Alisher Navoiy nomidagi TDO‘TAU sayti.
2. <http://www.pedagog.uz/> Pedagogika muassasalari portali.

MA'RUZA MATNI

1-§. "MUTAXASSISLIKKA KIRISH" FANINING O'RGANISH OBYEKTI, MAQSAD VA VAZIFASI. TIL MURAKKAB MOHIYAT SIFATIDA

Reja:

1. Tilshunoslik nazariyasi" mutaxassislik fani sifatida.
2. "Tilshunoslik nazariyasi" fanida o'rganiladigan asosiy masalalar.
3. Tilshunoslik nazariyasining fan sifatida rivojlanishidagi asosiy qarashlar.
4. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati.

Asosiy tushunchalar: *tilshunoslik, tilshunoslik nazariyasi, til va jamiyat, umumiy tilshunoslik, xususiy tilshunoslik, fonetika, fonologiya, grammatika, morfologiya, sintaksis, qadimiy til, proto til, sinxroniya, diaxroniya.*

Tilshunoslik (grekcha *lingua*-til, *logos*-fan so'zlaridan olingan bo'lib, "lingvistika"), murakkab va ko'p qirrali, boshqa ijtimoiy fanlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan tilni ilmiy va amaliy o'rganuvchi fandır.

Til inson va xalqsiz, binobarin, jamiyatsiz bo'lmaydi. Til jamiyat uchun xizmat qiladi va uning a'zolari muloqot qilishini ta'minlaydi.

Til jamiyat tarixidan darak beruvchi buyuk vosita bo'lib, insonning ma'naviy va ma'rifiy shakllanishi va rivojlanishi uchun zarurdir. Til, inson va jamiyat bir-birisiz bo'lmaydi. Til inson tafakkuri, rahiyati, madaniyati, urf-odati va shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liqdir. Tilshunoslik fani umumiy va xususiy bo'lishi mumkin. Umumiy tilshunoslik jahon tillaridagi fonetik, fonologik, grammatik (morfologik va sintaktik), leksik- semantik, stilistik jihatlarini ilmiy o'rganadi. Bu alomatlarining aniq bir tildagi izohini xususiy tilshunoslik o'rganadi (masalan, o'zbek tili yoki boshqa tillardagi izohi).

Tilshunoslik nazariyasini o'rganishdan avval dastlabki til bilimiga tegishli bo'lgan tilshunoslik debochasi, ya'ni tilshunoslikka kirish hisoblanadi. Bu "tilshunoslik fanining alifbosi" turli tillarni amaliy o'rganuvchi va ilmiy tadqiq etuvchilar uchun zarurdir.

Tilshunoslik fanining mavzusi tildir. Tilni har tomonlama chuqur o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga egadir. Shu sababli tilshunoslikni faqat nazariy fan deb emas, balki tatbiiy (ingliz, applied) va amaliyot uchun kerakli, ya'ni insonlar muloqoti uchun zarur fan sifatida qaramoq darkor.

Tilshunoslik fanining asosiy vazifalari quyidagilardir:

tilning yozuvi va imlo qoidalarini ishlab chiqishning nazariy va amaliy asoslarini ko'rsatib berish;

tilning talaffuz me'yorlarini belgilashning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqish;

tilning fonetika va fonologiyasi, morfologiya va sintaksisi, leksika va semantikasi (so'zlarning yasalishi va ma'nolari), stilistikasini o'rganish asoslarini belgilab berish;

til va jamiyat, til va tafakkur, til va madaniyat, til va psixologiya, til va semiotika (ramziy belgilarni o'rganuvchi fan) kabi tilga bog'liq masalalarni tadqiq qilish;

tilning nutq va nutq faoliyati bilan munosabatini o'rganish;

tarixiy yozma manbalarni ilmiy o'rganish asoslarini ishlab chiqish;

eng qadimiy til, proto til ("bobo til") va uning boshqa tillar va shevalarga munosabatini o'rganish;

tilning hozirgi (uni "sinxroniya" deyiladi) holati bilan tarixiy rivojlanish bosqichlarini (uni "diaxroniya" deyiladi) ilmiy tadqiq qilish;

qadimiy yozuvlarni o'rganish yo'li bilan eng qadimiy tillarni tiklash yoki ulardagi turli alomatlarini aniqlash.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, tilshunoslik fani avvalo nazariy va ikkinchi navbatda tatbiqiy–amaliy fandır. Bu fanning aniq chegarasi yo'q, u ko'p qamrovli, ko'p qirrali va har tomonlama boshqa fanlar va ularning sohalari bilan bog'liq bo'lgan fandır. Tilning o'zi esa juda murakkab ijtimoiy hodisa bo'lib, u belgilar tizimi sifatida insonlarning muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi. Bu o'rinda til va nutqni farqlash zarur bo'ladi. Nutq–bu tilning va undagi belgilarning barcha qo'llanish holatlarini qamrab oladi. Yozma shaklda o'qib berish uchun tayyorlangan roman, qissa, hikoya va h.k. nutqqa tegishlidir. Lekin ulardagi, ya'ni nutqda doimiy qo'llanuvchi va ustuvor bo'lib qolgan jamiyat a'zolari tomonidan e'tirof etilib qabul qilingan nutqdagi unsurlar majmui til deb yuritiladi. Til jamiyatimiz a'zolarining buyuk vositasi bo'lsa, nutq bu vositaning qo'llanishidir. Yozilgan yoki aytilgan nutqning bo'lagi matn deb yuritiladi. Yozma nutq va og'zaki nutq farqlanganidek, yozma matn va og'zaki (monolog, dialog kabi) matn ham farqlanadi. Tildagi jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan ustuvor bo'lgan xususiyatlar davr o'tishi bilan turli o'zgarishlarga duchor bo'lishi mumkin. Tildagi o'zgarishlar va tilning rivojlanishi murakkab muammolarni keltirib chiqaradi. Tildagi muammo va masalalarni sinxroniya va diaxroniyada (ya'ni hozirgi va tarixiy holati) ilmiy tadqiq etish zarur.

“Mutaxassislikka kirish” fani tilshunoslikning asosiy masalalarini, tilning paydo bo'lishi va til taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarni, til tavsifi borasigi muhim jihatlarni o'rganadi.

Til kishilar o'rtasidagi munosabatning eng muhim quroli bo'lib, jamiyat taraqqiyoti jarayonida shakllangan va umuminsoniy manfaatlarga xizmat qiladi. Tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq ekan, inson kamoloti haqida fikr yurituvchi barcha fanlarning o'rganish manbai tilga aloqador hisoblanadi.

Tilning tabiati, mohiyati kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasi, strukturasi va bu strukturani tashkil etgan elementlarning o'zaro munosabati, uning ichki mexanizmi, ishlash prinsiplari kabi muhim masalalarni ilmiy o'rganishni, tilni har taraflama tadqiq qilishni talab qiladi.

Til kishilik jamiyati mahsulidir. Tilsiz hech bir voqelik va hodisani, insonning tabiatda, jamiyatda tutgan o'rnini, jamiyat taraqqiyoti yo'llarini bilish, o'rganish mumkin emas.

Insoniyat tilida soʻzlar qandaydir maʼno anglatadi, ular obyektini, biror narsa-hodisaga ishora qiladi. Soʻzlar ishora qilish xususiyatiga ega. Ammo baʼzi soʻzlarda uning shakli maʼnosiga toʻgʻri kelmaydi. Nega it it deb ataladi? U hech qachon bizga oʻz nomini eslatmaydi yoki it soʻzi itning biror holatini anglatmaydi. Masalan, Venger tilida it kutya deb nomlanadi. Baʼzi soʻzlar uning tovushiga ishora qiladi. Ammo tovushga ishora qiluvchi soʻzlar ham barcha tillarda bir xil emas. Ingliz tilida viv-viv, bov-vov tarzida, venger tilida w tarzida talaffuz etiladi.

Nutqda ham til tovushlari muhim ahamiyat kasb etadi. Nutq aʼzolari inson uchun zaruriy aʼzo boʻlib, ular barcha tillarda tovushlarni hosil qilish uchun xizmat qiladi. Ammo bor fonetik imkoniyatlar bitta tilda namoyon boʻlmaydi. Masalan, inglizlarda nutq tovushlarining 40ga yaqin muhim, turli xil koʻrinishlari ishlatiladi. Fonemalar, harflar shaklida moddiylashtiradi.

Til, avvalambor, kommunikativ sistemadir. Bu uning kommunikatsiyaga asoslangan tizim ekanligini koʻrsatadi. Masalan, mushukning xirillashi. Bu kompleks jarayon va anglanishi murakkab boʻlgan holat ekanligini koʻrish mumkin.¹

Tilshunoslik fanining asosiy muammolaridan biri tilning ushbu fanning predmeti sifatidagi taʼrifidir. Maʼlumki, tabiiy inson tili faqat tilshunoslikda emas, balki yana bir qator fanlar tomonidan oʻrganiladigan murakkab obyekt boʻlib, har bir fanning tilga bergan taʼrifi ham turlicha boʻlishi mumkin. Hattoki, tilshunoslik fanining oʻzida ham tilning yagona taʼrifi yoʻq. Tilning taʼrifi masalasi tilshunoslik fani tarixidagi eng muhim masalalardan biri boʻlib, fan tarixida turlicha talqin qilingan va hozirgi kunda ham turli ilmiy maktablar va oqimlar orasida keskin bahslarga sabab boʻlmoqda.

Darhaqiqat, tilshunoslikda mavjud boʻlgan har bir nazariya, avvalo, tilni qanday tushunishga asoslanadi. Tilni qanday tushunishning til haqidagi nazariyani yaratishda ahamiyati katta. Tilshunoslik fanining obyekti, predmeti va tilni ilmiy oʻrganish metodlari kabi masalalar maʼlum darajada tilni qanday tushunishga bogʻliqdir. Tilshunoslik tarixida tilni turlicha taʼriflash fanning predmetini ham turlicha tasavvur qilishga sabab boʻldi. Shuning uchun bu masalaning tilshunoslik tarixi asosiy bosqichlarida qanday hal etilganligini koʻrib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Tilshunoslik fanining predmeti, oʻrganish manbai oʻz ichki qonuniyatlariga ega boʻlgan murakkab tizim – tildir. Tilning oʻziga xos xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini oʻrganish mazkur ijtimoiy hodisaga har tomonlama toʻliq taʼrif berish imkonini yaratadi. Til umumiy qonuniyatga boʻysunuvchi oʻziga xos ramzlar tizimi boʻlib, kishilik jamiyatidagi aloqa - munosabatning eng muhim quroli, fikr ifodasi hamda fikr yuritish asosi, voqelikni avloddan avlodga yetkazuvchi, insoniy kechinmalarni, his-tuygʻularni ifoda etuvchi vositadir. Tilshunoslik tarixida tilga turlicha yondashuvlarni kuzatish mumkin.

¹ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.17

XX asrdan boshlab tilshunoslik fanining predmetini aniqlashda yangi davr boshlandi. Hozirgi zamon tilshunoslik fanining asoschisi mashhur shveysariyalik olim F. de Sossyur (1857-1913) nazariyasi ta'sirida tilshunoslik fanining predmeti masalasi ham yangicha tus oldi. F. de Sossyurning fandagi asosiy xizmati shundan iboratki, u birinchilar qatori tilning murakkab hodisa ekanligini aniqlagan holda, yangi mukammal va aniq, shakllangan umumiy tilshunoslik nazariyasini yaratib berdi.

Tilshunoslik fanining predmetini aniqlash va uni ta'riflashga intilgan F.de Sossyurning qarashlari tilshunoslik tarixidagi muhim masalalarni hal etishda sezilarli ta'sir ko'rsatdi. F.de Sossyur fikricha, til kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko'ra aloqa quroli, fikr ifodalash vositasidir; ijtimoiy tabiati jihatidan til madaniy -tarixiy va ijtimoiy hodisa, ichki tuzilishiga ko'ra sof belgi - ishoralar tizimidir .

Boshqa bir qator olimlar (A.Shleyxer, G. Paul, M. Myuller), tilshunoslik maktablari ("Yosh grammatikachilar" maktabi, Praga strukturalizmi, Kopengagen strukturalizmi, Amerika strukturalizmi) tilning asl mohiyatini ochib berish masalasiga o'z nuqtayi nazarlaridan yondashdilar. Ularning fikr - mulohazalari tilshunoslik sohasida erishilgan yutuqlardan hisoblansa-da, mazkur qarashlarning ba'zi jihatlari cheklangan edi.

Tilshunoslikning umumiy va xususiy tilshunoslik, nazariy tilshunoslik, amaliy tilshunoslik kabi qator bo'limlari mavjud bo'lib, tilning ayrim jihatlari asosida umumiy qoidalar chiqariladi.

Til - ijtimoiy hodisa. Til jamiyat taraqqiyoti jarayonida yuzaga kelgan. Til - tabiiy, biologik hodisa emas; tilning mavjud bo'lishi va uning taraqqiyoti tabiat qonunlariga bo'ysunmaydi. Til butun jamiyat tarixi jarayonidagi tadrijiy davrlarning mahsuli sifatida umuminsoniy manfaatga xizmat qiladi.

Til kishilik jamiyatida yaratilgan bo'lib, aloqa vositasi sifatida xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir. Uning ijtimoiy tabiati ayrim shaxsga emas, balki jamiyat uchun xizmat qilishda namoyon bo'ladi.

Til insoniyatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratgan barcha madaniy va ilmiy boyliklarini ifodalaydigan va avloddan avlodga meros qoladigan asosiy vositadir.

Til jamiyat taraqqiyoti jarayonida ijtimoiy hodisa sifatida paydo bo'ladi (boshqacha aytganda , «tug'iladi», «taraqqiy etadi», «o'sadi»), bir jamiyat yo'q bo'lishi bilan til ham asta -sekin iste'moldan chiqib boshlaydi va davrlar o'tishi bilan o'lik til bo'lib qoladi. Masalan, lotin, sug'd, qadimiy Xorazm tillari kabilar bunga misol. Biroq tilning paydo bo'lishi (" tug'ilishi") taraqqiy etishi ("o'sishi") va iste'mol qilinmay qolishi (" o'lishi") biologik jarayon emas, balki jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liqdir. Shuning uchun til qonunlarini, uning taraqqiyot yo'llarini jamiyat tarixi bilan va shu tilni yaratgan xalqning tarixi bilan bog'liq holda o'rgangandagina masalani to'g'ri hal qilish mumkin.

Demak, jamiyatning eng muhim aloqa vositasi bo'lgan tilning bir butunligiga asoslanib, uni tirik organizmga o'xshatish noto'g'ridir. Til

o‘zining tuzilishi bilan, ayrim unsurlarining o‘zaro munosabati bilan butun bir tizimni tashkil etadi.

Tilshunoslik fani tarixida muhim o‘rin tutgan «Yosh grammatikachilar» maktabi vakillari tilning tarixiy hodisa ekanligini tilning eng asosiy xususiyati deb bildilar. Ularning fikricha, til, avvalo, uzoq tarixga ega bo‘lgan kishilik jamiyati madaniyatining mahsuli bo‘lib, uni tarixiy jihatdan o‘rganish zarur. Shunga binoan, tilshunoslik tarixiy fan bo‘lib, tilning o‘ziga xos tabiatini, tilning o‘zgarish sabablarini o‘rganishi lozim. «Yosh grammatikachilar» maktabining eng yirik namoyandasi G. Paulning fikricha, tilshunoslik fani bilan til tarixi fani tushunchasi bir. «Yosh grammatikachilar» til hodisalarini ayrim (atomizm) holda o‘rganishni tavsiya qiladilar. Ular til va tafakkur, tillarning grammatik qurilishi turlicha bo‘lishi sabablari, tilning ijtimoiy tabiati kabi masalalar bilan qiziqmadilar. Ular o‘sha davrda hukm surgan psixologik nazariyalarning ta‘sirida bo‘lib, tildagi barcha hodisalarni individual psixologiya prinsiplari asosida hal qilishga intildilar.

“Hech bir tilni uning butun lug‘at boyligini yoki gap qurilishini yod olish bilan o‘rganib bo‘lmaydi. Hattoki, biror kishi nazariy jihatdan shakllantirilgan hamma so‘zlarni o‘rgansa ham bu yetarli bo‘lmaydi. Ular o‘rganuvchilar nutq faoliyatining muqobil variantlari bilan tanishmasdan turib muloqotga kirisha olmaydi. Biz biror tilni o‘rganish imkoniyatini yaratadigan boshqa usullarni ko‘rib chiqishimiz lozim. Bu miya faoliyatining muayyan tilni o‘rganish mexanizmi bilan bog‘liq. Yana bir muhim ma‘lumot sifatida shuni qayd etish zarurki, bolalar tilni tez va oson o‘rganishadi. Bola nutqi rivoji yoki til o‘rganish qobiliyati uni o‘rab turgan muhit ta‘siriga bog‘liq.

Til o‘rganishning yana bir muhim usullaridan biri kompyuter texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi. Fan-texnika rivoji natijasida til o‘rgatish uchun maxsus kompyuter dasurlari yaratildi. Ularda fe‘llar, zamonlar, modal fe‘llar tavsifi va zaruriy gap qoliplari keltirilgan”.²

Tilning ijtimoiy tabiati uning ayrim shaxsda emas, balki jamiyatda mavjudligini taqozo etadi. Til jamiyat tomonidan yaratilgan bo‘lib, uning taqdiri ham jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog‘liqdir. Insonning butun hayoti til bilan bog‘liq bo‘lib, til yordamida kishilar obyektiv borliqni o‘rganadilar, o‘zaro fikr almashadilar, jamoa bo‘lib birlashadilar va mehnat qiladilar.

Til ijtimoiy hodisa sifatida tabiiy hodisalardan ajralib turadi. Masalan, kishilarning tabiiy-biologik va fiziologik xususiyatlari (ovqat yeyishi, nafas olishi, rivojlanishi va hokazo) tabiat qonunlariga muvofiq, jamiyatga bog‘liq bo‘lmagan holda rivojlanib boradi. Ammo tilda so‘zlashish na fikrlash uchun kishilik jamiyati (sotsial muhit) bo‘lishi shart. Chunki til kishilarning bir-biri bilan aloqa qilish va fikr almashish ehtiyojlari natijasida paydo bo‘lgan. Shuning

² Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.19

uchun ham til tabiiy hodisalardan farqli o'laroq, kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan va unga xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir.

Tilning boshqa ijtimoiy hodisalardan ajralib turadigan eng asosiy xususiyati shundan iboratki, til jamiyat faoliyatining barcha sohalariga xizmat qiladi. U kishilik jamiyatining tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan konkret-tarixiy norma sifatida jamiyat a'zolarining hammasiga teng xizmat qiladigan asosiy aloqa vositasidir. Shuning uchun ham til sinfiy xarakterga ega emas. So'zlovchi insoniyat jamoasi tomonidan yaratilgan tildan foydalanadi va ushbu tilning qonun-qoidalariga rioya qiladi. Shu bilan bir qatorda, har bir so'zlovchi ayniqsa adiblar, olimlar o'zlarining nutq faoliyati jarayonida tilning rivoji uchun ma'lum hissalarini qo'shadilar. Kishilar o'zaro aloqa qilish, fikrlashishda tildan boshqa vositalardan ham foydalanadilar. Bular ovozli va grafik shaklda bo'ladi va odatdagi so'zlashuv nutqidan boshqa turli tovush signallari: zvonok, gudok kabilardan foydalaniladi.

Savol va topshiriqlar

1. "Mutaxassislikka kirish" fanida o'rganiladigan asosiy masalalarni tavsiflang.
2. Til va jamiyat munosabatini yoriting.
3. Tilning ijtimoiy tabiatiga xos xususiyatlarni ayting.
4. Tilning ijtimoiy vazifalarini misollar asosida tushuntiring.
5. Tilning asl mazmunini yoritishdagi nazariy qarashlarni tushuntiring.
6. Til taraqqiyoti, o'lik tillar haqidagi tushunchangizni bayon eting.
7. Tilning tabiiy-biologik, fiziologik, ijtimoiy xususiyatlarini yoriting .
8. Til hodisalarini ayrim holda o'rganish haqidagi tushunchalarininzni bayon eting.
9. Tilni tirik organizm sifatida qiyoslashga oid qarashlarga munosabat bildiring.

Testlar

1. Tilning tarixiy taraqqiyotini, rivojlanish qonuniyatini, taqaddiyot bosqichlariga xos xususiyatlarni o'rganish sohasi qanday nomlanadi?
 - A) dialektika
 - B) dialektologiya
 - C) sinxroniya
 - D) diaxroniya
2. «Yosh grammatikachilar» maktabi vakillari tomonidan tilning eng asosiy xususiyati sifatida ajratilgan belgini ko'rsating.
 - A) tilning tarixiylik belgisi
 - B) tilning mantiqiylik belgisi
 - C) tilning tadrijiylik belgisi
 - D) tilning aniqlik belgisi
3. Tilning hozirgi holati, tarkibiy xususiyatlarini o'rganish sohasi qanday nomlanadi?
 - A) sinxroniya
 - B) dialektologiya

- C) dialektika
D) diaxroniya
4. Tilning asl mohiyatini nazariy jihatdan yoritishga hissa qo‘shgan tilshunoslik maktablarini aniqlang.
A) Kopengagen strukturalizmi, arab tilshunosligi
B) Amerika strukturalizmi, hind tilshunosligi
C) Kopengagen strukturalizmi, Qozon tilshunosli maktabi
D) Praga strukturalizmi, Kopengagen tilshunoslik maktabi
5. Quyidagilardan qaysilari o‘lik tilga mansub ?
A) kreol , pijin
B) ispan, lotin
C) nautal, lotin
D) lotin, sanskrit
6. Tilning asl mohiyatini nazariy jihatdan yoritishga hissa qo‘shgan olimlarni aniqlang.
A) F.de Sossyur , G.Blumfild, M. Myuller
B) F.de Sossyur , V. Gumboldt, M. Myuller
C) A.Shleyxer, F.de Sossyur , M. Myuller
D) A.Shleyxer, G. Paul, M. Myuller
7. Bir qator tillarning taraqqiyotiga asos bo‘lgan qadimiy til qanday nomlanadi?
A) kreol tillari
B) proto til
C) asos til
D) pijin tillari

Asosiy tushunchalar glossariysi

Tilshunoslik – tilning jamiyatdagi o‘rni, taraqqiyot xususiyatlari, rivojlanish qonuniyatlari haqidagi fan.

Tilshunoslik nazariyasi – tilshunoslik taraqqiyotining eng umumiy qonuniyatlari, tilning ichki qurilishi, til tizimi, til va nutq munosabatlari haqidagi fan.

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushlari, ularning hosil bo‘lishi, tiplari, tovushlar o‘zgarishi, bo‘g‘inlar, ularning tuzilishi tiplari, strukturasi; urg‘u, urg‘u tiplari va intonatsiya haqidagi tarmog‘idir.

Grammatika (yun.) – tilshunoslikning so‘z shakllari (shakl yasalishi), so‘z birikmalarining turlari, gap turlari (tilning grammatik qurilishi) haqidagi bo‘limi.

Morfologiya (yun.) – grammatik ma’no so‘z shakllari, so‘z turkumlari haqidagi grammatik ta’limot.

Umumiy tilshunoslik – tilshunoslik uchun umumiy bo‘lgan taraqqiyot qonununiyatlarini, tilshunoslik rivoji, taraqqiyot bosqichlari, tilshunoslik maktablari, nazariy ta’limotlar tarixi, shakllanish jarayoni, til strukturasi xos bo‘lgan umumiy jihatlar haqidagi soha.

Xususiy tilshunoslik – muayyan tilning taraqqiyot xususiyatlari, tarkibiy qismlari, bo‘limlari, sathlari, boshqa tillar bilan munosabati, til oilasida tutgan o‘rni haqida bilim beruvchi soha.

Proto til – tillar uchun asos bo‘lgan, qadimiy bobo til.

Sinxroniya – til taraqqiyotini muayyan davr nuqtai nazaridan tahlil qiladigan metod.

Diaxroniya – til taraqqiyotini tarixiylik nuqtai nazaridan qiyosiy aspektida tahlil qiluvchi metod.

Asosiy adabiyotlar

1. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.19
2. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-B.7-10
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.5-7
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013.-Б.3-4.
5. Тилшунослик назарияси ва методологияси. Тузувчи: Х. Дадабоев. – Тошкент, 2004.-Б.4-5
6. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.3-5

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание. - Тошкент, 2004.
2. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. –Тошкент, 2006.
3. www. literature.uz
14. www. genhis philol.ru.

2-§. TILNING PAYDO BO‘LISHI

Reja:

1. Tilning paydo bo‘lishi haqidagi qarashlar.
2. Tillarning shakllanishiga doir nazariyalar.
3. Sharq ilmida tilning shakllanishiga oid qarashlar.
4. Tillarning shakllanish omillari.

Asosiy tushunchalar: *til va jamiyat, analogistlar, anomalistlar, tilning paydo bo‘lishi haqidagi nazariyalar, tovushga taqlid nazariyasi, undovlar nazariyasi, mehnat hayqiriqlari nazariyasi, ijtimoiy kelishuv nazariyasi, qabila tili, elat tili, xalq tili, milliy til.*

Til kishilar o‘rtasidagi munosabatning eng muhim quroli bo‘lib, jamiyat taraqqiyoti jarayonida shakllangan va umuminsoniy manfaatlarni ifoda etadi. Tilning paydo bo‘lishi va rivojlanishi insoniyat jamiyati bilan mustahkam bog‘liq. Til insoniyat tarixi qadar qadimiydir. Xalq qardosh qabilalar ittifoqi sifatida shakllangan murakkab tarixiy uyushmadir. Xalqning asosiy belgilari: umumiy til, umumiy hudud, madaniyat va ma’naviyat muhitining umumiyligidir. Xalqning asosiy belgilaridan biri bo‘lgan milliy til o‘zaro farglanuvchi, yetakchi, iqtisodiy va madaniy markaz tili sifatida namoyon bo‘ladi.

Tilning paydo bo‘lishi masalasi insoniyatni qadimdanoq qiziqtirib keladi. Tilning paydo bo‘lishi juda murakkabdir. Bu masala faqat tilshunoslikning emas, boshqa ko‘p fanlarning: antropologiya, psixologiya va etnografiya kabi fanlarning ham o‘rganish obyektidir. Tilning paydo bo‘lishi masalasi – til qachon va qayerda paydo bo‘lgan, dastlab nechta til bo‘lgan, u yoki bu tillar qanday tuzilishda bo‘lgan va shu kabi savollarga hali ilmiy

asoslangan mukammal javob topilgan emas. Ba'zi olimlarning fikricha, til taxminan besh yuz ming yillar ilgari paydo bo'lgan.

Ma'lumki, til boshqa narsa va hodisalar singari o'zgaruvchidir. Shunday ekan, besh yuz ming yil ichida tillarda qanday o'zgarish sodir bo'lganini tasavvur qilish, uni ilmiy, ham amaliy, ham nazariy nuqtayi nazardan o'rganish mumkin emas. Til taraqqiyotining yozuv paydo bo'lishidan avvalgi holati biz uchun qorong'idir. Biz faqat yozuv paydo bo'lgandan keyingi davrda ro'y bergan til taraqqiyoti to'g'risida yozma yodgorliklardan foydalanib fikr yuritishimiz mumkin. Lekin yozuv tilni o'rganish, tilning paydo bo'lishi to'g'risidagi muammoni yoritishga to'liq imkon bermaydi. Shunday bo'lsa ham, ba'zi olimlar bu masalaga o'z munosabatlarini, fikrlarini bildirib o'tishgan.

Qadimgi Yunonistonda faylasuflar tilning qay tarzda kelib chiqqanligi ustida uzoq davr qizg'in bahs olib borganlar. Tilshunoslik tarixidan ma'lumki, bu masalada grek faylasuflari bir - biriga zid ikki xil farazni o'rta tashlashgan. Demokrit va boshqalar tilda narsa nomi bilan narsa orasida hech qanday bog'lanish yo'q, bu nomlar mazkur tilda gaplashuvchi odamlar tomonidan yaratilgan, demak, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishgan. Bu guruh olimlari *anomalistlar* deb nom olgan. Platon boshliq boshqa bir guruh olimlari "narsa bilan uning nomi orasida muayyan bog'lanish bor. Bu bog'lanish narsalarning xususiyatlaridan, tabiatidan kelib chiqqan va bu bog'lanish ilohiy kuch tomonidan o'rnatilgan" degan fikrni ilgari surishgan. Tarixda bu oqim *anologistlar* deb nom olgan.

Hozirgi tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaralsa, narsalar bilan ularning nomi orasida, umuman olganda hech qanday bog'lanish yo'q. Bu ko'pchilik olimlar tomonidan qayd etilgan. Chunki narsa bilan uning nomi orasida bog'liqlik bo'lganda tillarning soni 5000 dan ortib ketmasdi. Shuni aytib o'tish kerakki, ayrim tillarning kelib chiqishini, masalan o'zbek, rus, hind, tojik va boshqa tillarning qachon paydo bo'lganini, qanday tarkib topganligini aniq bilish mumkin. Ammo biror bir aniq tilning kelib chiqishi masalasini umuman tilning, insonlar nutqining paydo bodishi masalasi bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Hozir dunyoda mavjud bo'lgan jonli tillarning ham, ba'zi bir o'lik tillarning ham kelib chiqish tarixini o'rganish u qadar qiyin masala emas. Anchagina tillarning qachon paydo bo'lganligi, qachon tarkib topganligi aniqlangan. Biroq, yer yuzida umuman insoniyatga xos tilning qachon paydo bo'lganligi, dastlabki tillarda qanday so'zlar bo'lganligi, uning grammatik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi hal qilingan emas va hal qilinishi ham mumkin emas. Chunki bundan bir necha yuz ming yillar burun paydo bo'lib, keyinchalik nom-nishonsiz yo'qolib ketgan tillar ham bo'lgan.

Bundan bir necha yuz ming yil burun paydo bo'lgan tillarning fonetik tizimi, so'z boyligi, grammatikasi va boshqa muayyan xususiyatlaridan qat'iy nazar, umuman tilning kelib chiqishi o'rganilar ekan, eng avvalo, tilning kelib chiqishidagi shart-sharoitlarni tadqiq qilish, ya'ni insonlar qanday sharoitda

soʻzlay boshlaganliklarini oʻrganish va bu masalani umuman tilning kelib chiqishi masalasi bilan bogʻlagan holda tahlil qilib, xulosa chiqarish lozim.

Tilning kelib chiqishi masalasini aniqlashdagi qiyinchilik shundan iboratki, birinchidan, hozirgi til tarixi fani dunyoda umuman tilning qanday paydo boʻlganligi toʻgʻrisida hech qanday dalillarga ega emas. Chunki hozir bizga malumki, tillarning yozuv tarixi 10 – 15 ming yildan oshmaydi. Olimlarning faraz qilishicha, inson bundan bir necha yuz ming yil avval soʻzlasha boshlagan. Ammo oʻsha davrdagi tillar toʻgʻrisida hozirgi vaqtda hech qanday maʼlumot yoʻq. Shuning uchun ham tilshunoslik fani bu masalani toʻgʻridan toʻgʻri oʻrganish imkoniyatiga ega emas. Dunyoda eng avval paydo boʻlgan tilning fonetik tuzilishi, soʻz boyligi qanday ekanligini, grammatik shakllari nimalardan iboratligini bilish mumkin emas.

Til aloqa vositalarining hammasi ichida birinchisidir. Bu uning aloqa uchun xizmat qilishga ixtisoslashganligini bildiradi, ammo mushukning xirillagan ovozi-chi? Koʻrib turganimizdek, bu kompleks hodisa va uni tushuntirib berish murakkab. Inson tilidagi soʻzlar qandaydir predmetni bildiradi, masalan, dunyodagi narsalar yoki hodisalar. Soʻzlar asossiz. Belgining shakli bilan uning maʼnosi bogʻlanmagan. Nega kuchuk kuchuk deb ataladi? U hech qachon bizga ismini aytmagan. Kuchuk soʻzini ifodalovchi biror tovush yoki shu soʻzni ifodalashning boshqa yoʻli yoʻq. Vengerlarda kuchuk kutya deb ataladi. Baʼzi soʻzlar ularga oʻxshagan ovozlarni ifodalaydi. Ammo bu narsa barcha tillarda bir xil emas. Masalan, kuchuklar voov, voof yoki bov vov degan ovozlarni chiqarishadi. Vengerlarda vau vau deyiladi. Tildagi nutq ovozlari tasodifiy toʻplanadi garchi insonlarda ovoz hosil qiluvchi organlar umumiy boʻlsa-da. Individual tillar bularning hammasidan foydalanmaydi. Masalan, ingliz tilida taxminan 40 ga yaqin ovozdan yoki fonemalardan foydalaniladi. Bular yozuvda asossiz tarzda ifodalaniladi. Maʼlumotlarga koʻra, [k] tovushini ifodalash uchun birdan ortiq harflardan foydalaniladi (k kite soʻzini ifodalashda yoki cut soʻzida c bilan) yoki ikki har xil tovush boʻlgan [ij] va [ai] bitta harf bilan ifodalaniladi (dig soʻzida ham i; dine soʻzida ham i). Tovushlarning ayrim qarashlarda aytilganidek, soʻzlarga birlashishi ham asossiz, ammo tasodifiy emas. Bu hodisaning qanday sodir boʻlishi tizimli chegaralangan. Fonemalar morfonemalarga birikishida texnik chegaralanadi deb ayta olishimiz mumkin. Biz taxi soʻzini taniy olamiz va bu ingliz yoki venger tilida txia tarzida kelmasligini oldindan ayta olamiz. Til qoliplangan va undan foydalanish prinsiplari mavjud garchi bu “qoidalar” ni taʼriflab berolmasa ham. Ingliz tilida ham, venger tilida ham soʻzlarning boshlanishi tx bilan nima sababdan boshlanmasligini koʻrsatib beruvchi qoidani belgilab berishga qodirmizmi? ³.

Umuman, tilning qanday sharoitlarda paydo boʻlishi masalasini ilmiy farazlarga asoslanib oʻrganish mumkin boʻladi. Tilshunoslik ilmi bir-biriga yaqin boʻlgan psixologiya, fiziologiya, etnografiya, arxeologiya, tarix va shunga

³ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-P.17

o'xshah fanlarning dalillariga suyanib, tilning kelib chiqishi masalasiga yondashishi mumkin.

Turli nutq tovushlarini biriktirib, so'zlar hosil qilish va so'zlar vositasida gap tuzib, istak va maqsadni ifodalash kishilik jamiyatining boshlang'ich davrlarida yashagan odamlarni o'ylantirib kelgan. Shuning uchun tilning paydo bo'lishi to'g'risida qadimgi kishilar turli rivoyatlarni to'qiganlar. Bu rivoyatlarning ba'zilarida til ma'budlar, ba'zilarida Alloh tomonidan yaratilib, kishilarga taqdim qilinganligi, ayrimlarida esa tilni ajoyib bir donishmand yaratganligi talqin qilingan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, antik zamonlardan beri tilning kelib chiqishi to'g'risida bir qancha nazariyalar yaratilgan. Antik faylasuflar tilning kelib chiqishini bir-biriga qarama – qarshi bo'lgan ikki xil nazariya bilan tushuntirishga harakat qilganlar. Ba'zi faylasuflar til tabiiy yo'l bilan paydo bo'lgan, ya'ni so'z va predmetlar o'rtasida to'g'ridan to'g'ri tabiiy bog'lanish bo'lganligi uchun kishilar predmet va narsalarni tabiiy holda bilib olishgan, deb isbotlamoqchi bo'lganlar. Ba'zi faylasuflar esa til kishilarning bir-biri bilan o'zaro kelishishi natijasida vujudga kelgan, deb hisoblaganlar. Ana shu bir-biriga qarama-qarshi ikki nazariyaning o'zaro kurashi natijasida yana bir qancha nazariyalar vujudga kelgan.

Fanda tilning kelib chiqishi to'g'risida bir-biriga qarama-qarshi nazariyalar mavjud bo'lib, ular bir-biri bilan kurashib kelmoqda. Bu nazariyalarning ba'zilari til insonlarning bir-biri bilan munosabatda bo'lishi ehtiyoj natijasida kelib chiqqan deb hisoblasa, boshqalari ayrim shaxslarning o'z fikrini avval o'zi uchun, keyin boshqalar uchun bildirishi natijasida kelib chiqqan, deb hisoblaydi. Shu tariqa tilning paydo bo'lishi va shakllanishi haqida turlicha qarashlar, nazariyalar, farazlar yaratildi. Ushbu nazariyalar tanqidiy tahlil asosida o'rganilishi lozim.

Bu nazariyalar asosan to'rtta: *ovozga taqlid nazariyasi* kishilarning o'z atrofidagi predmetlarning chiqargan ovozigacha taqlid qilishi natijasida dastlabki so'zlar, predmetlarning nomlari paydo bo'lgan, deb hisoblaydi. Bu nazariya qadimgi Yunonistonda asoschilarining fikricha, ibtidoiy odamlar hayvonlarning baqiriq - chaqiriqlarini o'rganib, ular orqali o'zlarining ichki kechinmalari, g'amalamlarini ifodalashgan: *oh, ah, joy, ing* kabi so'zlar bunga misol qilib ko'rsatiladi. Tildagi boshqa so'zlar esa ana shunday so'zlarning birikuvidan kelib chiqqan, deb tushuntiriladi. Taniqli faransuz olimi J.J.Russo ham shu fikrni quvvatlagan.

Dunyodagi barcha tillarda bunday birliklar mavjud, lekin bunday so'zlarning miqdori shu qadar kamki, tildek murakkab hodisa ana shu yo'l bilan paydo bo'lgan, deyish bu masalani juda soddalashtirib yuborgan bo'lar edi.

Ma'lumki, tilning asosiy vazifasi kishilar orasida fikr almashinuvini ta'minlashdir. Binobarin, mazkur nazariyani qabul qilish tilning asosiy vazifasini, tilning ijtimoiy hodisa ekanligini rad etishga olib keladi. Ichki kechinmalarni izhor qilish doimo ham jamiyatning bo'lishini taqozo qilmaydi.

Tilning yashashi va rivojlanishi esa jamiyat bilan uzviy bog‘liq: jamiyat bor joydagina til bor, til bor joyda jamiyat bor.

Demak, bu nazariya ham tilning kelib chiqishi masalasini to‘g‘ri yoritishga o‘zlik qiladi.

Mehnat hayqiriqlari nazariyasi tarafdorlari tildagi barcha so‘zlar ibtidoiy kishilarning birgalashib mehnat qilish jarayonida mehnat qilishga undaydigan ixtiyorsiz qiyqirishlari natijasida paydo bo‘lgan, deb da’vo qiladilar.

Bu nazariyani XIX asrning 70- yillarida fransuz faylasufi L. Nuare yaratdi. Uning qayd qilishicha, til instinktiv hayqiriqlardan paydo bo‘lgan. Nemis olimi Karl Byuxer ham ushbu nazariyani quvvatlaydi. Bu nazariya bir qarashda haqiqatga birmuncha yaqin nazariyadek ko‘rinsa ham, mantiq jihatdan asossizdir. Chunki mehnat qilishdagi qiyqiriqlar, hayqiriqlar mehnat jarayonidagi bir maromga, bir qolipga solish uchun bir vosita bo‘lgan, xolos. *Uh*, *oh*, *voh*, *viq*, *oho*, *ehe* kabi hayqiriqlar kishilar o‘rtasida aloqa vositasi bo‘lganligi ehtimol.

Mehnat hayqiriqlari undov nazariyasiga o‘xshab ketadi. Lekin bu nazariya ham tilning kelib chiqish sabablarini, tilning paydo bo‘lishini jamiyatning paydo bolishi, so‘zlash va fikr yuritish qobiliyatiga ega bo‘lgan insoniyatning paydo bo‘lishi bilan uzviy bog‘lay olmaydi.

Ijtimoiy kelishuv nazariyasi. Bu nazariya XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo‘lib, uni ilgari suruvchi olimlar ba’zida bir-biriga zid xulosalarga kelishgan, ularning tilning kelib chiqishi to‘g‘risidagi asosiy fikrlari bir xil. Bu nazariyaga asosan, narsalarni qanday atashni odamlarning o‘zlari kelishib olishgan. Biror narsani nomlashda kelishib olish uchun, tabiiyki, kelishuv vositasi, ya’ni til kerak bo‘ladi. Ushbu nazariya tilning paydo bo‘lishini emas, balki til rivojlanishining bir yo‘nalishini yoritishi mumkin. Hozirgi vaqtga kelib u yoki bu fanga taalluqli atamalar yoki so‘zlar o‘zaro kelishib olinadi, lekin buning til shakllanishiga aloqasi yo‘q.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan nazariyalarning hammasi ham tilning kelib chiqishi masalasini to‘g‘ri yoritishga o‘zlik qiladi. Chunki bu nazariyalar tilning kelib chiqishi masalasini insoniyatning paydo bo‘lishi, dastlabki kishilar jamoasining vujudga kelishi masalasidan ajratib olgan holda qaraydi.

Jamiyatdan tashqarida yashagan inson bolasi qancha umr ko‘rmasin, u gapirmaydi. Chunki til nasldan naslga, avloddan avlodga o‘tmaydi, ya’ni uni irsiyatga bog‘lab qo‘yish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Irsiyat qonuniga binoan, bolaning biologik, antropologik xususiyatlari avloddan avlodga o‘tadi, lekin o‘zbek oilasida tug‘ilgan bola faqat o‘zbek tilida gapiradi deyish noto‘g‘ridir. U qaysi tilda gapira boshlashi qaysi oila, qaysi ijtimoiy muhitda tarbiyalanishiga bog‘liq.

Qayd etilgan nazariyalarda, birinchidan, til go‘yo jamiyat tarixi taraqqiyotidan chetda, o‘z holicha taraqqiy etadigan hodisa, deb qaralgan. Shuning uchun ham tilning kelib chiqishi masalasi ibtidoiy davrdagi kishilarning mehnat faoliyatidan ajratilgan holda qaralgan. Ikkinchidan, bu nazariyalarda tilning kelib chiqishi masalasi tafakkurning paydo bo‘lish

masalasi bilan birgalikda, o'zaro bog'langan holda emas, balki ajratilgan holda talqin qilingan. Uchinchidan, odamning paydo bo'lishi jarayonidagi barcha biologik asoslar hisobga olinmagan.

Sharq tilshunoshgida ham tilning paydo bo'lishiga oid mulohazalar bildirilgan. Jumladan, Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari muqaddimasida o'sha davr dunyoqarashiga mos bo'lgan tilning paydo bo'lishiga doir qarashlar bayon qilingan. Alisher Navoiy tilning paydo bo'lishini Nuh alayhissalom avlodlariga bog'laydi:

"Mundin so'ngra uch nav tildurkim, asil va mo'tabardur va ul tillar iborati gavhari bila koyilining (aytuvchi , so'zlovchi) ajoyib zavar va har qaysining furuyi (shox , daraxtning shoxi) bag'oyat ko'ptur. Ammo turkiy va forsiy va hindiy asl tillarning manshaidurki (bir narsaning chiqib kelgan manbayi, kelib chiqish joyi, boshlanishi), Nuh payg'ambar... ning uch og'ligtakim , Yofas va Som va Homdur, etishu . Va bu mujmal tafsili budurki , Nuh... toyon Jashviridin (to'lqin , falokat) najot va aning mahlakasidin (xavf - xatar joyi va vaqti, halokat, xavf - xatar) hayot topti, olam ma'murasida bashar jinsidin osor va inson navidin namudor qolmaydur erdi. Yofasniki, tavorix ahli Abu - t - turk bitirlar, Xito mulkiga yibordi va Somniki, Abu - 1 - furs bitirlar, Eron va Turon mamolikining vasatida (o'rta , o'rtaliq) voliy (hokim , hukumdor, podshoh qildi va Homniki, Abu -1 -hind depturiar, Hindiston bilodiq (shaharlar, mamlakatlar) uzatti . Va bu uch payg'ambarzoda avlod va atbol (tobelar , fuqarolar, qaramlar, izdoshlar) mazkur bolg'an mamolikda yoyildilar va qalin bo'ldilar. Va Yofas o'g'loniki, Abu -t - turkdur, tank ahli ittifoqi (bir fikrga kelish, hammasi degan ma'noda depturlarki, nubuvvat (payg'ambarlik) toji bila sarafroz va risolat (payg'ambarlik , rasullik) mansabi bila qarindoshlaridin mumtoz (saralangan, ajratilgan) bo'ldi. Va uch tilki, turkiy va forsiy va hindiy bo'lg'ay . Bu uchovning avlod va atbol orasida shoe bo'ldi . ("Muhokamat ul – lug'atayn"dan) .

Olimlarning faraz qilishicha, mehnat, ibtidoiy mehnat qurollarini yasash odamlar a'zolarini asta-sekin juda uzoq davrlar davomida takomillashtirib, til hamda tafakkurning rivoj topishida beqiyos rol o'ynagan.

Demak, mehnat qilish, mehnat qurollarini yasash jarayonida odamlar borgan sari uyushib boradi, natijada kishilik jamiyati vujudga keladi. Hayvonot dunyosidan ajralib chiqqan odamlarda jamoa bo'lib mehnat qilish jarayonida bir-biriga nimadir deyish ehtiyoji tug'iladi. Bu zaruriy ehtiyoj esa tilni yaratadi. Til bilan ayni bir vaqtda tafakkur paydo bo'ladi . Mehnat bilan bir vaqtda muhim ehtiyoj talabi bilan til va tafakkurning paydo bo'lishi natijasida bu uch omil bir-biriga ta'sir qilib, rivojlanish imkoniyati yazaga kelgan. Buning natijasida mehnat qilish yo'llari , mehnat qurollari, til va miya asta-sekin takomillasha boshlaydi. Ilgari tosh hech qanday ahamiyatga ega kasb etmagan bo'lsa, endi kishilar undan ioydalanishni o'rgana boshlaydilar va uning xususiyatlarini bilib oladilar. Endi odam toshni yorib yoki sindirib, undan har xil shakldagi turli mehnat qurollari yasay boshlaydi va ana shu mehnat qurollaridan foydalanish jarayonida boshqa

narsalarning ham turli xususiyatlarini bila boradi. Bu esa narsalarni bir-biriga solishtirib, ularning xususiyatlarini aniqlashni o'rgatadi. Oqibatda tafakkurning rivoj topishiga imkoniyat tug'iladi.

Odamlar mehnat qilishni bilganlaridan keyin, oziq-ovqat topish uchun zarur narsalar haqida, yani mehnat qurollari tayyorlash, undan qanday foydalanish, qaysi tarafga borish, oziq-ovqat topish harakatini jamoa bo'lib bajarish va boshqalar to'g'risida ozmi-ko'pmi fikr yuritadigan bo'ladilar. Ular guruh-guruh bo'lib, birgalikda harakat qila boshlaydilar. Bu esa insonlar tili va tafakkurining borgan sari o'sishiga, ularda mavhum tushunchalarning paydo bo'lishiga asos bo'ladi.

Endigina mehnat qilish qobiliyatiga erisha boshlagan, eng ibtidoiy mehnat qurollarini yasashni o'rgana boshlagan odamlardan bir necha bosqich yuqori darajada yashayotgan qabila jamoasi holatidagi xalq tillarining so'z boyligi, grammatik tuzilishi hamda tafakkurining rivojlanish farqlari qiyoslab bo'lmaydigan darajada ekanligini, rivoj topganini faraz qilish mumkin. Shu tariqa Afrika, Amerika qit'alarida qabila bo'lib yashayotgan xalqlarning rivojlanish darajasi, so'z boyligi, grammatik tuzilishi, tafakkur qilish qobiliyati eng taraqqiy topgan ingliz, rus, nemis, arab kabi xalqlar tillarining so'z boyligi, grammatik tuzilishi va boshqa til hodisalaridan, tafakkur etish darajasidan juda katta farq qiladi. Yuqoridagi fikrlar til va tafakkurning rivojlanib borishi kishilik jamiyati taraqqiyoti bilan uzviy bog'langanining yorqin dalilidir.

Tillarning boshqa tillar bilan aloqasi natijasida ularning leksikasida, strukturasi o'zgarishlar bo'lishi tabiiy hol va bu aloqada tillar genetik bog'langan yoki bog'anmagan bo'ladi. Bu bir tomondan genetik jihatdan bog'lanmagan bo'lsa-da, tillarning tarixiy taraqqiyotidagi o'zaro aloqalari natijasida o'xshashliklarga ega ekanligini ko'rish mumkin, boshqa tomonda esa genetik jihatdan o'zaro bog'langan tillarning vaqt o'tishi bilan ajralishi natijasida o'zlashtirishlarning turli darajada ekanligini, lug'at boyligi, strukturasi o'xshashliklarning rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin. O'zaro bog'lanmagan va geografik jihatdan ma'lum bir masofada joylashgan joylashgan tillardagi o'zaro o'xshashliklar namoyon bo'lishi mumkin va bu tabiiy hol, chunki tillarning tanlovidagi sturtural ko'rsatkichlar sanoqli. Masalan, ega, kesim, to'ldiruvchining tartibi dunyoning juda ko'p tillarining qiyosida cheklangan tanlovdadir, bu bir-biridan butunlay mustaqil bo'lgan tillar bir xil tartibga ega ekanligini bildiradi. Til tarixini qayta qurishda tarixan juda ehtiyotkor bo'lish kerak. Tillarning dastlabki shaklida yozilgan matnlarni asoslash mas'uliyatli bo'lib, o'zaro aloqador bo'lgan tillarning yoki dialektlarning qiyosi, o'zlashtirilgan elementlarni o'rganish, tillarning bugungi kundagi alternatsiyalari tadqiqi, tillarda sodir bo'lgan o'xshash yoki o'xshash bo'lmagan holatlar haqidagi umumiy bilimlardir ⁴.

⁴ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-P.89

Jamiyat tarixida tillarning keyingi taraqqiyoti milliy tillarning vujudga kelishi bilan bog'liq. Milliy til mahalliy shevalar bilan o'zaro bog'langan holda taraqqiy qilib boradi. Bu jarayonda ba'zi shevalar milliy tilga qo'shilib, uni boyitadi; ba'zi shevalarni esa milliy til asta-sekin siqib chiqaradi.

Milliy tilning yagonaligi shuni ko'rsatadiki, til shu millatning barcha tabaqalar, guruhlariga tushunarli va teng xizmat qilib, ularning hammasi uchun birdan bir aloqa vositasi bo'lib qoladi. Chunki til ayrim toifa, ayrim tabaqa, ayrim guruh tomonidan yaratilmagan, balki jamiyatning barcha a'zolari - umumxalq tomonidan yaratilgan.

Xullas, til birligi uning erkin rivojlanishi millatning asosiy belgilaridan biridir. Milliy tilning xalq tilidan farqi uning adabiy yozuv shakliga egaligidir. Milliy tilning bu shakli mazkur millatning har bir a'zosi, har bir sheva uchun umumiydir. Har bir milliatning madaniy merosi ana shu tilda o'z aksini topadi.

Savol va topshiriqlar

1. Tilning shakllanishi va rivojlanishi haqidagi mulohazalaringizni mustaqil ravishda bayon eting.

2. Tillarning paydo bo'lishi haqidagi anamolistlar qarashlari mazmunini yoriting.

3. Tillarning paydo bo'lishi haqidagi analogistlar qarashlari mazmunini yoriting.

4. Tilning paydo bo'lishi haqidagi nazariyalarni ayting.

5. "Mehnat hayqiriqlari" nazariyasi asosini yoriting.

6. "Tovushga taqlid" nazariyasi asosini yoriting.

7. "Tovushga taqlid" nazariyasi asosini yoriting.

8. Sharq ilmidagi tilning paydo bo'lishiga doir qarashlarni bayon eting.

9. Milliy tilning yuzaga kelish jarayoni haqida mulohazalaringizni bayon eting.

10. Tilning shakllanishi va rivojlanishida jamiyatning o'rni.

Testlar

1. "Narsa bilan uning nomi orasida muayyan bog'lanish bor. Bu bog'lanish narsalarning xususiyatlaridan, tabiatidan kelib chiqadi va bu bog'lanish ilohiy kuch tomonidan o'rnatilgan" degan fikr tarafdorlari...

A) analogistlar

B) anomalistlar

S) undov nazariyasi tarafdorlari

D) ijtimiy kelishuv nazariyasi tarafdorlari

2. Tilda narsa nomi bilan narsa orasida hech qanday bog'lanish yo'q, bu nomlar mazkur tilda gaplashuvchi odamlar tomonidan yaratilgan, demak, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikr tarafdorlari...

A) analogistlar

B) anomalistlar

S) undov nazariyasi tarafdorlari

D) ijtimoiy kelishuv nazariyasi tarafdorlari

3. Tilning shakllanishi va rivojlanishiga doir nazariyalarni belgilang.

A) mehnat hayqiriqlari, tovushga taqlid, ijtimoiy kelishuv nazariyalari

B) mehnat hayqiriqlari, undov, holatga taqlid, ijtimoiy kelishuv nazariyalari

S) mehnat hayqiriqlari, undov, tovushga taqlid, ijtimoiy vazifa nazariyalari

D) mehnat hayqiriqlari, undov, tovushga taqlid, ijtimoiy kelishuv nazariyalari

4. Milliy tilni boyituvchi ichki manbani ko'rsating.

A) terminlar, chetdan so'z olish, so'z yasalishi

B) shevalar, so'z o'zlashtirish, so'z yasalishi

S) shevalar, chetdan so'z olish, so'z yasalishi

D) shevalar, eski so'zlarni tiklash, so'z yasalishi

5. Milliy tilni boyituvchi tashqi manbani ko'rsating.

A) terminlar, chetdan so'z olish, so'z yasalishi

B) so'z o'zlashtirish, chetdan so'z olish

S) shevalar, chetdan so'z olish, so'z yasalishi

D) shevalar, chetdan o'tgan so'zdan so'z yasash, so'z yasalishi

6. Alisher Navoiy *asl tillarning manshaidurki...* deganda qaysi tillarni nazarda tutgan?

A) turkiy, forsiy, hindiy

B) turkiy, arabiy, forsiy

S) turkiy, hindiy, arabiy

D) arabiy, forsiy, hindiy

7. Alisher Navoiy ma'lumotiga ko'ra Nuh alayhissalomning **Abu - t - turk** deb sifatlangan o'g'illari kim edi?

A) Xom

B) Som

S) Yofas

D) Yusuf

8. Alisher Navoiy ma'lumotiga ko'ra Nuh alayhissalomning **Abu - l - furs** deb sifatlangan o'g'illari kim edi?

A) Xom

B) Som

S) Yofas

D) Yusuf

9. Alisher Navoiy ma'lumotiga ko'ra Nuh alayhissalomning **Abu - l - hind** deb sifatlangan o'g'illari kim edi?

A) Xom

B) Som

S) Yofas

D) Yusuf

10. Demokrit tilning paydo bo'lishiga doir qarashiga ko'ra qaysi guruhga mansub bo'lgan?

A) analogistlarga

- B) anomalistlarga
- S) undov nazariyasi tarafdorlariga
- D) ijtimoiy kelishuv nazariyasi tarafdorlariga

Asosiy tushunchalar glossariysi

Til va jamiyat – o‘zaro ta’sir qilib, biri ikkinchisining taraqqiyotiga zamin yaratadigan ijtimoiy voqelik.

Anologistlar – "narsa bilan uning nomi orasida muayyan bog‘lanish bor. Bu bog‘lanish narsalarning xususiyatlaridan, tabiatidan kelib chiqadi va bu bog‘lanish ilohiy kuch tomonidan o‘rnatilgan" degan fikr tarafdorlari.

Anomalistlar – tilda narsa nomi bilan narsa orasida hech qanday bog‘lanish yo‘q, bu nomlar mazkur tilda gaplashuvchi odamlar tomonidan yaratilgan, demak, til Inson tomonidan yaratilgan, degan fikr tarafdorlari.

Tovushga taqlid nazariyasi – kishilarning o‘z atrofidagi predmetlarning chiqargan ovozigacha taqlid qilishi natijasida dastlabki so‘zlar, predmetlarning nomlari paydo bo‘lgan, degan qarash.

Undovlar nazariyasi – tildagi barcha so‘zlar ibtidoiy kishilarning hishayajon so‘zlari ta’sirida paydo bo‘lgan, degan qarash.

Mehnat hayqiriqlari nazariyasi – tildagi barcha so‘zlar ibtidoiy kishilarning birgalashib mehnat qilish jarayonida mehnat qilishga undaydigan ixtiyorsiz qiyqirishlari natijasida paydo bo‘lgan, degan qarash.

Ijtimoiy kelishuv nazariyasi – narsalarni qanday atashni odamlarning o‘zlari kelishib olishgan, degan qarash.

Milliy til – tillarning eng mukammal, taraqqiyot bosqichlarini o‘tgan, rivojlangan ko‘rinishi.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. - Toshkent, 2010. - B.63-67
2. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics. - Budapest, 2006. - P.17, 89
3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent, 2013. - B.205-210.
4. Тилшунослик назарияси ва методологияси. Тузувчи: Ҳ. Дадабоев. – Тошкент, 2004. - Б.5-7.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent, 2007. - B.5-14

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание. - Тошкент, 2004. - Б.4-9
2. Linguistics: The Scientific Study of Human Language. 2006. P.7
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. - Тошкент, 2009. - Б.10-13
4. Раҳматуллаев Ш. Систем тилшунослик асослари. - Тошкент, 2007. - Б.37
5. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. - Тошкент, 2006. - Б.9-12.
6. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. - Тошкент, 2002
7. www. literature.uz
8. www. genhis philol.ru.

3-§. TIL VA TAFAKKUR

Reja:

1. Til va tafakkur aloqadorligining mantiqiy asoslari.
2. Til fikr ifodasi sifatida.
3. Til birliklari va tafakkur birliklari o'rtasidagi munosabat.
4. So'z-tushuncha munosabatida tafakkur omillari.

Asosiy tushunchalar: *mantiq, so'z, tushuncha, idrok, hukm, kommunikatsiya, muloqot jarayoni, nutq situatsiyasi, signifikativ munosabat, denotativ ma'no, konnotativ ma'no.*

Tilshunoslik mantiq fani bilan ham uzviy aloqadordir. Ularning aloqadorlik tamoni shundaki, har ikkisi ham tafakkur bilan bog'lanadi. Chunki tilshunoslikning o'rganish obyekti bo'lgan til tafakkur bilan munosabatdadir. Til kishilarning olam haqidagi bilimlarini, fikrlarini boshqalarga yetkazuvchi va shakllantiruvchi vositadir. Til va tafakkur o'zaro dialektik munosabatda ekan, ularni o'rganuvchi tilshunoslik bilan mantiq o'rtasida ham ana shunday aloqalar mavjud.

Mantiq – tafakkur shakllari qonunlari va usullarini o'rganadi. U inson fikrining aniq, ravshan, ketma-ket va asosli bo'lishini taminlaydi. Shunday ekan, mantiq tilshunoslikning grammatika bo'limi bilan bevosita munosabatdadir. Chunki tushuncha so'z va so'z birikmalari orqali ifodalansa, fikr gap orqali ifodalanadi. Har bir kishi uchun grammatikani bilish qancha zarur bo'lsa, mantiqning shakl va qonunlarini o'zlashtirish ham shunchalik zarurdir.

Mantiq shakllari tushuncha, xulosalar hamma xalqlar uchun umumiy bo'lsa, ularning turli tillarda ifodalanish shakllari turli-tumandir. Shuning uchun ham har bir til boshqasidan farq qiladigan o'z grammatikasiga ega. Bu shuni ko'rsatadiki, mantiq bilan grammatika bir-biri bilan bog'liq, ular bir-birlarini to'ldiradi.

Tafakkur tili kommunikatsiyada eng muhim metod sifatida namoyon bo'ladi, nafaqat, u metod, balki til tabiatini namoyon qiladi. Biz muloqot jarayonida so'zlash bilan birgalikda imo-ishoralar, yuz ifodalari, qolaversa, tana harakatlaridan ham foydalanamiz, bular noverbal vositalardir.

Biror boshqa tilni o'qitishda bular turli kommunikatsiyalar majmuaviy texnikasi sifatida namoyon bo'ladi. Til tabiatini o'rgatishda, ayniqsa, kommunikatsiya jarayonida mantiqiy fikrlashni shakllantirish inson psixologiyasini, uning fikrlash doirasining kengayishiga olib keladi va insonni jamiyatga kirishini tezlashtirish vazifasini bajaradi.⁵

Tilshunoslikni u yoki bu fanlar sinfiga kiritishda bu fan o'rganadigan obyektining tabiati asos qilib olinadi.

⁵Vrabel T.T. Lectures in theoretical phonetics of the english language and method-guides for seminars, poliprint ungvár, 2009.-P.12

Til kishilarning eng muhim aloqa vositasi, bilimlarni saqlovchi va kelajak avlodga yetkazuvchi vositadir. Ana shu vazifalarini e'tiborga olganda, til-ijtimoiy hodisadir. Chunki u jamiyat uchun xizmat qiladi. Ikkinchidan, ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan til muayyan fizik va fiziologik jarayonlar asosida moddiylashadi. Uchinchidan, til va tafakkur o'zaro ajralmasdir. Til fikrni, shakllantiruvchi va ifodalovchi moddiy vositadir. Bu jihatdan til va tafakkur muayyan shaklni o'zida namoyon etadi. Tilshunoslikni ana shu jihatdan mantiq, psixologiya fanlari tizimiga kiritish mumkin bo'ladi. To'rtinchidan, til uzluksiz rivojlanib, takomillashib boruvchi hodisadir. Bu jihatdan u jonli organizmga o'xshaydi. Ana shu xususiyatlarini o'rganish jihatidan tilshunoslik biologiya fani bilan umumiy belgilarga ega ekanligini isbotlaydi.

Kishilar odatda bir-birlari bilan til orqali munosabatda bo'ladi. Demak, til va tafakkur chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz fikrni ifodalab bo'lmaganidek, tafakkursiz til o'z ifodasini shakllantira olmaydi.

Fikr tilda voqelashadi, tilda mavjud bo'ladi. Ongingizda paydo bo'ladigan fikrning mohiyatini, mazmunini tashkil etadigan har qanday idrok yoki tasavvur ham faqat so'zlar vositasi orqali voqe bo'ladi.

Til faqat kishilarga xos bo'lganidek, tafakkur ham kishilarga xos bo'lib, bosh miyaning moddiyligi va fiziologik vazifasi bilan bog'liqdir.

Lekin tafakkur bilan tilni aynan bir xil, bir-biriga o'xshash narsa deb tushunish xatodir. Tafakkur – tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishining eng yuksak shaklidir. Til esa tafakkurni so'zlar, so'z birikmalari va jumlar orqali ifolaydi. Til qonunlari bilan tafakkur qonunlari bir-biriga teng kelmaydi. Shuning uchun ham til grammatikaning o'rganish obyekti hisoblansa, tafakkur mantiq ilmining o'rganish obyektidir.

Til fikr ifodalashning muhim vositasidir. Tafakkur bilan tilning munosabati murakkab jarayondir. Til fikr ifodasi sifatida mavjud, o'z navbatida fikr til asosida yuzaga keladigan murakkab jarayon. Til ham, tafakkur ham mehnat jarayonida, kishilik jamiyatida shakllangan.

Til birliklari - fonema, morfema, so'z, gap bir butun holda, mantiqiy tushunchalar (his-sezgi, idrok, hukm) bilan uzviy bog'liqdir.

Til va tafakkur munosabatida qaysi birining ahamiyatligi, muhimligi, birlamchi ekanligi haqida savol tug'iladi.

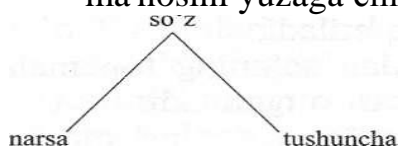
Qaysi biri birinchi yuzaga kelgan? Qaysi biri avval paydo bo'lgan?

Qiziqarli savol tug'iladi, borliq barcha uchun bir xil, biroq til barcha insonlar tomonidan turlicha foydalaniladi, ya'ni turli tillardan foydalanadilar. Bu haqida Amerikada 1950-yillarda mantiq maktabining a'zosi Sepir-Vorfning qarashlari (gipotezalari) ma'lumot beradi. Unda til qaysidir holatda borliqqa ta'sir etadi, degan qarash mavjud. Bu fikr ko'plab isbotlangan va isbotlanmagan fikrlarga sabab bo'lgan. Shunga qaramay, ushbu muammoga hali ham qiziqish yuqori: nima deb o'ylaysiz, til tafakkurning shaklimi yoki tafakkur tilda shaklga kiradimi? Tilshunoslikda tilni o'rganishda yoki tarjima jarayonida ushbu savolga qayta-qayta duch kelinadi. Tillar borliqdan farqli ravishda shaxs har bir tilda dunyoni

*anglashda o'z dunyoqarashi va til imkoniyatiga tayanadi. Ba'zi tillar so'zlashuvchilarida predmetlar turli xususiyatlari yoritiladi. Italyan tilini olaylik, bu tilda pasta (makaron)ning turlari mavjud va ularning nomlari ham bor. Masalan, macaroni, spaghetti, orzo, penne. Bu ularning hayot tarzi bilan bog'liq va boshqa tillar mana shu so'zlarni shu holda olish bilan kifoyalanadilar. Bu so'zlar ingliz va venger tillarida mavjud emas va bu so'zlarni italyan tilidan o'zlashtirilgan. Hozirda, ingliz va venger tillarida penne so'zidan foydalaniladi. Kuzatish mumkinki, bu hodisa tufayli dunyoqarash kengaygan.*⁶

So'zning leksik-semantik xususiyatlari uning leksik, grammatik va semantik jihatlarini o'zida mujassamlashtiradi. Chunki so'zlar tilning lug'at tarkibini shundaygina tashkil etmay, umuman, tilning sistema va strukturasidagi barcha bog'lanishlarni taqozo etadi.

Ko'pincha so'zning ma'nosi haqida gapirganda, uning narsa va tushuncha bilan aloqasi va tilda qanday ifodalanishi ko'zda tutiladi. Biroq qadimiy tilshunoslikda so'z va nom o'rtasida moslik bor deb qarash ham mavjud edi. Ba'zi tilshunoslar so'zning faqat aytilish tomoniga e'tibor bergan edilar. So'zning aytilishi uning moddiy tomoni, ya'ni tovushlarning birikuvi yoki bir tovush ekanligini ko'rsatadi. Tinglovchi va so'zlovchi uchun so'zning aytilishi obyektiv haqiqatdir. Biroq so'zning faqat aytilishi uni izohlay olmaydi. So'z aytilishi bilan narsa yoki hodisa o'rtasidagi bog'lanish uning ma'nosini yuzaga chiqaradi. Bu aloqa, odatda, uchburchak shaklida ko'rsatiladi:

Mazkur qarash, albatta, barcha so'zlar uchun shunday tartibda tuzilgan, degan noto'g'ri xulosaga olib kelishi mumkin. Chunki so'zning ma'nosi bizga boshqa bir narsa yoki hodisani eslatganidek, o'z navbatida biror narsa ham boshqa narsani kishi ko'z oldiga keltirishi mumkin. Chunki so'zning ma'nosi uchun uning aytilishi bilan so'zdan tashqarida bo'lgan tushuncha o'rtasidagi bog'lanish zarur deb hisoblansa, har xil tushunchalar tilda bir xil tuzilgan degan xulosaga kelish mumkin.

Aslida esa so'zlar turli struktura tuzilishiga egadir. Shu tufayli so'zning narsa va tushuncha bilan bog'lanishini shartli ravishda qaramoq zarur. Chunki barcha so'zlar ham narsa, hodisa yoki belgining nomini atamaydi, ya'ni hamma so'zlar atama funksiyasiga ega emas. So'zlar ichida otlar (narsa), fe'l- lar (harakat), sifatlar (narsa belgisi) va ravishlar (harakat belgisi) atama funktsiya bajaradi.

Yordamchi so'zlar ham nominativ funktsiya bajarmaydi. Bir mustaqil so'zning nominativ funktsiyasi doimo faqat bir narsa yoki tushuncha, harakat yoki belgiga qaratilavermaydi. Ba'zan esa aksincha, bir narsa bir qancha nomlar bilan atalishi mumkin. Masalan, gul so'zi gulning barcha turlarini

⁶ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.132

ifodalaydi. Biroq Braziliyadagi oborogenlar tilida to‘tiqushning har bir turi o‘z nomiga ega. O‘zbek tilidagi "bo‘sh vaqt" tushunchasi ingliz tilida spare time, free time, leisure so‘zlari bilan ifoda etiladi. Ingliz tilida bu so‘zlar ma’nosiga ko‘ra turlicha ishlatiladi.

Spare time kechqurun ishdan keyin yoki haftaning dam olish kunlaridagi bo‘sh vaqtni ifodalaydi.

Free time kun davomida ish yoki o‘qishdan xolis bo‘lgan bo‘sh vaqtni bildiradi.

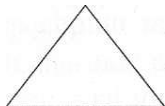
Leisure so‘zi dam olish vaqtini ko‘rsatadi. Ingliz tilida dam olish, tanaffus qilish, madaniy hordiq chiqarish ma’nolarini ifodalagan yana bir qancha so‘zlar, jumladan, recreation, rest, relaxation, amusement, entertainment kabilar mavjud. Bu so‘zlar ham qo‘llanishiga ko‘ra farq qiladi.

So‘zlarning nutq jarayonida yoki matnda ishlatilish o‘rni kontekst deb ataladi. So‘zlarning ma’nosi kontekst yordamida oydinlashadi. Tildagi barcha birliklar (fonema, morfema, so‘z, so‘z birikmasi, gap) umumlashtiruvchilik xarakteriga ega. So‘zning mavhum tabiati uning bir qancha narsa, hodisa va belgilarga tegishli ekanligi bilan izohlanadi.

Biroq so‘z ma’lum nutq situatsiyasida yoki kontekstda o‘zining aniq shaklida namoyon bo‘ladi. Har bir so‘zning ma’nosi uning material – tovush jihatdan shakllanib, ma’lum ma’noni ifodalashga qaratilgan odam ongidagi harakat rivojlanishining natijasidir.

So‘z ifoda va mazmun jihatlariga ega bo‘lib, uning alohida ma’nolari nutq situatsiyasida yoki kontekstda aniqroq ochiladi. Bu munosabatni quyidagi uchburchak shaklida ko‘rsatish mumkin:

Ifoda jihati so‘z

Nutq situatsiyasi Mazmun jihati (tushuncha, (kontekst) narsa va ma’no aloqalari).

Tilshunoslik nuqtayi nazaridan so‘z aytilish va ma’noning birligidan iborat. Biroq so‘zning narsa va tushunchalar bilan bog‘lanishi hisobga olinsa, u borliqdagi biror narsaning odam ongidagi in’ikosi bo‘lib, bu in’ikos tafakkur yordamida til orqali amalga oshiriladi. Shu sababli so‘z biror tushuncha, narsa, hodisa yoki belgini ifodalay oladi. Lekin so‘z tushuncha va narsaning aynan o‘ziga hech vaqt to‘g‘ri kelmaydi. So‘z biror narsaning nomini atash orqali shu tildagi barcha narsalarga tegishlidir. Masalan, paxta so‘zi uning barcha tur va navlariga tegishlidir, ya’ni umumlashtirish xarakteriga ega. Biroq bu so‘z boshqa so‘zlar bilan birikib yoki ma’lum affiks qo‘shilishi bilan aniq ma’noni ifodalay oladi. Bu o‘rinda so‘zlarning aniq ma’noga ega bo‘lishida grammatika katta ahamiyatga ega.

Demak, soʻzning leksik maʼnosi bilan grammatik maʼnosini farqlamoq zarur. Ayrim olingan soʻzga tegishli boʻlib, boshqa soʻzlardan farqlay oluvchi maʼno shu soʻzning leksik maʼnosi deb yuritiladi.

Soʻzning leksik maʼnosi birinchi navbatda oʻsha soʻz oʻzining maʼnosi bilan bogʻliq boʻladi va har qanday affiks qoʻshilganda ham saqlanib qoladi. Masalan, yaxshi, yaxshilik, yaxshilikcha kabi soʻz formalarining barchasi "yaxshi" maʼnosini ifoda etgan. Bu oʻrinda yaxshi soʻzining leksik maʼnosi uni boshqa soʻzlardan (masalan, yomon soʻzidan) farqlashga xizmat qiladi.

Nutqda har qanday mustaqil soʻz shakli leksik maʼnodan tashqari, grammatik maʼnoga ega boʻladi. Masalan, ishimizdan, keltirdi soʻzlaridagi ish va kel soʻzlari oʻz leksik maʼnosidan tashqari narsa va harakat maʼnolarini ifoda qiladi. Bu ularning grammatik maʼnosidir. Bu soʻzlardagi -imiz, -dan, -tir, -di affikslari turli grammatik maʼnolarni ifodalaydi. Grammatik maʼno soʻzning leksik maʼnosiga orttirilgan qoʻshimcha maʼnodir. Soʻzning grammatik maʼnolari grammatikada oʻrganiladi.

Soʻzlar oʻzlarining leksik va grammatik maʼnolari bilan farq qiladi. Atoqli va turdosh otlar nutqda qoʻllanishiga koʻra farqlanadi. Turdosh otlar narsa va hodisani atashdan tashqari, ularni biror guruh yoki turga kirishini ham ifodalaydi. Atoqli otlar esa maʼlum shaxs, shahar, qishloq va boshqa narsalarni shu turdagilari ichidan ajratib koʻrsatish, ularni alohida oʻziga xos xususiyatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Shu sababli, odatda, ikki bir xil ismli shaxsni aralashtirib yubormaslik uchun katta Mahmud va kichik Mahmud iboralari ham qoʻllaniladi. Bu jihatdan til faqatgina tushunchalarni umumlashtiruvchi vosita boʻlmay, ularni farqlash vositasi sifatida insonning amaliy faoliyatida juda katta ahamiyatga ega. Barcha soʻzlar oʻz aytilishi, yaʼni tovushlar birikmasi yoki bir tovushdan iborat boʻlgan material tomoniga ega. Soʻzning material tomoni u ifoda etgan narsaning belgisi deb ataladi. Til esa shunday belgilarning alohida sistemasi deb qaraladi.

Tildagi belgilar hayotdagi boshqa belgilardan, jumladan, koʻcha qatnoviga oid belgilar va signallardan tubdan farq qiladi. Chunki bu belgilar shartli qabul qilingan boʻlib, tez oʻzgarishi mumkin.

Soʻzning aytilishi esa shartli emas, u odamlarning xohishi bilan paydo boʻlmagan. Soʻzning talaffuzidagi oʻzgarishlar tilning tarixiy rivojlanish qonuniyatlari va odamlar nutqida ishlatilish xususiyatlari asosida roʻy beradi.

Soʻz maʼnosining narsaga aloqasi denotativ aloqa, soʻz atayotgan narsa denotat yoki referent deb ataladi (lotincha *denotatum* – koʻrsatuvchi, inglizcha *refer* – aloqador). Soʻz maʼnosining tushunchaga munosabati signifikativ aloqa (lotincha *significatum* – "belgi"), tushunchaning oʻzi signifikat deb yuritiladi. Bir soʻz maʼnosining boshqa soʻzning maʼnosiga munosabati struktural aloqa deyiladi. Bunday aloqa natijasida turli soʻzlar oʻrtasidagi munosabatlar, ularning oʻxshash va farqli tomonlari aniqlanadi va soʻzlar har xil guruh va tiplarga ajratiladi.

Soʻz maʼnosiga doir yuqoridagi maʼlumotlarni sxemalar yordamida quyidagicha koʻrsatish mumkin.

Soʻz maʼnosining asosiy funksiyalari. Maʼnoi – narsai (yoki maʼno – narsa) – denotativ funksiya; maʼnoi – tushunchai (yoki maʼno – tushuncha:) – signifikativ funksiya; maʼnoi – maʼno (yoki maʼno–maʼnoi) – struktural funksiya.

Bilimlarni tilda ifodalash bilan birgalikda maʼnoni imo-ishora yoki belgilar bilan ifodalanadi, bunda aytilgan yoki koʻrsatilgan gap aniqroq tushuniladi, tinglovchi tafakkurida yana ham ravon gavdalanadi. Qayd etish zarurki, bir turdagi tilda, yaʼni surdo tilida fikrlar yoki yetkazilayotgan xabarlar imo-ishora / visual harakatlarga asoslanadi. Agar insonlarda koʻproq tovush orqali muloqot yuzaga kelsa, surdo tilida belgi tili muhim ahamiyat kasb etadi.

Lingvistik bilimlar soʻzlovchi ongida namoyon boʻladi va u grammatika deb ataladi. Lingvistik nazariya soʻzlovchilarning ongida mavjud bilim va aqliy shakl bilan bogʻliq holda namoyon boʻladi va keyin til nazariyasi yuzaga keladi. Biror grammatik bilim umumlashtirilsa hamda unda mantiqiy izchillik boʻlsa, u holda bu bilimlar tilning umumiy nazariyasiga kiradi, keyinroq grammatik nazariya sifatida shakllanadi. Bu grammatika bir tildagi barcha shakllarni: leksik qatlamni (soʻzlar yoki lugʻat), morfologiyasi (soʻzlarning strukturasi), sintaksisi (soʻz birikmasi, gap shakllari va strukturasi), semantikasi (soʻz va gaplar maʼnolari), fonetika va fonologiya (tovushlar va tovush tizimi) oʻzida aks ettiradi. Ushbu grammatika tarkibida oʻziga xos hamda universal komponentlar mavjud boʻladi.⁷

Tilning mazmun jihatida soʻzning asosiy maʼnosi semema termini bilan ataladi, ifoda jihatida esa leksema deb yuritiladi. Tilning ifoda va mazmun jihatlarini bir-biri bilan uzviy bogʻliq holatda qaraladi. Soʻzning maʼnosi uning bir qancha aniq maʼnolarining yigʻindisidan, yaʼni sememalardan tashkil topadi. Masalan, bormoq, yurmoq, chopmoq, kelmoq, qadam bosmoq soʻzlari turli leksemalar boʻlib, "harakat qilmoq"ni koʻrsatuvchi bir sememaga birlashadi. Ammo bu soʻzlarning har biri alohida semasiga ega. Semalar bir soʻzning maʼnosini boshqa soʻzlardan farqlash uchun xizmat qiladi. Semalar narsa va hodisalarga tegishli boʻlgan tashqi va ichki belgilar yordamida aniqlanadi va ular nutq situatsiyasida oydinlashadi. Baʼzan bir soʻz maʼno jihatidan turlicha variantlarga ega boʻlishi mumkin. Bunda soʻzning oʻzagi, uning morfemik tarkibi ham variantlashadi va bu leksik-semantik hamda stilistik farqlanishga olib keladi. Masalan, kurs soʻzi (I–V kurs talabalari) nazariy yoki amaliy kurs (dars) maʼnolarida variantlashadi va ular baʼzan alloleksemalar deb yuritiladi. Bunday soʻz variantlarining maʼnolari nutq situatsiyasi bilan bogʻliq boʻladi. Soʻzning leksik maʼnosi doirasiga uning konnotativ (lotincha *con* – "birga", *notatio* – "koʻrsatish") maʼnosi, yaʼni qoʻshimcha maʼnosi ham kiradi va u soʻzga emotsional-ekspressiv boʻyoq va stilistik sifat beruvchi maʼnoni anglatadi. Masalan, chehrasi ochiq. Basharasini koʻrmay. Bu gaplarda chehra va bashara soʻzlari oʻzlarining leksik maʼnosi (yuz, bet) dan tashqari

⁷ Linguistics: The Scientific Study of Human Language. 2006. P.7

konnotativ ma'no (ijobiy va salbiy munosabat) ham ifoda qilayapti. Kalla va tabassum soʻzlari ham mana shunday xususiyatga ega.

Soʻzlarning konnotativ ma'nolari tilshunoslikning stilistika boʻlimida, aniqrogʻi, leksik stilistikada oʻrganiladi.⁸

Savol va topshiriqlar:

1. Til va tafakkur bogʻliqligini misollar asosida tushuntiring.
2. Til va tafakkur birliklari aloqadorligini asoslang.
3. Soʻz va tushuncha munosabatida mantiqning oʻrnini koʻrsating.
4. Nutq situatsiyasi, fikr almashish, axborot uzatish jarayoninig mantiqi asoslarini misollar asosida tushuntiring.
5. Tilning kommunikativ funksiyasida mantiqiy tushunchalarning oʻrnini koʻrsating.
6. Leksemalarning oʻz va koʻcma maʼnosi rallashtirishda tafakkurning ahamiyatli oʻrnini yoritib.
7. Soʻzlarning konnotativ ma'nolarida asoalaniladigan mantiqiy omillar haqida maʼlumot bering.
8. Idrokning muhim belgilarini, ong mahsuli sifatidagi ahamiyatini tavsiflang.
9. Bir obyektning turli yoshdagi, turli saviyadagi yoshlar tomonidan bir xil idrok etilmasligi sabablarini ayting.

Testlar

1. Til birliklariga qaysilari kiradi ?
A) fonema, morfema, leksema, model
B) boʻgʻin, fon, leksema,
S) matn, soʻz birikmasi, gap
D) affiks, soʻz , gap
2. Lotincha “koʻrsatuvchi” degan maʼnoni ifodalovchi termini belgilang.
A) denotativ
B) referent
S) reduksiya
D) konnotatsiya
3. Tafakkur birliklarini koʻrsating.
A) his-sezgi , idrok , aql,ong
B) mantiq, idrok , aql,ong
S) tafakkur , idrok , ong
D) his-sezgi , idrok , hukm
4. Denotat termini mazmuniga qaysi termin mos keladi?
A) diaxroniya
B) referent

⁸ Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. -Toshkent, 2010.-B. 63-67

- S) reduksiya
 D) konnotatsiya
5. Signifikativ munosabat to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang.
 A) So'z ma'nosining predmetga munosabati
 B) So'z ma'nosining so'zga munosabati
 S) So'z ma'nosining tushunchaga munosabati
 D) So'z ma'nosining fikrga munosabati
6. Referent nimani bildiradi?
 A) so'zning ma'nosini
 B) so'zning ifoda jihatini
 S) so'zning mazmun jihatini
 D) so'z atayotgan narsani
7. Inglizcha "aloqador" degan ma'nodagi termini belgilang.
 A) denotativ
 B) referent
 S) reduksiya
 D) konnotatsiya
8. To'g'ri tafakkur yuritishning asosiy qonunlari va shakllari haqidagi fan qanday nomlanadi?
 A) tilshunoslik
 B) falsafa
 S) mantiq
 D) psixologiya
9. Erishish, fahmlash, ong, tushuncha, tashqi dunyo, voqea-hodisa, bilish, tushunish qobiliyati, zehn, fahm-farosatni ifodalovchi atamani belgilang.
 A) hukm
 B) idrok
 S) tushuncha
 D) tafakkur
10. Narsa va uning belgisi haqidagi tasdiq yoki inkor...
 A) hukmdir
 B) idrokdir
 S) tushunchadir
 D) tafakkurdir

Asosiy tushunchalar glossariysi:

Denotativ ma'no – lotincha denotatum – ko'rsatuvchi, so'z atayotgan narsa, predmet, voqelik, hodisa.

Kommunikatsiya – lot. communicatio < communicare – umumiy qilmoq, bog'lamoq. Fikr almashuv, aloqa.

Leksema (yun.) – tilning lug'at tarkibiga xos birlik; til qurilishining lug'aviy ma'no anglatuvchi birligi.

Leksik ma'no – lug'aviy ma'no. So'zning material qismi (leksema) bildiradigan ma'no.

Nutq situatsiyasi – til birliklaridan foydalanish imkoniyati, soʻzlash, muloqot jarayoni.

Mantiq – a.nutq, til; sozlash, logika. Toʻgʻri tafakkur yuritishning asosiy qonunlari va shakllari haqidagi fan.

Idrok – a. erishish, fahmlash, ong, tushuncha, tashqi dunyo, voqea-hodisa, bilish, tushunish qobiliyati, zehn, fahm-farosat.

Konnotativ maʼno – lotincha *con* –"birga", *notatio* – "koʻrsatish". Soʻzning leksik ma'nosi doirasiga kiruvchi, soʻzga emotsional-ekspressiv boʻyoq va stilistik sifat beruvchi qoʻshimcha ma'no.

Muloqot jarayoni – a. uchrashish, koʻrishish, qabul qilish jarayoni.

Referent – inglizcha refer –aloqador. koʻrsatuvchi, soʻz atayotgan narsa, predmet, voqelik, hodisa.

Signifikat– tushuncha.

Signifikativ munosabat – lotincha significatum "belgi", soʻz ma'nosining tushunchaga munosabati .

Hukm –hukmronlik, hokimiyat, boshqarish, tuzum, qaror, toʻxtam, buyruq; fikr, tushuncha.Narsa va uning belgisi haqidagi tasdiq yoki inkor

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A.Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-B.63-67
2. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.132
3. Rasulov R.Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013.-B.3-4.
4. Тилшунослик назарияси ва методологияси. Тузувчи: Х. Дадабоев. – Тошкент, 2004.-Б.5-7.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.40-42

Qoʻshimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.-Б.4-9
2. Vrabel T.T. Lectures in theoretical phonetics of the english language and method-guides for seminars, poliprint ungvár, 2009.-P.12
3. 3.Linguistics: The Scientific Study of Human Language. 2006. P.7
4. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.241-246
5. Раҳматуллаев Ш.Систем тилшунослик асослари. -Тошкент, 2007.-Б.37
6. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н.Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.-Б.9-12.
- 7.Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.-Б.14-32.
8. www. literature.uz
9. www. genhis philol.ru.

4-§. TIL TARAQQIYOTINING JAMIYAT TARAQQIYOTI BILAN MUNOSABATI

Reja:

1. Sotsiolingvistika -til va jamiyat munosabatlari haqidagi fan.
2. Tilning jamiyatdagi ko`rinishlari.
3. Tilning ijtimoiy vazifalari.

Asosiy tushunchalar: *integratsiya, differentsiatsiya, tarixiylik, hayotiylik, me'yoriylik, hududiylik, qadimiy tillar, me'yorlashtirilgan tillar, kreol tillari, pijn tillari, tilning ijtimoiy vazifalari, kommunikativ funksiya, emotsional-ekspressiv funksiya.*

Til va jamiyatning o`zaro uzviy munosabatini sotsiolingvistika fani o`rganadi. Tilning paydo bo`lishi va rivojlanishi insoniyat jamiyati bilan mustahkam bog`liq. Til insoniyat tarixi qadar qadimiydir.

Umumiy til tushunchasining shevadan farqi bor: til butun bir xalqqa xizmat qiladi, sheva esa xalqning bir guruhigagina taalluqlidir. Til ko`p vazifali, hamma uchun umumiy bo`lgan aloqa-munosabat vositasidir; sheva esa, vazifa nuqtai nazaridan chegaralangan bo`lib, tilning nutqiy ko`rinishini tashkil etadi.

Masalan, o`zbek tiliga qarluq-chigil-uyg`ur dialekti asos bo`lgan. Bu sheva Farg`ona, Toshkent, Samarqand-Buxoro shevalarini o`z ichiga oladi. O`zbek tili—ko`p dialektli til. Bu hol o`zbek tilining o`ziga xos murakkab tarixiy rivojlanish sharoiti va o`zbek millatining o`tmishdagi xilma-xil etnik tarkibi bilan izohlanadi.

Ta`kidlanganidek, til jamiyat taraqqiyoti bilan birga rivojlanadi, tilning grammatik qurilishi takomillasha boradi. Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog`langan. Kishilik tarixidan shu narsa ma`lumki, avval urug`dosh tili, keyin qabila tili, elat, xalq va millat tili shakllangan.

Dialektlar urug`chilik davridan boshlab, jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichiga qadar son jihatdan ko`payib boradi. Bu qabilalarning yashash tarzi bilan bog`liq. Avval bir qabila ittifoqiga kirgan tillar markazdan uzoqlashgan sari ulardagi dialektal farq orta boradi va bu dialektal farqlar oxir-oqibatda yangi til paydo bo`lishi uchun asos bo`ladi. Dialektlar sonining ko`payishi va ular asosida yangi-yangi tillarning vujudga kelishi til taraqqiyotining *differentsiatsiya* jarayonini tashkil qiladi. Differentsiatsiya tillarning dialektlarga parchalanishidir.

Har bir millat o`z adabiy tilining mustahkamlanishi uchun harakat qiladi. Jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlarida dialektlar kamayib, adabiy tilga yaqinlasha borishi kuzatiladi. Buni adabiy til ta`sirining kengayishi bilan izohlash mumkin. Til taraqqiyotidagi bu jarayon *integratsiya* deb yuritiladi. Integratsiya bir tilga mansub shevalarning adabiy til me'yorlariga yaqinlashuvidir. Bunday jarayonlar tasodifan yuz bermaydi, balki jamiyat taraqqiyotiga, ijtimoiy hayotning taraqqiyot jarayonlariga bog`liq tarzda sodir bo`ladi.

Til va jamiyat o`rtasidagi munosabatlarni, tilning falsafa, ijtimoiy psixologiya, etnografiya bilan bog`liq jihatlarini o`rganuvchi soha

sotsiologiya (ijtimoiy tilshunoslik) dir. Sotsiologiya quyidagi masalalarni o`rganadi:

- 1) jamiyat va til o`zaro bog`liq, mutanosib tarixiy jarayon, hodisadir.
- 2) jamiyat taraqqiy eta borgan sari tilning ijtimoiy vazifalari ham takomillashib boradi.
- 3) adabiy tilning, shevalarning lug`at boyligi kengayadi, ortib boradi.
- 4) yashash muhiti yaqin, turmush tarzi o`xshash hamda o`zaro iqtisodiy munosabatlari shakllangan xalqlarning tillari bir-biriga ta`sir ko`satadi. Tillar leksik jihatdangina emas, balki grammatik jihatlariga ko`ra ham ta`sirlashadi.

Dunyo tillarining, ma`lum ma`noda, o`ziga xosligini yorituvchi, muayyan tilning boshqa tillardan farqli jihatlarini ko`rsatuvchi tadqiqotlar yaratilgan. Mazkur tadqiqotlarning bosh masalasi til va jamiyat munosabati talqinidir. Tilning jamiyat bilan bog`liq tomonlarini o`rganish tilning o`ziga xos ichki qurilishi, imkoniyatlarini yoritishda ahamiyatlidir.

Kishilik jamiyati taraqqiyoti davomida aloqa-munosabat vositasi bo`lgan tilning jamiyatga bo`lgan nisbatini turlicha izohlashgan. Har xil fikrlar, turli nazariyalar vujudga kelgan. Ba`zi guruhlar tilni tirik organizm sifatida tushunishgan. Ba`zilari o`zgarmas voqelik sifatida qarashgan. Bunday qarashlarni tanqidiy-tahliliy ravishda o`rganib, quyidagicha umumlashtirish mumkin:

1. Til tabiiy-biologik hodisa emas.
2. Tilning mavjud bo`lishi va uning taraqqiyoti tabiat qonunlariga bog`liq emas.
3. Til kishilarning tabiatiga, irqiga, nasliga aloqador emas.
4. Jamiyat bo`lib uyushgan kishilargina aloqa-munosabat vositasi bo`lgan tilga ega. Til kishilik jamiyatining asrlar davomidagi tarixiy-ijtimoiy tajribasi asosida yuzaga kelgan ijtimoiy hodisadir. Til va jamiyat taraqqiyoti uzviy bog`liqdir. Jamiyatda ro`y beradigan har qanday voqelik, ma`lum ma`noda tilda o`z ifodasini topadi. Tilning ijtimoiy tabiati uning jamiyatda mavjud bo`lishi hamda jamiyat manfaatlariga xizmat qilishida namoyon bo`ladi.

Sotsiologiya tilning ijtimoiy tabiatini tahlil qiluvchi asosiy soha hisoblanadi. Sotsiologiya tilning ijtimoiy tabiatini yoritishda **tarixiylik**, **hayotiylik**, **me`yoriylik**, **hududiylik** kabi qator mezonlarga amal qiladi.

Avvalo, til voqelik sifatida mavjud bo`lishi uchun muayyan tarixiy taraqqiyot bosqichini o`tishi kerak. Tilning paydo bo`lishi, yaxlit tizim tarzida shakllanishi, ijtimoiy hodisa sifatida mavjudligi uning **tarixiyligi** bilan bog`liq.

Tilning **hayotiyligi** uning aloqa-munosabat vositasi sifatida mavjulligidir. Til hayotiyligini yo`qotsa, o`lik tilga aylanadi. Til hayotiy bo`lishi uchun shu tildan foydalanadigan jamiyat zarur bo`ladi. Ba`zan o`lik tillar qaytadan tirik tilga aylanishi mumkin, degan fikr ham mavjud va buning isboti sifatida ivrit tilini misol qilib keltirish mumkin. Bu qarashni nisbiy deb baholash kerak. Negaki, til aloqa munosabat vositasi sifatidagi ahamiyatini yo`qotdimi, uni sun`iy ravishda tiklab bo`lmaydi.

Sotsiologiyakadagi **me`yoriylik** mezoni deyilganda tilning muayyan me`yorlar asosida muvofiqlashtiriluvchi tushuniladi. Til grammatikasiga oid qonun-qoidalarining yaratilishi me`yorlashtirishning muhim omillaridan hisoblanadi.

Me`yorlashtirilgan til muayyan jamiyatning ehtiyoji uchun xizmat qiladigan, muayyan qonun-qoidalar asosida muvofiqlashtirilgan milliy-adabiy tildir.

Hududiylik tilning ma`lum hudud bilan bog`liqligini ifoda etadi. Hududiylik millat, elatga xos urf-odat, an`analar, tarixiy-etnik birlik va yagona davlat tizimining shakllanganligi bilan bog`liq. Millatning, hududning, tarixiy-etnik asos va taraqqiyotning boshqa-boshqaligi tillar o`rtasidagi farqlar uchun asos bo`ladi. Millat va etnik asosning bir xil bo`lishi hududning farq qilishidan qat`i nazar, aloqa-munosabat vositasining bir xil bo`lishini ta`minlaydi. Masalan, o`zbek va tojik tillarida har bir tilning o`ziga xosligi ko`zga tashlanadi. Bir xil etnik asosga ega bo`lgan o`zbek va qirg`iz tillari o`rtasida fonetik, leksik, grammatik farqlar bor. Adabiy til va shevalar o`rtasida ham tilning ichki tuzilishi bilan bog`liq farqlar kuzatiladi.

Ijtimoiy tabiati va o`ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, tillarni quyidagicha guruhlash mumkin.

Me`yorlashtirilgan tillar adabiy til me`yoriga ega bo`lgan tillardir.

Bunday tillarga adabiy shakliga ega bo`lgan barcha tillar kiradi. Adabiy til tarixiy taraqqiyot jarayonida takomillashib, o`zgarib boradi.

Qadimiy tillar tillarning dastlabki taraqqiyoti davrida shakllangan, takomiliga yetgan, eng qadimiy madaniy-ma`naviy yodgorliklar yaratilgan tillardir. Bu tillar keyingi davrlarda shakllangan bir qator tillar uchun asos bo`lib xizmat qilgan. Qadimiy tillar kishilik jamiyatining umumiy taraqqiyoti uchun katta ahamiyat kasb etgan. Ma`lum davrda aloqa-munosabat vositasi sifatida mavjud bo`lib, keyingi davrlarda iste`moldan chiqa borgan. Natijada o`lik tilga aylangan. Lotin tili qadimiy tilning yaqqol namunasi.

Mahalliy tillar kam sonli aholiga xizmat qiladigan tillardir. Mahalliy tillar o`z yozuviga ega emas. Bunday tillar faqat og`zaki shaklda mavjud bo`lib, aholining kundalik aloqa-munosabat ehtiyoji uchun xizmat qiladi.

Kreol tillar Yevropa mustamlakachilarining afrikaliklar, Sharq mamlakatlari xalqlari va Amerika hindulari bilan muloqoti natijasida mahalliy aholi tillariga Yevropa tillari (fransuz, ingliz, portugal) xususiyatlarining singishidan hosil bo`lgan tillardir. Masalan, Amerikadagi Gaiti oroli mahalliy aholisi tilining fransuz tili bilan aralashuvi natijasida *giti-kreol*, Lotin Amerikasidagi mahalliy aholi tili bilan ispan tilining aralashuvidan *ispan-nauatal* kreol tili hosil bo`lgan. Kreol tillarning har biri o`ziga xos xususiyatlarga ega. Ularda birdan ortiq tilning o`ziga xos xususiyatlari yaxlit holda namoyon bo`ladi.

Pijin tillar ham Yevropa tillari bilan mahalliy tillarning aralashuvidan yuzaga keladi. Lekin pijin tillarida so`zlashadigan jamiyat yo`q (kreol til jamiyat uchun aloqa-munosabat vositasi sifatida xizmat qiladi). Pijin tillardan port shaharlarida ikkinchi til sifatida foydalaniladi.

Shunday qilib, til guruh va tabaqalardan qat`i nazar, butun jamiyatga xizmat qiladi.

Til fikr ifodalashning muhim vositasidir. Tafakkur bilan tilning munosabati murakkab jarayondir. Til fikr ifodasi sifatida mavjud, o`z navbatida fikr til asosida

yuzaga keladigan murakkab jarayon. Til ham tafakkur ham mehnat jarayonida kishilik jamiyatida shakllangan.

Til birliklari – fonema, morfema, soʻz, gap bir butun holda, mantiqiy tushunchalar (his-tuygʻu, idrok, tafakkur) bilan uzviy bogʻliqdir.

Til alohida tizim sifatida quidagi vazifalarni bajaradi :

1 . *Aloqa – munosabat vazifasi.* Tilning mazkur vazifasi jamiyatda aloqa – munosabat vositasi sifatida xizmat qilishdan iborat. Bu tilning asosiy ijtimoiy vazifasi hisoblanadi. Til belgilari uni aloqa - munosabatning boshqa vositalaridan farqlash, tilni ijtimoiy hodisa sifatida talqin etish imkonini beradi . Til aloqa – munosabatning muhim vositasi sifatida jamiyat bilan, uning madaniyati, turmush tarzi va mehnat faoliyatidagi har bir jarayon bilan muntazam bogʻliq. Kishilar oʻz fikrlarini, sezgi va ruhiy kechinmalarini ifoda qilib, bir – birlariga taʼsir koʻrsatadilar.

2. *Tilning hissiy taʼsir vazifasi.* Tilning muayyan maʼlumotni ifoda etib, tinglovchiga taʼsir koʻrsatishi uning hissiy - taʼsiri vazifasi hisoblanadi . Xabar, sezgi va hayajon, xohish ifoda qilish hissiy taʼsir vazifasining asosini tashkil etadi. Bunda turli tasviriy til vositalaridan, jumladan, modal soʻzlar, javob talab qilmaydigan soʻroq, tartibni oʻzgartirish kabilardan foydalaniladi.

3. *Tilning toʻplash vazifasi.* Til aloqa – munosabat vositasi, hissiy taʼsir ifodasi boʻlib qolmay , toʻplash vazifasini bajaruvchi muhim manba hamdir . Til millatlararo aloqa - munosabat vositasi, toʻplangan bilim va tajribalarni avloddan avlodga yetkazish vositasi hisoblanadi. Tilning ushbu vazifasi bilish jarayonidagi asosiy vositalardan hisoblanadi . Bevosita aloqa - munosabat davomida tilning nomlash va fikr ifodalash vazifalari namoyon boʻladi. Mustaqil soʻzlar, qoʻshma nomlar , iboralar ,atama nomlovchi birliklar hisoblansa, turli gap koʻrinishlari fikr fodalovchi birlik hisoblanadi.

Tilning kishilik jamiyatidagi oʻrnini , madaniy – maʼnaviy soha taraqqiyotidagi ahamiyatini belgilash tilning asosiy vazifalarini toʻgʻri taʼriflashga asoslanadi .

Bevosita aloqa – munosabat davomida tilning nomlash va fikr ifodalash vazifalari namoyon boʻladi.

Tillarni bir-biriga muqoyasa qilib, taqqoslab oʻrganish shuni koʻrsatadiki, baʼzi tillardagi soʻzlarning maʼnolari, shakllari, grammatik xususiyatlari bir-biridan juda katta farq qiladi. Albatta, bunday tillar bir-biriga yaqin, qardosh tillar boʻla olmaydi. Ammo baʼzi tillarning tuzilishi, grammatik xususiyatlari, shu tillardagi soʻzlarning paydo boʻlish manbai, soʻz shakllari va maʼnolari bir-biriga ancha yaqin boʻladi. Bunday tillar bir umumiy oʻzakli tildan kelib chiqqan boʻlib, **qardosh tillar** deyiladi. Grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin boʻlgan tillar guruhi **til oilasi** deb ataladi. Chunonchi, oʻzbek, uygʻur, qozoq, qirgʻiz, tatar, boshqird, ozorbayjon, yoqut, turkman, qoraqalpoq, turk, chuvash tillari kabilar turkiy tillar oilasiga kiradi. Bu qardosh tillardagi oʻxshashlik, yaqinlik ularning soʻz boyligi, grammatik qurilishi va nutq tovushlarida ifodalanadi.

Shuni ham ko'rsatib o'tish kerakki, qardosh bo'lmagan ba'zi tillarning so'z boyligida alohida so'zlarning ma'no jihatidan o'xshashlik hodisalari uchrashi mumkin. Bunday hodisa bir tilga qarindosh bo'lmagan boshqa bir tildan kirgan so'zlarda uchraydi. **Masalan**, o'zbek tiliga arab tilidan: *oila, maktab, lug'at, kitob* singari, rus tilidan *samovar, mashina, stol, stul, choynak* kabi anchagina so'zlar o'zlashgan. Lekin bunday so'zlar o'zbek tilining arab tili yoki rus tili bilan qardosh til ekanligiga asos bo'lolmaydi, chunki birinchidan, bunday tillarning qarindosh ekanligini isbot qilish uchun faqat so'zning o'zi asos bo'la olmaydi. Ikkinchidan, har bir tilning so'z boyligida boshqa tildan kirgan so'zlar juda ozchilikni tashkil etadi va ularning grammatik xususiyatlari butunlay boshqacha bo'ladi. Uchinchidan, tarixiy taraqqiyot jarayonida turli munosabatlar tufayli boshqa tillardan kirib qolgan bunday tasodifiy so'zlar tillarning tarixini solishtirib, taqqoslab o'rganishda material bo'la olmaydi, chunki bunday tillarning tuzilishi bir-biriga to'g'ri kelmaydi.

Rus, bulg'or, chex, polyak tillari ham bir oiladagi qardosh tillarga qarashli bo'lganligi uchun bu tillarda so'z ma'nolari, grammatik tuzilishlari jihatidan birmuncha o'xshashlik, yaqinlik bor.

Bu misollar shuni ko'rsatadiki, qardosh tillarda so'z o'zaklari grammatik vositalar jihatidan farq qilsa ham, ularning manbai bir bo'lib, ular bir o'zak tildan kelib chiqqan. Biror so'z yoki grammatik vositalardagi tovush o'zgarishlari ma'lum bir fonetik qonuniyat asosida yuz bergan. Bir qardosh tilga, bir tovushga ikkinchi bir qardosh tildagi shunga muvofiq tovush to'g'ri keladi. Masalan, o'zbek tilidagi **g** tovushiga qozoq tilidagi **v (w)** tovushi muvofiq keladi: **bog - bav (baw), tog - tau (taw)**; o'zbek tilidagi **t** tovushiga ozarbayjon tilidagi **d** tovushi muvofiq keladi: **temir-demir, til-dil**; Qardosh tillardagi tovushlarning bir-biriga muvofiq kelishi fonetik qonunga asoslangandir hamda qardosh tillardagi so'zlarning ma'nolari va grammatik qurilishi bilan bog'liq.

Demak, qardosh tillar oilasiga kiradigan tillarda ba'zi tovushlar bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qilsa ham, grammatik vositalar, so'zlarning ma'nolari o'zaro yaqin bo'ladi.

Tilning boyligi irqning oq yoki sariq ekanligiga bog'liq emas. Shunday qilib, geneologik tasnif qardosh tillarning tarixiy taraqqiyot jarayonida bir o'zak tilidan tarqalganligini va ularning o'zaro munosabatini, so'z ma'nolari va grammatik shakllarini, nutq tovushlarining bir-biriga yaqinligini, o'xshashligini nazarda tutib, tillarni guruhlarga ajratadi.

Hozirgi vaqtda tarixi o'rganilib, bir-biri bilan qardosh ekanligi aniqlangan tillar oilasi quyidagilardan iborat.

1. **Hind- yevropa tillari oilasi.**
2. **Xom-som tillari oilasi.**
3. **Turk tillari oilasi.**
4. **Ugor-fin tillari oilasi.**
5. **Kavkaz tillari oilasi.**
6. **Xitoy-tibet tillari oilasi.**
7. **Dravid tillari oilasi.**

8. *Indonez tillari oilasi kabilar.*

Savol va topshiriqlar:

1. Til oilalari haqida ma'lumot bering.
2. Qardosh tillarning xususiyatlarini ayting.
3. Qardosh tillarning farqli jihatlarini misollar orqali tushuntiring.
4. Turkiy tillar oilasi haqida fikrlaringizni bering.
5. Turkiy til oilasiga kiruvchi tillar haqida ma'lumot bering.
6. Hozirda mavjud til oilalari haqidagi fikrlaringizni misollar bilan tushuntiring.

Testlar

1. *oila, maktab, lug'at, kitob* kabi so'zlar o'zbek tiliga qaysi tildan o'zlashgan?
A) arab
B) fors
S) rus
D) bu so'zlar aslida o'zbekcha
2. *samovar, mashina, stol, stul, choynak* so'zlari o'zbek tiliga qaysi tildan o'zlashgan?
A) arab
B) fors
S) rus
D) bu so'zlar aslida o'zbekcha
3. Turkiy tillar oilasiga qaysi tillar kiradi?
A) chuvash, boshqird, o'zbek
B) yoqut, xazar, rus
S) ozarbayjon, qirg'iz, tojik
D) tatar, rus, boshqird
4. Quyida keltirilgan qaysi tillar bir oilaga mansub?
A) rus, bulg'or, chex, polyak
B) tojik, turkman, qirg'iz
S) o'zbek, ozarbayjon, tojik
D) chex, polyak, tatar
5. O'zbek tilidagi **g** tovushiga qozoq tilidagi qaysi tovushga muvofiq keladi?
A) g tovushiga
B) h tovushiga
S) v(w) tovushiga
D) y tovushiga
6. O'zbek tilidagi **t** tovushiga qaysi tildagi **d** tovushi muvofiq keladi?
A) ozarbayjon
B) qirg'iz
S) rus
D) tojik

7. Qaysi tillar oilasiga kiradigan tillarda ba'zi tovushlar bir-biridan o'zmi-ko'pmi farq qilsa ham, grammatik vositalar, so'zlarning ma'nolari o'zaro yaqin bo'ladi?

- A) qarindosh tillar
- B) qarindosh bo'lmagan tillar
- S) bunday holat kuzatilmaydi
- D) forsiy tilda

8. Qardosh bo'lmagan til oilasini belgilang?

- A) hind-yevropa tillar oilasi
- B) dravid tillari oilasi
- S) turkiy tillar oilasi
- D) rus tillari oilasi

9. Qaysi tasnifda qardosh tillarning tarixiy taraqqiyot jarayonida bir o'zak tilidan tarqalganligini va ularning o'xshashligini nazarda tutib, tillarni guruhlariga ajratadi?

- A) geneologik tasnif
- B) tipologik tasnif
- S) differensial tasnif
- D) notipologik tasnif

10. Grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin bo'lgan tillar guruhiga nima deyiladi?

- A) til oilasi
- B) tillar
- S) tillar guruhi
- D) bir xil tillar

Asosiy tushunchalar glossariysi

Qardosh tillar – tuzilishi, grammatik xususiyatlari, shu tillardagi so'zlarning paydo bo'lish manbai, so'z shakllari va ma'nolari bir-biriga ancha yaqin tillardir. Bunday tillar bir umumiy o'zakli tildan kelib chiqqan.

Til oilasi – grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin bo'lgan tillar guruhi.

Turkiy tillar oilasi – qardosh tillardagi o'xshashlik, yaqinlik ularning so'z boyligi, grammatik qurilishi va nutq tovushlarida ifodalanadi. O'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, tatar, boshqird, ozorbayjon, yoqut, turkman, qoraqalpoq, turk, chuvash tillari turkiy tillar oilasiga kiradi.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-164-6
2. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.17-19
3. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.163-170
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013.-Б.3-4.
5. Тилшунослик назарияси ва методологияси. Тузувчи: Х. Дадабоев. – Тошкент, 2004.-Б.5-7.
6. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.22-29

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.-Б.4-9
2. Шайкевич А.Я., Абдуазизов А.А., Гурджиева Е.А. Введение в языкознание. -Тошкент: Укитувчи,1989.-С.5-9.
3. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н.Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.- Б.38.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.
5. www. literature.uz
6. www. genhis philol.ru.

5-§. YOZUV HAQIDA MA'LUMOT. TIL VA YOZUV MUNOSABATI

Reja:

- 1.Yozuvning tarixiy ahamiyati.
- 2.Yozuv turlari.
3. Yozuvning tarixiy ko'rinishlari.

Asosiy tushunchalar: *yozuv, yozuv turlari, piktografik yozuv, ideografik (logografik)yozuv, ieroglifik yozuv, fonetik yozuv, bo'g'in yozuvi*

Tilning butun imkoniyatlari nutqda ifodasini topadi. Nutqning og'zaki va yozma shakli bo'lib, yozma nutq yozuv orqali namoyon bo'ladi. Yozuv ma'lum bir tarixiy jarayon mobaynida aloqa-munosabatning muhim vositasi bo'lib shakllanadi. Yozuvning tarixiy ahamiyati quyidagilarda aks etgan.

1.Yozuv ma'lum tarixiy jarayon natijasida shakllanadi va kishilar orasidagi bavo-sita aloqa-munosabat vositasi sifatida ijtimoiy manfaatlar uchun xizmat qiladi.

2. Kishilik jamiyati erishgan barcha ma'naviy yutuqlar yozuv orqali avloddan avlodga yetkaziladi.

3. Yozuv uchun masofa va vaqt ahamiyatsizdir.

4. Yozuvning xabar yetkazish imkoniyati tufayli turli masofadagi axborotlar umumiy ma'lumotga aylanadi.

5. Yozuv kishilik jamiyati taraqqiyotining muayyan bosqichlarini, xalq tarixi, etnografiyasini adabiyot va san'at tarixini, tilning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yozuvsiz tilning va xalqning tadrijiy taraqqiyotini o'rganib bo'lmaydi.

Dunyodagi aksariyat tillar o'z yozuviga ega. Yozuvning hozirgi ko'rinishlari dastlabki shakllarning takomillashib borishi natijasida paydo bo'ldi. Tadqiqotlardan ma'lumki,yozuvning dastlabki ko'rinishlari ramziy ifodalarda tarzida yuzaga kelgan. Fanda piktografik, logografik, ieroglifik, fonografik kabi yozuv turlari bor.

Piktografik yozuv. Voqea-hodisalar haqidagi tafakkur ma'lumotlari jonli va jonsiz vositalar orqali ifodalangan yozuv piktografik yozuv hisoblanadi. Bu atama "chizilgan" va "yozaman"degan ma'nolardagi so'zlardan tuzilgan. Yozuvning bu

turi ma'lumotlarning dastlabki qaydlarini yetkaza oladi va mavhum tushunchalarni ifodalash imkoniyatiga ega emas.

Insoniyat bundan besh ming yil avval ixtiro qilgan yozuv jamiyatning rivojlanishi, unung tarixi, madaniyati, urf-odati va umumanjahon sivilizatsiyasidan darak beruvchi eng nodir kashfiyotdir. Tilshunoslikning yozuvni o'rganuvchi sohasi "grammatalogiya" (grekcha -grammat - to'g'ri yozaman, logos - fan) deyiladi. Eramizdan taxminan 120 asr oldin turli rasmlar, skulptura va grafikaga tegishli belgilar shartli ravishda narsalar, tushunchalar va biror jumlani ifodalash uchun qo'llangan va bu piktografik (loticha pictum - rasm, pingo-chizaman) yozuv ning hosil bo'lishiga asos bo'lgan.

Turli chizma grafik vositalar yordamida axborot yetkazib berish bundan bir necha yuz yil avval ham keng qo'llangan. Afrikadagi Togo mamlakatidagi eve elati piktogrammalar yordamida maqollarni ifodalaganlar. Ignaga ip taqilgan 1-rasm (piktogramma) "Igna qayerga borsa, ip ham o'sha joyga boradi" degan maqolni ifodalaydi. Boshqa maqol: "Kichik narsalar buyuk ishlarni bajara oladi" yoki "Igna katta yirtiqni yamay oladi" 2-rasmda ifodalangan. Ikkita odamning rasmi (3) "Ikkita dushmanga uzoq bas kelish qiyin" maqolini ifodalaydi. Ikki kishining birining qo'lida yoy (o'ngda) va ikkinchisida kamon (chapda) bor. O'ngdagi kishining qo'li ko'ksida - "meniki") ma'nosini bildiradi. Ikkinchisida qo'lida o'ljasini ushlab turibdi. "Dunyo bepayon va keng" maqolini ifodalash uchun daraxt va aylana o'rtasidagi odamning qo'lini ochib turgani (5) chizilgan. Buning asl mazmuni: "O'limdan qochib qutulib bo'lmaydi" maqolini (6) eslatadi. Uzun bo'lyi kishi to'g'ri chiziq va qa notli hayvon - o'limni anglatadi.(Rasmga qarang).

Piktogrammalar o'zlarining axborot berish vazifasini to'la bajarmay, ba'zi g'oyalarni ifodalasa, ular ideogrammalar deyiladi (grekcha idea - g'oya) va ularni birlashtirish vositasida biror axborot berish mumkin bo'ladi. Xitoy yozuvidagi bir necha yuzta ideogrammalar aslida narsalarni ifodalovchi rasmlardan kelib chiqqan. Bunday ideografik yozuvga shumer (keyinchalik akkad) yozuvi (eramizdan avvalgi IV—I asrlar), elam yozuvi (eramizdan avvalgi XXIII—IV asrlar), misr yozuvi (eramizdan avvalgi XXX—V asrlar), xet yozuvi (asrimizdan avval XV-XII asr), maya yozuvi (IV-XVI asrlar) va atstek yozuvi (XVI asrgacha) ham kiradi. Xitoy yozuvidagi ideogrammalardan ba'zilari narsalarning tasviriga o'xshash alomatlariga ega: -quyosh, -maydon, -oy, -yoy va nishon va h.k.

Piktogramma va ideogramma O'rta yer dengizining janubiy-sharqiy qirg'og'ida va Fors ko'rfazi hududlarida qo'llanmay qoldi va ular o'rniga aniq so'zlarni ifodalovchi belgilar - logo grammalar (grekcha logos - so'z, nutq) kashf etildi. Bu yozuv grafik vositalar yordamida so'zlarning ma'nolarini ifodalagan. Qadimiy shumer piktogrammalari va ideogrammalarining rivojlanishi natijasida mixsimon logogrammalar hosil bo'lgan. Davrlar o'tishi bilan ba'zi grafik belgilar so'zlarning ma'nosini emas, balki ularning ma'nosiz qismlarini, ya'ni bo'g'inlarni ham ifoda qilgan. Mixsimon yozuvni shumerlardan Mesopotamiyaga kelgan akkadlar, ya'ni vavilonlilar va ossiriylarning vorislari qo'llaganlar. Tovush elementlarining grafik belgilari (ularni fonogrammalar deyiladi - grekcha fon —

tovush, nutq) ossiriy- vavilon mixsimon yozuvida qoʻllaniladi va uni sillabogrammalar (grekcha syllabal — boʻgʻin) deb ataladi. Fonografik va sillabogrammatik yozuvlarda qoʻllangan grafemalar unli va undosh tovushlarni ham ifodalagan. Bu keyincha (grekcha konsonant "undosh") yozuvining paydo boʻlishiga olib keladi. Konsonant yozuvning rivojlanishi natijasida grek yozuvi va undan keyin lotin (Rim) yozuvi paydo boʻldi. Grek va lotin yozuvlari Bolqon va Oʻrta yer dengizi boʻyidagi xalqlarga tarqaldi va eramizdan avvalgi II asrdan boshlab xristian dini tarqalishi natijasida IV asrda gotlar (sharqiy germanlar), VI-V asrlarda efioplar, armanilar va gruzinlarga yetib keldi. Qadimiy Vizantiya davlatidagi Saloniki shahrida yashovchi aka-uka Konstantin Kiril va Mefodiy grek yozuvi asosida slavyan yozuvini (863— 869-yillar) kashf etdilar. Bundan yuz yil keyin slavyan xristian madaniyati yozuvi Rossiyaga tarqaldi. Hozirgi rus tilida qoʻllanayotgan kirillitsa yozuvi aslida oʻsha aka-uka Kiril va Mefodiylik taklif etgan alifboning qayta ishlangan nusxasidir.

Shunday qilib, yozuvlarni asosan ikki turga boʻlish mumkin: 1) ideogrammatik (piktogramma, logogramma, sillabogramma) va 2) fonetik (grek, lotin, kirillitsa va h.k.) yozuvlar. Bu fonetik yozuvlar tarixiga nazar solsak, finikiy (eramizdan avvalgi XX asrdan boshlab Suriya va Falastinda tarqalgan), oramiy (Yaqin Sharqda eramizdan oldin VIII asr) va undan kelib chiqqan qadimgi hind yozuvlari brahma (eramizdan avval III asr) va devanagari (eramizdan avvalgi VII asrdan boshlab) yozuvlari mavjud. Devanagari yozuvi qadimiy sanskrit tilida qoʻllangan va keyincha boshqa hindiy tillarida, jumladan, hindi, marathi, nepali, gondi, munda tillarida ishlatilgan. Hind alifbosi boshqa mamlakatlardagi tibet, kxmer, mon, birma, tai, loas, yaran va h.k. tillarda qoʻllanadi.

Finikiy, grek, lotin va kirillitsa yozuvlari rivojlanishidagi alomatlarini quyidagi qiyoslashdan bilish mumkin:⁹

		Grekl alifbosi	Lotin alifbosi		Kirillitsa alifbosi
A	A	A	A	K	M
B	B	B	B	N	H
T	r	C	r		C
A	a	D		0	0
E	E	E	E	r	n
Y		F	V	K	K
I	Z	Z	z	p	p
B	H	H	N	i	c
©	e			T	T
I	I	I		<D	®
K	K	K	K	X	X
L	A	L	A		

⁹ Абдуазизов А. Тилшунослик назариясига кириш.-Тошкент,2010, 157-161.

Piktografik yozuvning takomillashib borishi natijasida *ideografik* (grekcha “idea-tushuncha”, “grafo-yozaman”) yozuv paydo bo‘ldi. Yozuvning bu turi *logografik yozuv* deb ham yuritiladi. (“logos-so‘z”, “grafo- yozaman”). Negaki, bunday yozuvdagi ramzlar narsa- buyumlarni aks ettirib qolmay, tildagi so‘zlarni ham ifodalaydi.

Ushbu yozuvda ma’lumot ma’nosini shakllar bilan aks ettirish qiyin bo‘lgan logogrammalar orqali yetkaziladi.

Logografik yozuvning piktografik yozuvdan quyidagi afzalliklari bor.

a) logografik yozuv xabar qilinishi lozim bo‘lgan mazmuni ancha mufassal aks ettiradi.

b) piktografik yozuvda so‘z tartibi va so‘zshakllari noaniq, logografik yozuvda esa aniq bo‘ladi.

v) piktografik yozuvda subyektivlikka, ixtiyoriylikka yo‘l qo‘yiladi, logografik yozuv esa barqaror logogrammalardan tashkil topgan.

Logografik yozuvning bir oz mukammallashgan shakli *ieroglifik yozuv*dir. Ieroglif grekcha “ierogliv” so‘zidan olingan bo‘lib, “muqaddas yozuv” degan tushunchani anglatadi. Bu yozuvdan qadimgi Arabistonda keng foydalanilgan. Ushbu yozuvlar ifoda etilayotgan narsa-buyum xususiyatlarini imkon qadar aks ettiradi. Ieroglifik yozuv mavhum tushunchalarni ifodalay olishi bilan o‘zidan oldingi yozuvlardan farqlanadi.

Yozuvning yuqorida qayd etilgan turlari ancha murakkab. Ularda fikr va ma’lumot ifodalash imkoniyati juda tor. Shuning natijasi o‘laroq, yozuvni oson, qulay shaklga keltirish ehtiyoji tug‘uladi. Yozuvni soddalashtirish quyidagi yo‘llar orqali amalga oshirildi.

1. Tushunchani yangi shakllar bilan berish o‘rniga, mavjud logogrammalar yoki ierogliflar majmuasi orqali ifodash.

2. Logografik yozuvni soddalashtirishning ikkinchi yo‘li so‘zlarning grammatik shakllariga taalluqlidir. Masalan, logogrammalarni o‘zak sifatida qoldirib, grammatik ma’nolar uchun yangi logogrammalar o‘ylab topish, ularni o‘zak logogrammalar ma’nosiga qarab qo‘shish.

3. Yozuvni soddalashtirishning eng unumli va ma’qul usuli fonografik yozuvga o‘tish edi. Bunday yozuv tilning grammatik qurilishini ifodalab qolmay, uning fonetik tuzilishini, ya’ni so‘zning tovush tarkibini ham aks ettiradi.

Yozuvning dastlabki ko‘rinishlari bo‘lgan piktografik, ideografik, ieroglifik yozuvlardan keyin yozuvning yangi bosqichi –*fonografik* (yun. «phane» – *tovush*, «graphie» – *yozaman*) yozuvga – avvalo, ayrim bo‘g‘inlarni, keyinroq ayrim tovushlarni biror belgi bilan ifodalash usuliga o‘tildi. Fonetik yozuvning kelib chiqishi qadimgi Finikiya yozuvi bilan bog‘liq.

Fonetik yozuv. Yozuvning bu turi bir necha ko‘rinishlarga ega. Shulardan biri *bo‘g‘in yozuvidir*. Bu yozuvda ierogliflar bo‘g‘inlarni ifodalaydi. Yozuv tarixida bo‘g‘inli yozuv muhim ahamiyat kasb etadi. Bo‘g‘inli yozuvda bir bo‘g‘inni, bir so‘zni, bir tovushni ifodalaydigan belgilar qo‘llangan. Ossuriya va Vavilon mix (qoziq) yozuvi ana shunday yozuvlardan hisoblangan. Bu yozuvda ayrim belgilar bir tovushni, butun bir bo‘g‘inni, ba’zi belgilar esa butun bir so‘zni

ifodalagan. Eronliklar Vavilonni bosib olganlaridan keyin Ossuriya va Vavilon mix yozuvidan foydalanib, fonetik (tovushli) yozuvni, ya'ni har qaysi belgi bir tovushni ifodalaydigan yozuvni ixtiro etganlar. Dunyodagi aksar tillarning fonetik yozuvini ifodalovchi alifbe, ya'ni fonetik yozuvlar finikiyaliklar yozuvi asosida shakllangan.

Inson tili juda ko'p avlodlarni qamrab olgani uchun biror inson bolasi o'zi yashab o'sayotgan muhitning tilini o'rganmasdan ulg'aya olmaydi. Ammo birorta bola ham o'qish yoki yozishni shunchaki kuzatish orqali o'rgana olmaydi: buning uchun batafsil ta'lim zarur bo'ladi.

Ingliz tilidagi o'tgan zamon morfemasi shartli "t" va "d" allomorflariga ega. Har bir tilda ma'lum fonemalar borki, ular boshqa tillardan o'zlashgan bo'ladi. Har bir morfema fonemalar bilan ifodalanadi; nutqning har bir birligi morfemalardan, morfemalar esa fonemalardan tashkil topadi.

Yozuv og'zaki tildan bir qancha belgilarga ko'ra farq qiladi. Birinchidan, yozuv tizimlari tillardan farqli o'laroq, turlicha qo'llanadi. Turli yozuv tizimlari tovush tizimlariga turlicha bog'langan.

Ikkinchidan, Amerika strukturalistlari yozuvni tilning subtuzimi (subsistema) sifatida talqin qilishga urinsalar-da, yozuv tizimlari til tizimi kabi ishlamaydi: masalan, grafema fonemani aks ettiradi, deb qaralsa-da, aksariyat alfvitlar bosh harf va kichik harfdan foydalanadi. Mohiyatan olganda "A" grafemasi va "a" bitta fonemani aks ettiradigan allograf hisoblanadi.

Uchinchidan, til doimo o'zgarib turadi, yozuv esa an'analarga rioya qiladi.

To'rtinchidan, yozuv tizimlari rahbarlar tomonidan o'zgartirilishi mumkin. Kamol Otaturk Turkiyaning ozchilikni tashkil etuvchi aholisiga o'z tillarida gapirishni to'xtatib, faqat turk tilida so'zlashishni buyura olmasdi. Ammo u 1928 yilning 3 noyabridan boshlab turk tili arab emas, roman alfavitida yozilishini belgilab berdi. Nux Vebstr amerikaliklarga infinitivlarni qo'shmasdan so'zlashni ayta olmadi, ammo u "colour" kabi so'zlarda "u"ni tushirib qoldirishni tavsiya qildi.

Yozuv tizimlari ularning o'z xususiyatlaridan kelib chiqib tahlil qilinishi lozim. Asrlar osha ularda ro'y bergan o'zgarish juda ko'plab tadqiqotchilarni jalb etgan va ular bo'yicha tarixiy hujjatlar mavjud. Ayni o'rinda yozuvning kelib chiqishi va grafik shakllarning fonologik shakllar bilan aloqasiga e'tibor qaratiladi.

Odatda, yozuv tizimlarining uch xil ko'rinishi farqlanadi: logografik, bo'g'inli (sillabari), alfavit. Bu ketma-ketlik yozuv tizimlarining rivojlanish tarixini ham aks ettiradi. Barcha yozuv tizimlari oxiri alfavit bosqichida tugaydi, chunki alfavit yozuvi "eng yaxshi" hisoblanadi.

Ammo Finikiya tili va boshqa shioliy-g'arbiy semit tillari bo'g'inni aks ettiradi, degan qarash bo'lsa-da, finikiya tili aynan bo'g'inni ifodalamaydi. Bo'g'inlarni ifodalovchi Hindu va Efiopik yozuvlari esa aslida alfavit yozuvidan "o'sib chiqqan". Shimoliy-G'arbiy Semit yozuvlarini bo'g'inli yozuvlar

deyishning o‘zi noto‘g‘ri va bitta yozuvning rivojlanishiga qarab tarixiy prinsip haqida gapirish o‘rinsizdir.

*Buning yechimi shundaki, uch tarkibli tipologiyani olti tarkibli tipologiya bilan almashitirish kerak. Abigudani (abiguda undosh va unli ketma-ketligi bitta birlik sifatida ifodalanadigan yozuv) sillabarilardan (bo‘g‘inli yozuvdan) alohida tip sifatida tan olinsa, 6 ta bosqichni ajratish mumkin bo‘ladi va alfabitli yozuvni boshqalaridan afzal deb qarashga barham berish kerak.*¹⁰

Yozuv nutqni ma‘lum shakllar orqali ifodalash vositasidir. Yozuv ijtimoiy ehtiyoj asosida kishilik tarixining muayyan davrida paydo bo‘lgan va jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda mukammallasha borgan. Yozuv tildan keyin jamiyat tomonidan qo‘lga kiritilgan eng katta madaniy yutuqlardan biri hmsoblanadi. Yozuvning kelib chiqishi va taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan, madaniyat darajasi, siyosiy-huquqiy, estetik tuyg‘ularni qayd qilish hamda keyingi davrga qoldirish ehtiyoji bilan belgilanadi. Yozuvning asosiy vazifasi nutqni uzoq masofaga yetkazish, keyingi avlodlarga qoldirishga xizmat qilishdan iborat.

Yozma nutq kommunikativ, emotsional-ekspressiv, akkumulyativ funksiya bajaradi. Yozuv orqali kishilar o‘z fikrlarini bir-birlariga bildiradilar, avlodlarga qoldiradilar, minglab yillar oldin o‘tgan voqea-hodisalar, shaxslar, urf-odat va dunyoqarash to‘g‘risida ma‘lumotga ega bo‘ladilar. Yozuv orqali tarixiy ma‘lumotlarni, ijtimoiy voqelik tasvirini, madaniy yodgorliklar hamda ma‘naviy merosni keyingi avlodga yetkazish imkoniyati kengaydi. Grafik belgilar yozuvning asosiy ifoda shaklidir.

Ana shunday qiymatga ega bo‘lgan yozuv o‘z rivojlanish tarixiga ega.

Xalqlar fonetik yozuvning turli – lotin, arman, gruzin, slavyan, arab yozuvlarini yaratganlar. Qadimgi yozuvlar tosh, suyak, yog‘och, qamish kabi qattiq jismlarga, keyinchalik pergament va qog‘ozga yozilgan. Yozuvlar o‘ngdan chapga, chapdan o‘ngga yoki yuqoridan pastga qarab o‘qilishi mumkin bo‘lgan.

Til va yozuvning o‘zaro aloqadorligini tadqiq qilish tilshunoslik fanining muhim nazariy muammosi hisoblanib, hozirgi tilshunoslikda tovushlarni, tilning fonologik sistemasini o‘rganuvchi “Fonetika va fonologiya” hamda yozuv, alfavitlarning turli ko‘rinishlari, yozuv tarixi masalalari bilan shug‘ullanuvchi “Grammotologiya” yoki “Grafik lingvistika” deb nomlanadigan ikki lingvistik yo‘nalish ajralib chiqdi.

Dunyoda 5000dan ortiq til mavjud bo‘lib, bu tillarning barchasi ham o‘z yozuviga ega emas. Ko‘pgina tillar ifodasi sifatida bir necha yozuv ko‘rinishlaridan foydalanilgan. Yozuvning o‘zgarishi jamiyat taraqqiyotiga turli darajada ta‘sir ko‘rsatadi. Yozuvning o‘zgarishi obyektiv va subyektiv omillar bilan belgilanadi.

¹⁰ Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P.65-68.

O'rta Osiyoda eng qadimgi davrlarda yashagan qabilalar, ularning madaniy hayoti, tili, yozuvi haqidagi ma'lumotlar grek, eron, xitoy tarixchilari asarlari, toshlarda bitilgan matnlar orqali yetib kelgan.

Turk xoqonligining Buyuk ipak yo'li ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari markazida joylashgani bir tomondan, turkiy xalqlarni ilg'or madaniy an'analar bilan tanishtirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, turli xalqlarning madaniy jihatdan yaqinlashuvida asosiy vosita sifatida xizmat qildi. Ana shu madaniyat an'analarining muhim qirrasini Markaziy Osiyo xalqlarining yozuv madaniyatidir. Markaziy Osiyo hududlari qadimdan jahon yozuv madaniyati tarixida o'ziga xos ma'rifiy markaz sifatida qarab kelingan. Markaziy Osiyo xalqlari Uzoq Sharqning ieroglif yozuvlari izidan bormay, yozuvning yuksak bosqichiga xos alifboli, ya'ni har bir shartli harf belgisi inson nutqining ayrim olingan tovush birligini ifoda etadigan fonetik yozuv usulini tanladilar. Fonetik yozuv har qanday yozuvning ibtidoiy turlaridan taraqqiyot mahsuli sifatida ajralib turadi. Fonetik yozuv yo'lini tanlash ajdodlarimizning inson nutqini ilmiy va amaliy jihatdan chuqur tushunganliklaridan, yuksak darajadagi filologik bilimlaridan dalolat beradi.

Klinopis, misr va semmit yozuvlari qadimgi Yaqin Sharqning dastlabki, asosiy yozuvlari sifatida qaralgan. Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda O'rta Osiyoning Eronga yaqin hududlarida rasmiy yozuv sifatida klinopis, ya'ni mix yozuvi ishlatilgan.

Semmit yozuvi nafaqat hind yozuviga, Markaziy Osiyoda keng yoyilgan oromiy yozuviga ham asos bo'ldi. Oromiy yozuvidan, asosan, forslarning idora hujjatlarini yozishda foydalanilgan. Ayrim joylarda xalqaro diplomatik munosabatlarda oromiy yozuvi qo'llangan. Oromiy yozuvi klinopisdan sodda va qulayroq edi.

Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan oldingi III-I asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvlari ham ishlatilgan.

XVII asr oxirlari va XVIII asr boshlarida Sharqiy Turkiston qazilmalari orqali bir qator turli (diniy-mistik) yo'nalishdagi yozuv namunalari topilgan. Ayrim ro'zg'or buyumlarida toxar yozuvi, bu yozuv asosida shakllangan pahlaviy yozuviga oid namunalar ma'lum bo'ldi.

1956 yilda mo'g'ul arxeologi Dorj Suren Mo'g'ulistonidagi Arxangay aymog'iga qarashli Bug'ut qishlog'i yaqinida katta toshlavhaga bitilgan qabr bitigini topdi. Mo'g'ul olimi B.Rinchen bu lavhadagi yozuvni uyg'urcha, deb taxmin qildi. Lekin Dorj Suren yuborgan fotonusxalar, keyinchalik S.Klyashtorniy tomonidan ko'chirilgan nusxalar asosida V.A.Livshis bug'ut yozuvining sug'dcha ekanligini asosladi.

Sug'dlar va turklar o'rtasidagi aloqalar VI asrdan boshlangan, deyiladi. Lekin Bug'ut bitigtoshi turk-sug'd munosabatlari yanada qadimdan boshlanganidan dalolatdir. Sug'd yozuvi namunalari, asosan, hujjatlar matnida saqlanib qolgan.

Eramizning II asridan boshlab sug'd yozuvi qo'llangan. Bu yozuv taxminan VI asrgacha davom etdi.

II asr oxiri III asr boshlarida Xorazm shohi xorazm yozuvida pullar chiqargan. Xorazm shohi tamg'asida xorazm yozuvidagi bitiglar aks etgan. Xorazm yozuvi O'rta Osiyoda ancha keng tarqalgan bo'lib, oromiy yozuviga yaqin edi.

Turkiy tillarga mansub o'zbek tili yozuv tarixi ham ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan belgilanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Yozuvning paydo bo'lishi haqidagi ma'lumotlarni ayting.
2. Yozuvning takomillashish jarayoni haqida fikrlaringizni bildiring.
3. Piktografik yozuv tabiatiga xos xususiyatlarni ayting.
4. Ideografik yozuvning oziga xos xususiyatlariga to'xtaling.
5. Piktografik yozuv hamda ideografik yozuvning bir-biridan farqli jihatlarini tushuntiring.
6. Ieroglifik yozuv haqida ma'lumot bering.
7. Bo'g'in yozuviga oid fikrlaringizni misollar bilan asoslang.
8. Yozuvning soddalashtirish yo'llari haqida ma'lumot bering.

Testlar

1. Nutqning qanday shakllari mavjud?

- A) og'zaki
- B) yozma
- S) og'zaki va yozma
- D) matn

2. Nima kishilik jamiyati taraqqiyotining muayyan bosqichlarini, xalq tarixi, etnografiyasini adabiyot va san'at tarixini, tilning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi?

- A) so'z
- B) matn
- S) yozuv
- D) nutq

3. Piktografik yozuvning takomillashib borishi natijasida qaysi yozv shakllangan?

- A) ideografik yozuv
- B) fonetik yozuv
- S) bo'g'in yozuvi
- D) ieroglifik yozuv

4. Qaysi yozuvda xabar qilinishi lozim bo'lgan mazmuni ancha mufassal aks etadi?

- A) logografik yozuvda
- B) fonetik yozuvda
- S) bo'g'in yozuvida
- D) ieroglifik yozuvda

5. Qaysi yozuvda so'z tartibi va so'zshakllari noaniq?

- A) logografik yozuvda

- B) piktografik yozuvda
 S) bo‘g‘in yozuvda
 D) ieroglifik yozuvda
6. Qaysi yozuv barqaror logogrammalardan tashkil topgan?
 A) logografik yozuv
 B) piktografik yozuv
 S) bo‘g‘in yozuv
 D) ieroglifik yozuv
7. Qaysi yozuvda subyektivlikka, ixtiyoriylikka yo‘l qo‘yiladi?
 A) logografik yozuvda
 B) piktografik yozuvda
 S) bo‘g‘in yozuvda
 D) ieroglifik yozuvda
8. Qaysi yozuvda ierogliflar bo‘g‘inlarni ifodalaydi?
 A) bo‘g‘in yozuvda
 B) logografik yozuvda
 S) piktografik yozuvda
 D) ieroglifik yozuvda
9. Qaysi yozuv “muqaddas yozuv “ degan tushunchani anglatadi?
 A) logografik yozuv
 B) piktografik yozuv
 S) bo‘g‘in yozuv
 D) ieroglifik yozuv
10. Ossuriya va Vavilon mix (qoziq) yozuvi qanday yozuvlardan hisoblangan?
 A) logografik yozuv
 B) piktografik yozuv
 S) bo‘g‘in yozuv
 D) ieroglifik yozuv

Asosiy tushunchalar glossariysi

Yozuv – ma’lum bir tarixiy jarayon mobaynida aloqa-munosabatning muhim vositasi bo‘lib, u ma’lum tarixiy jarayon natijasida shaklanadi va kishilar orasidagi bivosita aloqa-munosabat vositasi sifatida ijtimoiy manfaatlar uchun xizmat qiladi.

Piktografik yozuv – voqea-hodisalar haqidagi tafakkur ma’lumotlari jonli va jonsiz vositalar orqali ifodalangan yozuv hisoblanadi.

Ideografik(logografik) yozuv – bunday yozuvda ramzlar narsa-buyumlarni aks ettirib qolmay, tildagi so‘zlarni ham ifodalaydi. Ushbu yozuvda ma’lumot ma’nosini shakllar bilan aks ettirish qiyin bo‘lgan logogrammalar orqali yetkaziladi.

Ieroglifik yozuv – ifoda etilayotgan narsa-buyum xususiyatlarini imkon qadar aks ettiradi. Ieroglifik yozuv mavhum tushunchalarni ifodalay olishi bilan o‘zidan oldingi yozuvlardan farqlanadi. Bu yozuvdan qadimgi Arabistonda keng foydalanilgan.

Bo‘g‘in yozuvi –ierogliflar bo‘g‘inlarni ifodalaydi. Bo‘g‘inli yozuvda bir bo‘g‘inni, bir so‘zni, bir tovushni ifodalaydigan belgilar qo‘llangan.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. -Toshkent, 2010. -157-161 b.
2. Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P.65-68.
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. -Тошкент, 2009. -Б.220-226 б.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013. -Б.-196-204; 205-210.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent, 2007. -Б.86-89

Qo‘shimcha adabiyotlar

6. Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар. -Тошкент, 2009. -Б.4-17
7. Nurmonov A. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. -Toshkent, 2011. -Б.57-61
8. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг янги алифбоси ва имлоси. -Тошкент: Университет, 2002.
9. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. -Тошкент: Mumtoz so‘z, 2011. -Б.56-68
10. Ҳамидов З. Эски ўзбек тили ва ёзуви (қўлланма). -Тошкент, 2002.
11. www. literature.uz
12. www. genhis philol.ru.

6-§. TIL VA MADANIYAT MUNOSABATI

Reja:

1. Tilning akkumulyativ funksiyasi.
2. Leksemalar semantik taraqqiyotida madaniy munosabatlar ifodasi.
3. Nutqiy faoliyatda madaniy munosabatlar ifodasi.

Asosiy tushunchalar: *til, madaniyat, nutqiy faoliyat, fonema, morfema, leksema, model umumiylik, xususiylik, imkoniyat, voqelik, tayyorlik, hosilalilik.*

Tilshunoslik boshqa fanlardan ajralib, o‘zicha alohida mustaqil fan deb tanilgan davridayoq, til va nutqni fariqlashga e’tibor berilgan edi. Ammo fan taraqqiyoti tarixi davomida hamma sohada ham til va nutq bir-biridan farqlanavermaydi. Shuning uchun, ko‘pincha nutqqa xos hodisalar til hodisasi sifatida talqin qilinib keldi.

Keyingi davrlarda til bilan nutqni farqlab yondashish o‘zbek tili tadqiqotlari uchun asos qilib olinib boshlagani nutq tovushi va fonema, fonetik va fonematik o‘zgarishlar, leksema, leksik va situativ nominatsiya, qurilma va ularning yuzaga chiqishi, lug‘aviy birliklarning makro va mikro tekstdagi xususiyatlarini, o‘zbek tili sintaksisi sathida mohiyat va hodisa kabi masalalarni atroflicha chuqur tadqiq etish imkonini yaratmoqda.

Til va nutq tushunchalarining tarixiy taraqqiyotdagi madaniy xizmati cheksiz. Biroq, tilning ifoda imkoniyatlari nutq orqali, nutq jarayonida ochiladi. Nutq bo‘lmas ekan, tilning cheksiz imkoniyatlari yuzaga chiqmay qolaveradi.

Лексемалар тил тараққиёти давомида муайян семантик ўзгаришларга учрайди. Маъно торайиши, маъно кенгайиши ҳодисалари юз беради. Лексема семантик структурасидаги ўзгаришлар янги лексик бирликларнинг юзага келишига ҳам замин яратади. Семантик ўзгаришлар тилнинг ички тараққиёти, тил тизимидаги жараёнлар, ўз навбатида, ташқи омиллар билан белгиланади. Лексеманинг семантик структураси, сўзда лисоний-маданий карашлар, урф-одат, анъаналар ифодасини кўз лексемаси ва ундан шаклланган луғавий бирликлар семантикаси мисолида кузатамиз.

Кўз – кўриш аъзоси. Адабиётларда *кўр* феъли кўз сўздан фонетик ўзгариш асосида ясалган, деб маълумот берилади, *р* фонемасининг 3 фонемасига ўзгаришидан юзага келганлиги таъкидланади.¹¹ Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикасига оид материаллардан маълум бўладики, кўз сўзининг асоси *кў*- бўлиб 3 кўпликни билдирувчи грамматик шаклдир. Бу кўшимча кўпроқ иккилик миқдорини англатиш учун қўлланади: қадимги туркий тилда: *гөз* “кўз, *икиз* “эгиз”, *тиз* “тизза”, *омуз*”елка”, тат. *мёгээз* “шоҳ”¹². Тува тилида *семир* сўзининг бирликдаги от, *семиз* сўзининг кўпликдаги от шаклида қўлланиши ҳам фикримизни тасдиқлайди. Тил тараққиёти давомида кўз сўзи семантикасида ўзгаришлар юзага келди. Маъно кўчиши ҳодисаси асосида бир қатор лексик бирликлар шаклланди. Кўз лексемасидан *кўз косаси*, *кўз оқи*, *кўз гавҳари* (кўз қорачиғи остида икки томони қавариқ линза шаклидаги тиниқ танача) тиббий терминлари, *кўз қорачиғи*, *кўз нури* бирикмалари шаклланган. Кўз куйидагисифатловчилар билан ёнма-ён қўлланади: *қора кўз*, *кўк кўз*, *хумор кўз*. Кўз лексемасидан бир қатор иборалар шаклланган: *Аяган кўзга чўп тушар*. Бу барқарор бирикмада кўз лексемасидаги “нозиклик” семаси ифодаланган. *Қарга қарганинг кўзини чўқимас*. Бу мақолда кўз асосий аъзо сифатида келтирилган. *Қарганинг* ҳаракати, бошқа жонзотларнинг кўзини чўқишига нисбат берилган. Барқарор бирикма “бир гуруҳга, бир тоифага мансуб шахслар қусурларини кўрмайдилар, бир-бирларига қарши бормайдилар” мазмунини ифодалайди. *Кўз қўрқоқ-қўл ботир*, деганда кўз семантикаси кенг тушунчани - ҳам “одам”, ҳам “имкониятсизлик”, ҳам “қобилиятсизлик” семаларини намоён қилган. Бу мақолнинг юзага келиши кўз аъзосининг сезувчанлиги, таъсирчанлигига асосланган. *Кўз кўриб*, *қулоқ эшитмаган* ибораси бутунлай номаълум нарса ҳақида гапирилганда ишлатилади. Бунда кўз синекдоха усулидаги маъно кўчиши асосида нафақат “муайян шахс”, балки “инсоният” маъносини ифодалайди. *Кўз олди*, *кўз ўнги* кўз кўриб турган, кўриниб турган, майдон, фазони англатади. *Кўз тикмоқ* “интиқлик билан кутмоқ”, “умид билан

¹¹ Шоабдурахмонов ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Тошкент, 1980.-Б.171.

¹²Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительная историческая грамматика тюркских языков.-Баку,1979.-С.90.

карамоқ”, кўз узмаслик “тикилиб карамоқ”, “диққатни бир нуқтага жамламоқ”, кўз тутмоқ “интиқлик билан кутмоқ” маъноларини билдиради. Кўз уриштирмоқ “маъноли карамоқ, бирор режани амалга оширишни мақсад қилмоқ”, кўз югуртирмоқ “эътиборсиз ҳолда, шунчаки карамоқ” тушунчасини англатади. Кўзга ташланмоқда қараш ҳаракатини бажарувчи фаоллиги эмас, балки нарса-буюмнинг атрофидагилардан ажралиб туриши, кўзга ташланиши назарда тутилган. Кўздан кечирмоқ “назорат қилмоқ”, кўздан қочирмоқ “диққатни сусайтириш оқибатида қараб турган объектдан чалғимоқ”, кўзи тушмоқ “беҳосдан кўриб қолиш”, кўздан қолмоқ “кўриш имкониятидан маҳрум бўлмоқ” тушунчаларини ифодалаш учун қўлланади. Кўзни яшинатмоқ объектнинг, нарса-ҳодисанинг жозибадорлиги, кўзга яққол ташланишини билдиради. Кўзни олди моддий ҳолатдаги кўз қамашишидан келиб чиққан, предмет, нарса-ҳодисанинг нурга йўғрилганлигини ёки нурмонанд жилвакорлигини акс эттиради. Бошга тушганини кўз кўрар мақолида тана аъзолари семантик кўчиш асосида турли маънони ифодалаган. Ишнинг кўзини билмоқда кўз сўзининг “нозиклик” семаси дастлабки эътиборда бўлади. Кўз бўямоқ нарса-ҳодисани ўзгача рангда, моҳиятининг аслига номувофиқ ҳолатда кўринишига сабаб бўлмоқ, ҳақиқий воқеликдан чалғитмоқ” маъноларини ифодалайди; кўз бўямачи ўз фойдаси учун маълумотларни, бўлган воқеа-ҳодисларни бузиб, нотўғри кўрсатувчи, бошқаларни алдовчи, алдоқчи (ЎТИЛ, 2, 447). Кўз олайтирмоқ ҳам аслида кўз ҳолатининг одатдагидан бошқача қарашига асосланган (кўзнинг олайиши). Кейинчалик салбий маъно касб этиб, “бирор объектни, нарса-ҳодисани ўзиники қилиб олишга ҳаракат қилмоқ” тушунчасини ифодалаган. Кўз остига олмақ “бирор объектни ёки нарсани ўзиники қилиб олишга мўлжалламоқ” тушунчасини ифодалайди. Кўз очиб кўрган ибораси биринчи қараганда кўрган, кўзга кўринган объект, тушунчани сифатлаш учун ишлатилган. Кейинчалик нарса-ҳодисанинг “илк, дастлабки” сифатига эга эканлигини билдира бошлаган. Кўз очирмаслики бораси ҳам денотатив маънодан шаклланган. Шамол кўз очирмайди бирикувида табиий ҳодисанинг кўзни жисмонан очирмаслиги назарда тутилган. Бу эркин бирикма турғун бирикмага айланган ва барқарорлашган ҳолда “тинчлик бермаслик, холижонига қўймаслик” маъноларини ифодалашга хизмат қилади. Кўзга шионмаслик кўрган нарса-ҳодиса, воқеликка шубҳа билан қарашни билдиради. Кўзга суртмоқ “эъзозламоқ”, “азиз қилмоқ” тушунчаларини англатади. Кўзига чўп солмоқ “озор бермоқ”, мажозий маънода “алдамоқ”, “панд бермоқ” маъноларини англатади. Мазкур иборанинг шаклланишида кўзнинг “нозиклик” семаси асос бўлган. Шу билан бир қаторда кўзнинг инсон ҳаётида муҳим ўрин тутиши, воқелик ҳақида маълумот олишдаги

асосий аъзолиги назарда тутилган. *Кўзга яқин* ибораси жозибадор, таъсирчан, диққатни жалб этадиган нарса-ҳодиса, объектларга нисбатан қўлланади. *Кўзда тутмоқ* “назарда тутмоқ, нарса-ҳодисанинг кўзга ташланадиган, кўринадиган жиҳатини эътиборга олмақ” тушунчасини билдиради. *Кўзи етмоқ* кўзнинг чамалаш, ўлчаш омилидан келиб чиққан. *Кўзи ёримоқ* иборасида фарзанд туғилганидан кейин кўзнинг ёришиши, дарддан халос бўлиб, енгиллашиши назарда тутилган. *Ёришмоқ* сўзи *ёримоқ* тарихий асос ҳолида сақланиб қолган. *Кўзи илинмоқ* “енгил уйқуга кетмоқ”, *кўзи мошдек очилмоқ* “оқ-қорани танимоқ, билмоқ”, *кўзи очиқкетмоқ* кўзни юма олмаслик, хотиржам бўлмаслик, безовталиқ, нимадандир (ёки кимдандир) умид уза олмаслик ҳолатларини ифода этади; *кўзи тишмоқ* “кўравериб, кўникиб қолмоқ”, *кўзи тинмоқ* “ҳолсизланмоқ, кўриш қобилиятини қисман йўқотмоқ” тушунчаларини билдиради; *кўзи тор* руҳий ҳолатни ифодалайди, инсон сиқилганда, руҳан изтироб чекканда кўп нарсага қараб туриб ҳам уларни кўрмаслик, ҳис қилмаслик ҳолати назарда тутилган; *кўзи тўрт бўлмоқ* ниҳоятда интиқлик билан кутмоқни билдиради, кўзнинг “тўртта” деб келтирилиши диққат билан қарашга иккита кўзнинг камлик қилиши, бошқа аъзоларнинг ҳам кўзга айланганини таъкидлаш, услубий бўёқдорликни ифода этган; *кўзи ўйнамоқ*, даставвал, кўзнинг бежо ҳаракатидан шаклланган, бу ҳолат руҳият ифодаси бўлиб, нотинч одамнинг бирор мақсадни кўзлаган бежо ҳаракат-ҳолатини билдиради; *кўз қиймаслик* “истамаслик”, “арзитмаслик”. “тенг кўрмаслик”ни ифода этади; *кўзга иссиқ кўринмоқ* иссиқ сўзининг “яқин” маъносидан шаклланган; *кўзини ёғ босмоқ* денотатив маънодан шаклланган. Кўзни ёғ босиши натижасида кўриш қобилияти қийинлашади. Бу иборанинг маъноси коннотативликка асосланган бўлиб, кибрланиш, ҳаволаниш оқибатида назарга илмаслик ҳолатини ифода этади. *Кўзини шамғалат қилиб* нигоҳдан четга қочиш ёки диққат-эътиборни сусайтиришга эришиш тушунчасини ифодалайди. Кўзининг оқу қораси кўз қисмларининг кўриш фаолиятини амалга оширишда бирдек зарурлигидан келиб чиққан. *Кўзининг пахтаси* салбий маънода айтилган бўлиб, кўз оқининг ёқимсиз кўринишини ҳам ифода этади. *Қош қўяман деб кўз чиқарма* бирор ишни бажаришдаги ноаниқлик, мўлжални аниқ белгиламаслик тушунчасини, ношудлик билан қилинган хатти-ҳаракатни билдиради.

Эски ўзбек тилида шундай сўзлар борки, таркибида кўз лексемаси иштирок этмаса-да, бевосита шу денотатга алоқадор воқеликни акс эттиради. *Тўтиё*, *сурма* шулар жумласидандир.

Тўтиё форсча-тожикча сўз бўлиб, туркий халқларнинг эроний халқлар билан муайян ижтимоий муҳитда яшаган, маданий-маънавий муносабатда бўлган даврларига бўлиб тақалади. Кейинчалик, бу сўз фаол қўлланиб,

маъно кенгайишига учраган. *Тўтиё* изоҳли луғатда шундай тавсифланган: *Тўтиё* “мис зангидан ҳосил бўлган кристалл”ни билдиради. 1. Мис купориси (тиниқ кўк йирик кристаллардан иборат модда, мис сульфат). 2. Эски вақтларда кўз оғриғига қарши ёки кўзни равшан қилиш учун кўзга суртиладиган дори (ЎТИЛ, 4, 248). Маълумки, ўз қатлам сўзлари семантикасида даврлар оша тилнинг ички қонуниятлари ҳамда ташқи омиллар таъсирида ўзгаришлар юзага келади. Бу ҳолат ўзлашган қатлам сўзлари семантикасида ҳам кузатилади. Ўзлашган сўзлар ўзбек тили луғат фондига киргач, шу тил бирлиги сифатида истифода этилади. Ўзлашган сўзлар муайян тилнинг луғат фондида фаол қўллана бошлагач, семантик ўзгаришлар юзага келади. Муайян даврларда *тўтиё* кўзга суриладиган сургини ифодалаган. Кейинчалик, “кўзга суриш” семасига асосан *кўзга тўтиё*, *тўтиё қилмоқ* бирликлари шаклланди. *Кўзга тўтиё* жуда азиз, муқаддас ёки ноёб нарса ҳақида айтилган. *Тўтиё қилмоқ* Тўтиёдек кўзга суртмоқ, эъозламоқ (ЎТИЛ, 4, 248). Бу ўринда тўтиёнинг ноёблиги ҳам назарда тутилган. Тўтиё малҳам сифатида суртилар экан, унинг танқис бўлиши табиий ҳол. Кейинчалик, сўз семантикасида “кўзга суриш” семасидан “ноёб, камёб” семалари шаклланди. *Кўзга дори* жуда қадрли ва кам топиладиган нарса ҳақида ишлатиладиган ибора (ЎТИЛ, 2, 446). Бу семадан шаклланган *кўзга суртмоқ* феъли “азиз қилмоқ, эъозламоқ” маъносини билдиради. *Кўзга суртмоқ* ортик даражада қадрламоқ, эъозламоқ (ЎТИЛ, 2, 446). Нон ушоғининг кўзга суртилиши, муқаддас китобни тавоф қилиш анъанаси шу семантик хусусият билан боғланади.

Кўринадики, тўтиё, даставвал, кўзга малҳам бўладиган сургини ифодалаган, денотатив маънода қўлланган. Муайян даврдан сўнг лексема семантикасида “кўзга суртиш” асосий эътибор нуқтасига кўтарилган. “Кўзга суртмоқ” маъносидаги *тўтиё қилмоқ* кўшма феъли шаклланган. *Тўтиё* лексемасида “кўк ранг”, “кукун”, “малҳам”, “сурги” семалари мавжуд бўлган. Семантик кенгайиш натижасида “азиз қилмоқ”, “эъозламоқ” семалари юзага келган, *тўтиё қилмоқ* типидаги лексема юзага келган. Бу феъл мумтоз лирикада кўп учрайди. Жумладан, Алишер Навоий ижодида бу бирлик фаол қўлланган. Масалан:

Неча оқғай кўз ёшим, еткур губорин,

*Эй, насим, Фарзи айн эрур ешорур кўзга солмоқ тўтиё*¹³ (12). Бу байтда *тўтиё* луғавий бирлигининг денотатив маъноси ифодаланган. Шоир рухий ситам оқибатида кўз ёши тўккани ва кўз ёшини тўхтатиш мақсадида унга малҳам бўлувчи губорни юборишни шамолдан сўрайди. Бу ўринда губор сўзининг “кукун”, “чанг” маъноси назарда тутилмоқда. Шоир фикрига мисол келтиради ва тамсил санъати асосида таъсирчан ифода ҳосил қилади, ёшарур, яъни ёшланадиган (табиийки, кўзнинг ёшланиши ундаги жароҳатдан ёки носихатликдан далолатдир) кўзга малҳам сифатида тўтиёни суришларини эслатади, мисол қилиб келтиради”. *Губор* арабча “гард” “чанг”, “тўзон” маъноларини билдиради. Чанг, тўзон кабилардан ҳавода сақланган ёки нарса

¹³Алишер Навоий. Топмадим.-Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.-Б.12.

сатҳига инган майда зарралар, гард; умуман, тиниқлик, равшанликни бузувчи, хира қилувчи (хиралаштирувчи) зарралар; кўчма маънода: киши руҳиятини бузувчи ҳолат, доғ, хиралик тушунчаларини ифодалайди (ЎТИЛ,5,456). Навоий ғуборни кўз ёшини тўхтатувчи малҳам сифатида кўллайди, бу ўринда ғубор агрегат ҳолатининг тўтиё агрегат ҳолатига монандлигидан маҳорат билан фойдаланган.

Онча даврон бирла кўрдим аҳли даврондин жафо

Ким, кўзимга тўтидек бўлди жонондин жафо (30). Бу байтда лирик қаҳрамон жононнинг жафосини ҳам азиз билиши, кўзга тўтиё қилиши айтилади.

Nutqning jamiyatdagi ko‘rinishlari turlichadir. Regional variatsiya. Quyida britaniya television kanali orqali efirga uzatilgan diologni keltiramiz:

Bir kishi benzini quyish shaxobchasiga kirdi.

Xizmat ko‘rsatuvchi: Bizda o‘z-o‘ziga xizmat.

Xaridor: Rahmat, menga benzini (petrol) kerak emas.

Xizmat ko‘rsatuvchi: Juda soz! Bizda undan qolmagan, faqat benzini (gas) bor.

Ushbu kichik suhbat qiziq tuyulyaptimi? Chunki ularning har ikkisi ham bir narsani – benzini nazarda tutdilar. Britaniyalik ingliz xaridor benzini so‘zini petrol so‘zi bilan ifodalasa, amerikalik xizmat ko‘ratuvchi benzini so‘zini gas so‘zi bilan ifodalagan. Shunga o‘xshash misollarni keltiramiz:

Britaniyaliklar shim (trousers) kiyadilar, xonadon(flat)da yashaydilar, do‘konlarga (shops) shirinliklar (sweets) xarid qilishga boradilar.

Amerikaliklar esa shim (pants) kiyadilar, xonadonda (apartments) yashaydilar, do‘konlarga (stores) shirinliklar (candies) xarid qilishga boradilar.

Mamlakatlarning joylashuviga ko‘ra, inglizlar o‘z ona tillarida gaplashadilar.

Britaniyadagi ingliz tili (ingliz, irland, shotland) tillari Amerika, Kanadiya, Avstraliya ingliz tiisidan farqlanadi, biroq bularning o‘z ichida ham ko‘plab lahjalar mavjud. Bir qancha mamlakatlar, jumladan, ingliz koloniyalari borib qolgan davlatlarda, masalan, Hindiston yoki Gongkon (Osiyo) va Nigeriya yoki Keniya (Afrika)da ingliz tili rasman ikkinchi til hisoblanib, mahalliy aholi o‘z ona tilisi bilan birgalikda bu tildan ham foydalanadi. Ushbu variatsiyalar fonetik-fonologik, leksik, leksikografik, grammatik jihatlariga ko‘ra bir-biridan farqlanadi.¹⁴

Britaniyada eng mashhur ingliz taomi biri – baliq va qovurilgan kartoshka (fish and chips). Biroq qovurilgan kartoshka (chips) Amerika restoranlaridek tayyorlanmaydi. Qovurilgan kartoshkaning xohlagan turidan foydalanish mumkin. Amerikada ushbu taom fransuzcha qovurdoq (French fries) deb nomlanadi. Unda foydalaniladigan kartoshka juda nozik va yumaloq qilib kesiladi va qarsildoq qilib qovuriladi. Bunday qovurilgan kartoshkani

¹⁴ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics. -Budapest, 2006. -B.99

Britaniyada qarsildoq kartoshka (crisps) deb nomlanadi. Qovurilgan kartoshkaning **chips**, **French fries** va **crisps** variantlari leksik farqlanishlarga misol bo'ladi.

Grammatik jihatdan ham tilda Amerika ingliz tilisi hamda Britaniya ingliz tili bir-biridan farqlanadi. Masalan ko'plikda Britaniya ingliz tilisida the police ko'plikni anglatadi, Amerika ingliz tilida esa the police birlikni ifodalaydi. Yoki bo'lmasa, shifoxonada so'zi Britaniya ingliz tilisida predlogsiz ishlatilsa (in hospital), Amerika ingliz tilisida aniq artikl bilan ishlatiladi (in the hospital).

Fonologik farqlanishlar ham kuzatiladi. Masalan, Britaniya ingliz tilisida r tovushi unidan so'ng (**father**, **fair**), qolaversa, undoshlardan oldin kelganda (**herb**, **Barbie**) talaffuz etilmaydi, Amerika ingliz tilisida esa bu holat yanada ravshan namoyon bo'ladi.

Orfografik ham da orfoepik farqliklar ham kuzatiladi. Masalan, Britaniya ingliz tilida neighbour bo'lsa, Amerika ingliz tilisida neighbor tarzida qo'llaniladi. Ushbu farqli jihatlar Britaniya, Irland, Amerika ingliz tillarining yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Ingliz tilining hududiy variantlari yagona ingliz tilini tashkil qiladi.

Leksik, grammatik, fonologik farqliklar bir davlatda yoki hududda ham bo'ladi. Hududiy variantlar yoki shevalar asosiy birlik bo'lib, shevalar dialektologiyada o'rganiladi.

Talaffuzda father and farther so'zlari bir-biridan farqlanadi. Ko'plab ingliz tili o'rganuvchilari r tovushini talaffuz qiladilar, biroq inglizlar bu so'zning talaffuzida r tovushini talaffuz qilmaydilar, chunki ushbu tovush uzoq talaffuzga ega emas. Aksincha, amerikaliklar farther so'zi tarkibidagi r tovushini talaffuz etadilar va nutqda shu tovushdan foydalanadilar. Ushbu holat regional variatsiyaning mavjudligini ko'rsatadi. R tovushi Janubiy Angliyada talaffuz etilmasa, shimoliy hududda, ya'ni Irlandiya va Shotlandiyada talaffuz qilinadi.

Xuddi shunday, Amerikaning ko'pgina shtatlarida r tovushi talaffuz qilinadi, biroq Boston va Nyu-Yorkda r tovushi talaffuz qilinmaydi.

Shevadagi farqliklarni ifodalovchi so'zlarga quyidagilar misol bo'ladi: heavy rain, downpour, shower yoki toad frog strangler (ushbu so'zlarning barchasi kuchli yomg'ir, jala ma'nosini bildiradi) so'zlari Amerikaning o'rta va janubiy shtat qirg'oqlarida yashovchi aholi tilida uchraydi. Ba'zi shunday variantlar (xuddi so'nggi misoldagi kabi) janubiy hududlarda mavjud.

Grammatikada ko'plab qiziqarli farqlanishlarni kuzatish mumkin, ular tilda "g'alatiroq" tuyuladi. Masalan, irlandiyalik kishi sizga yous (bir necha kishi bo'lsa) olmoshini qo'llaydi, aslida adabiy tilda ko'plik shaklda you olmoshidan foydalaniladi. Amerika janubida (masalan, Georgiya shtatida) y'all (you+all) qisqartmasidan foydalaniladi. Ingliz tili standartlarida you olmoshining birlik hamda ko'plik shakllari farqlanmaydi.¹⁵

Kishilar turli hissiyotlarini shevalarda hamda talaffuzda bildiradilar. Agar bu o'rinda tilde ko'pchilikni tashkil etadigan fenomen (so'zlar, grammatik

¹⁵ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.100

xususiyatlar, talaffuz turlichaligi) bir hududda mavjud bo'lsa, buni sheva deb yuritiladi. Shunday ekan, sheva "mamlakat tili" yoki ajdodlar qo'llagan tilning bir variant emas, balki sheva tilning ma'lum hududdagi ko'rinishidir.

Barchamiz shevadan foydalanamiz. Sheva adabiy til normalariga to'g'ri kelmaydi va undan farqlanadi.¹⁶

Til ham, fikr ham hayotning ongimizdagi ko'rinishi va nutq yordamida boshqalarga ma'lum qilinuvchi voqelikdir. Tilni xalq yaratadi, shuning uchun u umumxalq bahosi va xususiyatiga ega bo'ladi; nutq esa ayrim shaxsga oid bo'ladi. Har kim o'z qobiliyati, so'z boyligi, savodi hamda nutq a'zolariga qarab gap tuzadi. **Til** - aloqa quroli, u vosita. **Nutq** esa shu aloqa jarayonini amalga oshirishga xizmat qiladi. Tilning umri uni yaratgan xalqning o'zidek uzoq bo'ladi. Nutqning umri esa qisqa. Og'izdan so'z yoki gap chiqdimi – uni qaytarib bo'lmaydi. Shuning uchun nutq oldiga nihoyatda ulug' bir talab qo'yiladi: o'ynab gapirsang ham, o'ylab gapir.

Tana, ta'm-maza, ko'rish, eshitish kabi sezgi a'zolari orqali olamni bilish barcha jonzotlarga xos xususiyatdir. Inson jonzotlarning eng oliy shakli sifatida ularga nisbatan yana bir qo'shimcha bilish vositasiga – nutq orqali bilish qobiliyatiga ega. Birinchi bilish vositalarini mashhur ruhshunos Pavlov *birinchi signal sistemasi*, keyingisini esa *ikkinchi signal sistemasi* deb nomlagan. Inson ikkinchi signal sistemasiga egaligi bilan boshqa jonzotlardan ajralib turadi, shuning uchun ham hazrat Alisher Navoiy barcha maxluqotlarning zoti sharifi inson ekanligini ta'kidlaydi.

Tilning xizmat doirasi juda keng, hajmi o'lchovsiz bo'ladi. Nutq esa aniq hajmli, shaklli bo'ladi. Nutq yakka shaxs (monolog) yoki bir necha shaxslar orasida (diolog) yuz beradi. Tilning qonun-qoidalari uzoq yillar davomida saqlanib qoladi, silliqlashadi va boyib boradi. Nutq esa doim o'zgarishda bo'ladi; vaziyatga yoki nutq a'zolari faoliyatiga qarab so'zning tovush tomoni o'zgaradi. Til-umumiy, nutq esa xususiy hodisadir. Nutq so'zlovchining saviyasiga, uslubiga, o'rin va mavqeyiga qarab har xil bo'ladi. Nutq ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki nutq o'zaro muomala tilidir, undan o'zaro suhbatlarda, ma'ruzalarda, radioda, telefonda, uy-oila muomalasida foydalaniladi. Har ikki nutq shakli oldiga bir xil talablar qo'yiladi. Fikrning aniq va tushunarli bo'lishi, jumlaning to'g'ri, ravon hamda ta'sirli tuzilishi har qanday nutqning bosh fazilatidir. So'zni to'g'ri qo'llash, undagi tovushlarni to'g'ri va aniq talaffuz qilish, gapda so'zlarni tartib bilan joylash kabilar vositasida fikrning tushunarli bo'lishiga erishamiz. Aniqlik, to'g'rilik, ravonlik, soddalik, tozalik, joziba (ta'sirli so'zlash) kuchi har qanday nutqning eng muhim belgilaridir.

So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi axborot uzatish va axborotni qabul qilish faoliyati nutqiy faoliyat sanaladi. Nutqiy faoliyat muayyan jamiyatning aloqa vositasi hisoblanuvchi til yordamida yuzaga chiqadi. Ana shuni e'tiborga olgan holda mashhur Shveysariya olimi Ferdinand de Sossyur nutqiy faoliyatning til va nutq zidlanishi asosida amalga oshirishini ta'kidlaydi hamda tilshunoslikda til va nutq tushunchalarini farqlaydi. Nutq faollashgan, bevosita yuzaga chiqqan til

¹⁶ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.101

sanaladi. Hali voqelanmagan imkoniyat tarzidagi, ma'lum jamiyat a'zolari uchun barobar xizmat qiluvchi ijtimoiy-ruhiy aloqa vositasi – til, shu tilning muayyan shaxs nutqiy faoliyatida bevosita namoyon bo'lishi, voqelanishi – nutqdir. Og'zaki nutq bevosita, yozma nutq bivosita amalga oshiriladi.

Til va nutq umumiylik – xususiylik, imkoniyat – voqelik, mohiyat-hodisa qarama-qarshiligini o'zida namoyon etib, bir-biriga zidlanadi, bunday zidlanish har bir til sathlariga xos birliklarning nomlanishida ham o'z ifodasini topadi. Tilning fonologik (fonetik) sathi birligi fonema bo'lsa, fonemaning real talaffuz qilingan, quloq bilan eshitilgan ko'rinishi *fon (allofon)* yoki *tovush* hisoblanadi.

Tarixan tarkib topgan, qat'iy me'yorlarga bo'ysunuvchi, so'zlashuvchilarning qaysi hududda yashashidan qat'i nazar barchasi uchun umumiy bo'lgan til *adabiy til* sanaladi. Faqat muayyan bir hududga xos ayrim belgilarni o'zida namoyon qilgan til shakli *mahalliy shevalar* hisoblanadi. Harflar vositasida yozma ravishda bayon qilinuvchi adabiy til *yozma adabiy tildir*. Masalan, gazeta-jurnallar, ish qog'ozlari tili va boshqalar. Tovushlar vositasida og'zaki ravishda bayon qilinuvchi adabiy til shakliga *og'zaki adabiy til* deyiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Til va nutq munosabatlari haqidagi fikringizni bayon eting.
2. Til birliklari va nutq birliklari o'rtasidagi munosabat masalasida o'z fikrlaringizni bayon eting.
3. Nutqning og'zaki va yozma ko'rinishlarini tavsiflang.
4. Til va nutq sifatlarini bayon eting.
5. Tilning umumiyliigi, nutqning xususiyliigi namoyon bo'ladigan jihatlar haqida ma'lumot bering.
6. Til imkoniyat, nutq voqyelik ekanligini asoslang.
7. Tilning mohiyat, nutqning hodisa ekanligini misollar asosida tushuntiring.
8. Turli tillardagi nutqiy xususiyatlar haqida mulohazalaringizni ayting.
9. Nutqni ifoda etish va qabul qilish jarayoni.
10. Til va nutqning farqlanishiga oid fikrlar haqida bilganlaringizni umumlashtiring.

Testlar

1. Fonetik jihatdan nutq qanday qismlarga ajraladi ?
 - A) jumla ,takt , bo'g'in ,tovush
 - B)takt, harf, tovush, matn
 - S)matn, bo'g'in, yozuv, fonema
 - D)fonema, bo'g'in, matn, tovush
2. Qaysi birlik nutqning eng katta fonetik birligi bo'lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanib, o'ziga xos ohanga ega bo'ladi?
 - A)ibora
 - B) fonema
 - S) fraza
 - D) gap

3. Til birliklariga qaysilari kiradi ?
- A) fonema, morfema, leksema, model
 - B) bo‘g‘in, fon, leksema,
 - S) matn, so‘z birikmasi, gap
 - D) affiks, so‘z, gap
4. Nutq birliklariga qaysilar kiradi ?
- A) fonema, morfema, leksema
 - B) tovush, bo‘g‘in affiks, morf, so‘z birikmasi
 - S) tovush, gap, so‘z birikmasi
 - D) fonema, morfema, leksema
5. Fonologik nuqtayi nazardan bo‘g‘in nima deb yuritiladi ?
- A) sillabika
 - B) sillabema
 - S) fonetika
 - D) fonologiya
6. Fraza nima?
- A) Nutqning eng katta fonetik birligi.
 - B) Nutqning eng kichik birligi.
 - S) leksik atama
 - D) morfologik birlik
7. Takt nimalardan tashkil topadi?
- A) Tovushlardan.
 - B) Unlilardan.
 - S) Bo‘g‘inlardan
 - D) gapdan
8. Tilning eng kichik ma`no anglatmaydigan birligi qanday nomlanadi?
- A) Orpoepiya
 - B) Etimologiya
 - S) Leksikologiya
 - D) Fonema.
9. Assimilyatsiya so‘zining ma`nosi?
- A) “O`xshashlik”
 - B) “Moslashuv”
 - S) “O`xshamaslik”
 - D) “Metonimiya”
10. Assimilyatsiya, dissimilyatsiya, gaplologiya, diereza, metateza kabilar qanday o‘zgarishlarga misol bo‘ladi?
- A) Kombinator.
 - V) Perpeksiv.
 - S) Distant.
 - D) Tarixiy

Asosiy tushunchalar glossariysi

Morfema (yun.) — tilning ma'noli, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan eng kichik birligi. Morfema ikki xil bo'ladi: 1) o'zak (so'z) morfema; 2) affiksial morfema (qo'shimcha morfema).

So'z — nutqning ma'no anlatuvchi qismi. Tub so'z — yolg'iz o'zakdan hosil bo'ladi: *kitob, kalom, ona*. Yasama so'z — bir yasovchi qo'shimchaning so'z o'zagiga qo'shilishidan hosil bo'lgan so'z: *kitobxon, ishchi, bog'bon*. Juft so'z — ma'nosi bir-biriga yaqin ikki o'zakdan tuziladi: *qozon-tovoq, o'rik-olma, keldi-ketdi*. Qo'shma so'z — ikki va undan ortiq so'zlarning qo'shib, bitta ma'no ifodalashi: *Oltiariq, kelib ketdi, gultojixo'roz*.

Artikulatsiya — tovushlarning paydo bo'lishidagi nutq a'zolarining holati va harakati.

Assimilatsiya — bir tovushning yon tovushga moslashishi, singishi. Progressiv assimilatsiya — oldingi tovushning ta'sirida keyingi tovushning o'zgarishi: *ottan (otdan), yurakka (yurakga)*. Regressiv assimilatsiya: keyingi tovushning ta'sirida oldingi tovushning o'zgarishi: *tussiz (tuzsiz), yossin (tozsин)*.

Bo'g'in — so'zlarning talaffuzida havo oqimining bo'linishi.

Dissimilyatsiya — ikki xil o'xshash tovushning o'zaro ta'sirida boshqa shu turdagi tovush kelib chiqadi. Progressiv dissimilyatsiya — oldingi tovushning ta'sirida keyingi tovush o'zgaradi: *zaral (zarar), sallot (soldat)*. Regressiv dissimilyatsiya — keyingi tovushning ta'sirida oldingi tovushning o'zgarishi: *ushta (uchta), maxtanchoq (maqtanchoq)*.

Fonema — ma'no anglatishda ishtirok etgan nutqning eng kichik qismi (unsuri): *qil, qol, qo'l*.

Fonetika — tovushlarning paydo bo'lishi va ularning akustik xususiyatini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi.

Gap — ma'lum fikr ifodalagan, grammatik jihatdan shakllangan so'z va so'zlar birikmasidir. Darak gap — ma'lum bir voqea, hodisa, narsalar to'g'risida xabar beruvchi gaplardir:

Harf — fonemalarning yozuvdagi shakli. Bosh harf — shaxs, joy, idora, mukofot, asarga qo'yilgan atoqli otlarning birinchi harfi.

Metateza — yonma-yon kelgan tovushlarning o'rin almashishi: *Sayram-Saryam, daryo-dayro, tuproq-turpoq*.

Qo'shimcha — so'zning asos qismisiz qo'llanmaydigan, faqat asosga qo'shib unga yangi yoki qo'shimcha ma'no beradigan, shuningdek, so'zlarni bog'lash uchun xizmat qiladigan qism.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. - Toshkent, 2010. - 75-80 b.
2. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics. - Budapest, 2006. - B. 99-100
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. - Тошкент, 2009. - Б. 19-30 б.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent, 2013. - Б. 180-191; 217-238.
5. Тилшунослик назарияси ва методологияси. Тузувчи: Х. Дадабоев. — Тошкент, 2004. - Б. 5-7.

6. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.36-40

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.- Б.17
2. Бушуй А.М., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. - Тошкент: Фан, 2007.-Б.7-9.
3. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ.-Тошкент, 1993.-Б.10-25.
4. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.- Б.27-30.
5. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.
6. www. literature.uz
7. www. genhis philol.ru.

7-§. TIL - BELGILAR TIZIMI. LINGVISTIK BELGI TUZILISHI

Reja:

1. Til sathlarining tizim sifatidagi mohiyati.
2. Tilning belgilar tizimi. Tilning semiotik tabiati.
3. Tilning fonetik-fonologik, grammatik sathlari. Tilning lug‘at sathi.

Asosiy tushunchalar: *til tizimi, ramz, fonologiya, fonema, kvaziomonimlar, etimologiya, leksikografiya, semasiologiya, morfema, so‘z birikmasi, gap, murakkab sintaktik (birlik) butunlik, abzas va matn, lison, nutq.*

Har qanday til fonetik tuzilish, grammatik qurilish va lug‘at tarkibidan tashkil topadi. Tilning ushbu tarkibiy qismlari muayyan qonuniyatlar asosida o‘zaro bog‘lanib, butun bir tilni hosil qiladi, til mazkur birikmalar negizida uzviy bog‘langan tizimni tashkil etadi. Tilning rivojlanishi, ichki qurilishi, tilning murakkab tizim ekanligi I . A . Boduen de Kurtene , H . B . Krushevskiy, F . F . Fortunatov, V . A . Bogoroditskiy , A . A . Potebnya , A . A . Shaxmatov , S . P . Obnorskiy , V . V . Vinogradov , A . M . Peshkovskiy , L . V . Sherba kabi tilshunoslarning asarlarida yoritilgan . Ichki qurilishi jihatidan til ma‘lum miqdordagi o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lgan til birliklarining yig‘indisi va ana shu birliklardan foydalanish qoidalaridan tashkil topgan murakkab tizimdir.

Til inson hayotida muhim rol o‘ynaydigan hodisadir. Kishining butun hayoti til bilan bog‘langan bo‘lib, til yordamida kishilar o‘zaro fikr almashish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shu bilan birga, inson tili nihoyat darajada murakkab, bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan sifatlarni o‘zida mujassamlashtirgan hodisadir. Til kishilik jamiyatida eng muhim aloqa quroli bo‘lib, insoniyatning uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan barcha madaniy va ilmiy boyliklarni saqlaydigan va avloddan avlodga yetkazib beradigan asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tilning tabiati, mohiyati, kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasi kabi muhim masalalar ilmiy o‘rganishni talab qiladi.

Tilshunoslik fanining tarixida tilning tabiati, ijtimoiy mohiyati kabi eng muhim masalalarni o'rganishda turli nazariyalar va oqimlar mavjud bo'lgan. A.Shleyxer tilning tabiati, tilning biologik tabiati to'g'risida, G.Paul til faqat individga xos hodisa ekanligi haqida, Vundt xalq psixologiyasi bilan til o'rtasidagi munosat to'g'risida ilmiy ishlar olib borishgan va bir qancha asarlar yozishgan.

Tilning belgilari uni aloqaning boshqa vositalaridan farqlash, tilni ijtimoiy hodisa sifatida xarakterlash imkonini beradi. Umuman, til kishilik aloqamunosabatining eng muhim vositasi sifatida jamiyat bilan uning madaniyati, turmush va mehnat faoliyatida tildan keng va har tomonlama foydalanib kelayotgan barcha a'zolari bilan uzviy aloqada bo'lib kelmoqda. Tilning jamiyatdagi bu vazifasini uning jamiyat, kishi ongi va fikrlash qobiliyati bilan aloqasini aniqlamay turib, til sistemasi, uning birliklari va kategoriyalarini chuqur anglab bo'lmaydi. Kishilar o'zaro aloqada o'z fikrlarini, istaklarini, sezgi va ruhiy kechinmalarini ifoda qilib, bir-birlariga ta'sir qiladilar, bir-birlarini tushunadilar. Tilning jamiyatda aloqa quroli vazifasini bajarishi uning kommunikativ funksiyasidir. Bundan tashqari til ekspressiv va akkumulyativ funktsiya bajaradi.

Til boshqa kishilar bilan muomala qilish ehtiyoji tufayli paydo bo'lgan. Bu ehtiyojning kishilar jamiyat sohalari va inson faoliyatida yuz beradigan o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lishi tilda, birinchi navbatda, tilning lug'at qismida o'z aksini topadi. Demak, til tabiiy va biologik hodisa emas, tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi tabiat qonunlariga bo'ysunmaydi.

Tilning ijtimoiy tabiati uning ayrim shaxsda emas, balki jamiyatda mavjudligini taqozo etadi. Til jamiyat tomonidan yaratilgan bo'lib, uning taqdiri ham jamiyat taqdiri bilan chambarchas bog'liq.

Til ijtimoiy hodisadir. Ijtimoiy hodisa sifatida tabiiy hodisalardan ajralib turadi. Masalan, kishilarning tabiiy-biologik va fiziologik xususiyatlari (ovqat yeyishi, nafas olishi, rivojlanishi va hokazo) tabiat qonunlariga muvofiq, jamiyatga bog'liq bo'lmagan holda rivojlanib boradi. Ammo tilda so'zlashish va fikrlashish uchun kishilik jamiyati bo'lishi shart. Shuning uchun ham til tabiiy hodisalardan farqli o'laroq, kishilik jamiyati tomonidan yaratilgan va unga xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir.

Ko'rinadiki, til o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy hodisadir.

Tilshunoslik fanining asosiy muammolaridan biri tilning ichki qurilishini o'rganishdir. Har qanday til fonetik tuzilishi, grammatik qurilish va lug'at tarkibidan tashkil topadi. Tilning ushbu tarkibiy qismlari muayyan qonuniyatlar asosida o'zaro bog'lanib, butun tilni hosil qiladi, til mazkur birikmalar negizida uzviy bog'langan tizimni tashkil etadi. Ichki qurilishi jihatidan til ma'lum miqdordagi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan til birliklarining yig'indisi va ana shu birliklardan foydalanish qoidalaridan tashkil topgan murakkab tizimdir. Til tizimini tashkil etuvchi birliklarning o'zaro munosabati va bog'lanish qonuniyatlari murakkab hamda ko'p qirralidir. Garchi til yaxlit tizim bo'lsa-da, bu tizim o'ziga xos jihatlarga ega bo'lgan, til tizimining tarkibiy qismlari hisoblangan sathlar birligan iborat. Har bir sathning o'z birliklari va tushunchalari bo'lib, ular bir-biridan farqlanib turadi. Masalan, fonetik-fonologik sath lug'at sathidan, lug'at

sathi grammatik sathdan farqlanadi. Ammo, ushbu sathlar o‘zaro bog‘liq ravishda butun til tizimini tashkil etadi. Til tizimini tashkil etgan asosiy sathlar quyidagilar:

1. Fonetik-fonologik sath.
2. Lug‘at sathi.
3. Grammatik sath.

Fonetik-fonologik sath.

Tilning bu sathi til tizimidagi nutq tovushlarini o‘rganadi. Fikr almashish uchun foydalaniladigan so‘zlar va gaplar, albatta, tovushlar tizimida o‘z ifodasini topadi. Tilning tovush tizimini turli tomondan o‘rganish mumkin, chunki nutq tovushlari o‘z tabiatiga va til tizimida bajaradigan funksiyasiga ko‘ra murakkab hodisadir. Inson nutqining tovushlari fizik xususiyatlariga ko‘ra tabiatda paydo bo‘ladigan tovushlarning bir turidir. Shuning uchun tovushlar tizimini o‘rganishda akustik nuqtayi nazardan ham yondashiladi. Ammo, inson foydalanadigan tovushlar, tabiatdagi boshqa tovushlardan farqli o‘laroq, kishining nerv sistemasi tomonidan boshqarilib turadigan nutq organlari mahsulidir. Shuning uchun, tovushlar fiziologik nuqtayi nazardan ham o‘rganiladi. Nihoyat, tovushlarni tildagi bajaradigan funksiyasi nuqtayi nazaridan ham o‘rganish mumkin, chunki tovushlar tilda o‘z holicha mavjud bo‘lmaydi. Ular so‘zlarni yasashda va fikr almashish vositasini ta‘minlab berishda muhim rol o‘ynaydi. Tovushlarning fizik va biologik xususiyatlarini fonetika fani o‘rganadi. Tovushlarning til tizimida bajaradigan funksiyalarini esa fonologiya o‘rganadi. Fonetikaning bir necha ko‘rinishlari bor: ***nazariy fonetika, amaliy fonetika, segmental, supersegmental fonetika va fonologiya.***

Fonetikaning to‘rtinchi asosiy sohasi hisoblanmish fonologiya alohida fan sifatida qaraladi.

Fonetika tilning boshqa qismlari va sathlari bo‘lgan morfologiya va sintaksis, leksika va uslubiyat bilan uzviy bog‘liqdir. Nutq fonetik jihatdan ***fraza, takt, bo‘g‘in va nutq tovushlariga*** ajraladi. ***Fraza*** nutqning eng katta fonetik birligi bo‘lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanib, o‘ziga xos ohangga ega bo‘ladi. Frazalar taktdan tashkil topgan bo‘ladi. Frazaning ikki kichik pauza orasiga joylashgan va yagona urg‘u bilan talaffuz qilinadigan bir yoki bir nechta bo‘g‘inning yig‘indisiga ***takt*** deyiladi. Frazada nechta urg‘u bo‘lsa shuncha takt bo‘ladi.

Takt bo‘g‘inlardan tashkil topadi. ***Bo‘g‘in*** bir yoki bir nechta tovushdan tashkil topib, bir zarb bilan talaffuz qilinadigan fonetik birlikdir. Bo‘g‘in ta‘rifiga aloqador bir qancha nazariya mavjud. Shulardan ikkitasi: ***fonologik bo‘g‘in nazariyasi va fonetik bo‘g‘in nazariyasi*** keng tarqalgan. Tovushlar fonetika birligi sifatida o‘rganilganda “nutq tovushlari” yoki “fonlar” deb yuritiladi. “Fon” hozirgi tilshunoslikda keng tarqalgan atama bo‘lib, nutqning eng kichik, ma‘no anglatmaydigan birligidir.

Nutq tovushlarining o‘rganilishidagi aspektlardan biri ***fonologiya*** deb yuritiladi. Nutq tovushlarining vazifaviy qiymatini fonologiya o‘rganadi. Fonologiyaning o‘rganish manbai fonemadir. ***Fonema*** so‘z, so‘z shakllari va morfemalarni tashkil etuvchi, ma‘no farqlash uchun xizmat qiluvchi eng kichik,

boshqa bo‘lamlarga bo‘linmaydigan til birligidir. Masalan, *tup-tub*; *quy-qo‘y*; *sut-sud* so‘zlari fonemalar yordamida farqlanadi. Tarkibidagi birgina fonema bilan farq qiluvchi so‘zlar *kvaziomonimlar* deb yuritiladi. Tildagi barcha fonemalar bir-biriga nisbatan ma‘lum ko‘lamda bo‘ladi. Fonemalarning bog‘lanishi, o‘zaro munosabati fonologik tizimni tashkil etadi.

Fonologiya tovushlar bilan bog‘langan, biroq u ma‘noga ta‘sir etmaydigan kichik farqlanishlarni kuzatmaydi. Quyida ikki so‘zlovchi nutqini kuzatamiz: bir so‘zlovchining “Ssh!”(Jim bo‘ling ma‘nosida) va boshqa so‘zlovchining ayni “Ssh!”ni boshqacha talaffuz qilishi fonolog olimni qiziqitirmaydi.

Barcha tovushlar farqlanadi, xuddi odamlarning qo‘l yozuvlaridek. Fonologiya bunday farqlanishlarni kuzatmaydi. Fonologiya “sh” (shoe so‘zidagidek) va “s” (Sue so‘zidagidek) tovushlari orasidagi farqlanishlarga e‘tibor qaratadi. Fonologiyaning birligi – fonema.¹⁷

Vengr tilida talaffuz qilish juda oson, chunki bir harf bitta tovushga to‘g‘ri keladi. Istisnoli holatlar vengr tilida ham kuzatiladi. –sd bilan tugovchi vengr so‘zlari, masalan, mosd, lásd, nevesd, üsd so‘zlari “sh” tovushiga o‘xshab, ya‘ni “zh” tarzida talaffuz qilinadi: mozsd, lázsd, nevezsd, üzsd.¹⁸

Vengr tilidagi mozsd so‘zini tovush jihatidan tahlilga tortamiz. Bunda eng so‘nggi tovush “sh” talaffuz etilmaydi. Chunki undoshdan so‘ng yana bir undosh kelib qo‘shilgan mos+d, shuning uchun ikkinchi undoshni talaffuz etish imkoniyati yo‘q. Bunda (/S/) tovushi ham, (/D/) tovushi ham shovqinli tovush hisoblanadi, shuning uchun vengr tilida bu tovushlar yonma-yon kelganda /Z/ tarzida talaffuz etiladi.

Bunday holat ingliz tili uchun ham xosdir. Masalan, biror /sh/ tovushi bilan tugagan so‘zni olaylik, aytaylik wash (yuvmoq) so‘zi bo‘lsin. Uning o‘tgan zamondagi shaklini hosil qilish uchun /ed/ shaklidan foydalaniladi (washed - yuvdim). Bunda talaffuzda qiyinchiliklar yuzaga keladi, ya‘ni /sh/ tovushi shovqinli, /d/ esa ovozdor tovushdir. Ingliz tili ona tilisi hisoblangan inglizlar wazhed yoki washt tarzida talaffuz qilinadi.

Ingliz tilida R`s tovush birikmasi talaffuzi vengr tilidan farqlanadi. Buning ajablanarli joyi yo‘q, chunki, bu tovushlar nemis hamda fransuz tillarida ham boshqacha talaffuz qilinadi. Ingliz tilining ba‘zi shevalarida esa umuman talaffuz qilinmaydi. Agar hip-hop musiqani sotib olsangiz (internet orqali) yoki musiqaning nomiga qarasangiz, albatta, brotha, sista, ganxta kabi so‘zlarni ko‘rasiz, ushbu so‘zlar brother, sister va gangster so‘zlarining alternative talaffuzidir. Yoki singers so‘zini singaz tarzida talaffuz etishadi, ya‘ni so‘z oxiridagi r`s talaffuz qilinmaydi. Bu holat barcha ingliz dialektlari uchun xos emas. Fikrni isbotlash uchun tajriba o‘tkazamiz.

Quyida misollarga e‘tibor bering:

Four. Four people. Four animals.(To‘rt, to‘rt odam, to‘rt hayvon)

¹⁷ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.26

¹⁸ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.28

Agar Angliyaning janubida yashaydigan odamdan shu gaplarni talffuz qilib berishini so‘rasangiz, /r/ tovushini faqat oxirgi gapda talaffuz qilinganini payqaysiz. R tovushi, odatda, undoshlar oldidan talaffuz qilinmaydi, unililar oldidan talaffuz qilinganda /Q/ tovushiga o‘xshash tovush eshitiladi.

Aksincha, Amerika Qo‘shma shtatlarida istiqomat qiluvchi kishilar esa har uchala gapda ham r tovushini talaffuz etadilar. Umuman, amerikaliklar har bir r tovushini talaffuz etadilar.¹⁹

Venger tilida ba‘zi so‘zlar –ban qo‘shimchasi, ba‘zilari esa –ben bilan tugaydi: HázBAN, lekin kézBEN; hóBAN, biroq vízBEN, lekin kínBAN va hídBAN. (-kin va –híd so‘zlari bundan mustasno).

Qoidaga ko‘ra, “é”, “e” va “i” tovushlaridan so‘ng –ben qo‘shimchasi, “u”, “o” va “a” tovushlaridan so‘ng esa -ban tarzida qo‘shimcha qo‘shiladi. Tovush va fonemalar unli va undosh tovushlarning belgisi sifatida gavidalanadi.²⁰

Lug‘at sathi

Tilning lug‘at sathi tilda mavjud bo‘lgan so‘zlarning yig‘indisidan iborat. Lug‘at sathi tilning fonetik-fonologik va grammatik sathlaridan har doim o‘zgarib va rivojlanib turishi bilan ajralib, farqlanib turadi. Fan, texnika, madaniyatning rivojlanish jarayoni lug‘at sathining doimiy o‘zgarib turishini taqozo etadi. Shunga ko‘ra, tilning lug‘at sathi paydo bo‘lishi va qo‘llanilishi doirasi jihatdan bir-biridan farqlanadigan bir necha qatlamlardan tashkil topadi. Lug‘at sathining asosiy birligi hisoblangan so‘z yordamida kishilar predmet va hodisalarni ifodalaydilar; gapda esa so‘zlar o‘zaro birikib fikr ifodalash imkoniyatini yaratib beradi. Lug‘at sathini leksikologiya o‘rganadi. So‘zning ta‘rifi, so‘z va predmet, so‘z va tushuncha, lug‘atning o‘zgarishi, so‘zlarning bir-biri bilan munosabati, lug‘atning qatlamlari kabi muammolar leksikologiya o‘rganadigan asosiy masalalar hisoblanadi. So‘zlarning boshlang‘ich ma‘nosi va shaklida bo‘lgan o‘zgarishlarni *etimologiya*, lug‘at va uning tuzilishini *leksikografiya*, so‘zning ma‘nosi va uning taraqqiyotini *semasiologiya* o‘rganadi. Frazelogizmlar leksikologiya bilan bog‘liq holda o‘rganiladi.

Tilning lug‘at tarkibi bir nechta nuqtayi nazardan o‘rganilishi mumkin. Tilning lug‘at qatlamini tarixiylik nuqtayi nazaridan o‘z va o‘zlashgan so‘zlarga ajratish mumkin. Har bir tilda o‘z qatlam so‘zlari bilan bir qatorda o‘zlashgan qatlam so‘zlari ham uchraydiki, bu tilning mavqeyi, ijtimoiy-tarixiy jarayon, xalqlar va tillar o‘rtasidagi turli munosabatlar ta‘siri bilan izohlanadi. Lug‘at qatlamining ma‘lum qismi sheva so‘zlaridan iborat. Sheva so‘zlari asosiy aloqa-munosabat vositasi sifatida xizmat qiladi. Sheva so‘zlarining adabiy til lug‘atini boyitishda alohida o‘rni bor. Tilning lug‘at tarkibi iste‘mol darajasi nuqtayi nazaridan ham turlichadir. Bu jihatdan faol va kam ishlatiladigan so‘zlar farqlanadi. Bu borada quyiroqda, “Tilshunoslik va uning bo‘limlari” da (o‘zbek tili misolida) batafsil to‘xtalamiz.

¹⁹ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.29-30

²⁰ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.30

Tilning lugʻat boyligini oshiruvchi asosiy manba soʻz yasalishi, shevalardan soʻz olish, soʻzning maʼno taraqqiyotidagi oʻzgarishlar va maʼno koʻchirishlar hisoblanadi.

Lugʻaviy sathda soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari ham qayd etiladi. Sinonimlar. Gaplar tarkibida maʼnosi bir-biriga oʻxshash soʻzlar ishlatiladi. Bunday soʻzlar sinonimlar deyiladi. Misol uchun ikkita gap keltiramiz:

Sue has bought a book. // Sue has purchased a book.

Buy (sotib olmoq) va purchase (xarid qilmoq) soʻzlari sinonimdir. Biroq har doim ham emas, baʼzi sinonimlarda boshqa sinonim izohlagan maʼno boʻlmasligi mumkin. Bu uning kognitiv maʼnosidan kelib chiqadi.

Turlicha sinonimlik birliklar kuzatiladi:

Birinchidan, bir soʻz ibora bilan sinonimlik hosil qilishi mumkin. Masalan, look (qaramoq) feʼli take a look (qaramoq) frazasi bilan sinonimlikni hosil qiladi.

Ikkinchidan, birikmali holatda sinonim boʻlishi mumkin. Masalan, buy into a company birikmasi (kompaniyaning bir qism ulushini sotib olmoq, yaʼni hissador boʻlmoq) birikmasi purchase the shares of a company birikmasi bilan sinonimlikni hosil qiladi. Buy feʼlining yana “ishonmoq” maʼnosi ham mavjud, biroq bu oʻrinda u purchase feʼli bilan sinonim boʻla olmaydi, chunki purchase feʼli maʼnosida ishonmoq maʼnosi yoʻq. qolaversa, have a bought it iborasi maʼnosi “oʻldirilmoq” boʻlib, bu oʻrinda ham have purchased it iborasi bilan sinonimlik hosil qila olmaydi. Ingliz kishisi uyga kelgan holatda I've purchased

the beer, darling! (Azizam, pivo olib keldim!) deb, purchase feʼlidan foydalanadi, buy feʼli olib kelmoq maʼnosida qoʻllanilmaydi.

Venger tilida ham kutya–eb, kukorica–tengeri soʻzlari oʻzaro sinonim hisoblanadi. Sinonimlar maʼno boʻyoqlarida biroz faqlansa-da, ayni bir maʼnoni bildiradi.

Antonimlar va bir-birini toʻldiruvchilar. Tilda bir-biriga zid boʻlgan mavjud va ular tilde antonimlar va bir-birini toʻldiruvchi soʻzlar deb nomlanadi. Manage (uddalay olmoq) soʻzi fail (muvaffaqiyatsizlikka uchramoq) soʻzi bilan antonimlik hosil qiladi.

Antonimlar darajalanish tabiatiga ega: big – small, (katta – kichik) hot – cold (issiq – sovuq) misol sifatida keltiramiz. Antonimlar muvofiq ravishda bigger – smaller (kattaroq - kichikroq) kabi darajalanadi. Antonimlar ikki qarama – qarshi holatni izohlaydi.

Oddiy daraja qiyosiy daraja bilan qoʻllanilishi ham zidlikni yuzga keltiradi. Masalan: A big mouse is smaller than a small elephant! (Katta sichqon kichik fildan kichikroqdir.)²¹

Qarama-qarshilikni bildiruvchi yana bir turdagi antonym turi (bir-birini toʻldiruvchi) mavjud boʻlib, ular darajalanmaydi, chunki hech bir holatda uning darajalanishiga ehtiyoj yoʻq. Bunday soʻzlarga misol qilib, quyidagi qarama-

²¹ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics. -Budapest, 2006. -B.68

qarshi soʻzlarni keltiramiz: *open – closed (ochiq – yopiq), dead – alive (oʻlik – tirik)*.²²

Omonimlar va polisemik soʻzlar. Shunday soʻzlar mavjudki, bu soʻzlarning maʼnosi 2 ta boʻladi. Bunday soʻzlar ambiguity termini bilan yuritiladi. Ambiguitlarga quyidagilar misol boʻladi. Masalan, string (tor) soʻzi ikki xil maʼnoda qoʻllanadi: “ecclesiastical building” (cherkovga oid binolar) hamda “people of the same religion” (bir dindagi odamlar jamoasi). Mouse soʻzi ham ikki xil maʼnoda, yaʼni “animal” (hayvon) va “computer accessory” (kompyuterning yordamchi qismi) maʼnolarida qoʻllanadi. Biroq talaffuz jihatdan bir xil boʻlgan, yozuvda farqlanadigan soʻzlar, yaʼni now (hozir) va know(bilmoq); weak(zaif) va week (hafta) kabilar ambiguit boʻla olmaydi.

*Omonimlar shakli bir xil, maʼnosi har xil soʻzlardir. Masalan, venger tilida szerelem (ot) – szerelem (feʼl); követ (ot) – követ (feʼl) – követ (feʼl) soʻzlari omonimlar hisoblanadi.*²³

Grammatik sath

Har bir tilning grammatik sathi soʻzlarning grammatik formasi, soʻz birikmalari va gaplardan tashkil topadi. Tilning boshqa sathlari kabi grammatikaning ham oʻz birliklari bor. Eng kichik grammatik birlik *morfema* boʻlib, morfemalardan *soʻzlar* yasaladi, soʻzlar esa oʻz navbatida soʻz birikmalari va gaplar qurilishida qatnashadi. *Gap* grammatikaning yirik va mustaqil birligidir. Gapdan katta birliklar ham mavjud: *murakkab sintaktik (birlik) butunlik, abzas va matn*.

Til grammatik strukturasi oʻziga xos xususiyatlari bor.

Birinchiidan, tilning grammatik qurilishi: soʻzning strukturasi, tuslanish va turlanish qoidalari, soʻz birikmalari va grammatikaning turlari tarixiy taraqqiyotining mahsuli sifatida juda sekin oʻzgaradi.

Ikkinchiidan, grammatika umumlashtirish xususiyatiga egadir. Masalan, arava, *maktab, tosh, bola* kabi soʻzlarning oʻz leksik maʼnosi bor, ammo, grammatik nuqtayi nazardan bu soʻzlar predmetlik tushunchasini ifoda qilib, ot turkumini tashkil qiladi. Bu soʻzlarni ularning leksik maʼnosi emas, grammatik maʼnosi umumlashtiradi. Tilning grammatik strukturasi morfologiya va sintaksis oʻrganadi. Morfologiya soʻzning turkumlari va ularning grammatik formalarini tekshiradi. Sintaksis esa nutqning grammatik strukturasi oʻrganadi. Bunda gap asosiy birlikdir. Gapdan katta birliklar ham sintaksisda oʻrganiladi.

Til tizimi til birliklari - fonema, morfema, soʻz, gap va til sathlarining bir butunligidan iborat. Yuqoridagilardan koʻrinadiki, aloqa-munosot vositasi boʻlgan tilning fonetik, leksik, grammatik jihatlari muayyan ichki qonuniyat asosida oʻzaro mutanosiblikni tashkil etuvchi tizimdir. Tizimni tashkil qiluvchi mutanosiblik oʻziga xos boʻlgan alohida qoidalarda namoyon boʻladi. Muayyan tildagi gaplar soʻzlardan, soʻzlar boʻgʻinlarning birikuvidan, boʻgʻinlar nutq tovushlaridan hosil boʻladi. Jumlani, gapni tashkil etuvchi soʻzlar oʻzaro til qonuniyatlari asosida birikadi. Istalgan har qanday soʻzlar yigʻindisi gap boʻla olmaydi. Tartibsiz suratda

²² Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.69

²³ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.69

yig'ilgan so'zlar mazmun ifodalash uchun xizmat qilmaydi. So'zlarning ketma-ketligi ma'lum tartib va umumiy qoidaga muvofiq bo'lishi talab etiladi. Shu holatning o'ziyoq tilning tizim ekanligini ko'rsatadi. Ma'lum bir tilga xos tovushlar shu tilning fonetik tizimini, so'zlar leksik tizimini tashkil etadi. Bir tildan ikkinchi tilga o'zlashgan so'z shu tilning fonetik tizimiga-talaffuz me'yorlariga bo'ysunadi. Masalan: o'zbek tiliga rus tilidan kirgan ayrim so'zlar o'zbek tili talaffuz me'yorlariga moslashadi: *чайник-choynak, поднос-patnis*. Aksincha o'zbek tilidan rus tiliga o'zlashgan so'zlar rus tilining talaffuz me'yorlariga bo'ysungan: *qorovul-караул, karvon-караван, bozor-базар*.

Umuman, tilda tovushlar, lug'at tarkibi, grammatik tartib birikib, tizim sifatida bir butunlikni tashkil etadi. Til tizimini tashkil etuvchi sathlar o'zaro mutanosib holda bir-birini taqozo qiladi. Ular orasidagi bog'liqlik tilning umumiy qoyidalariga va qonuniyatlariga asoslangan.

Morfologiya. Ingliz tilida ko'plikni bildirish uchun ko'plikni bildiruvchi "s" qo'shilishi bilan birga uning oldidan sonlarni qo'yish yoki son o'rnida qo'llaniluvchi so'zlar (many, a lot of) qo'llaniladi. Masalan,

One apple, two apples, three apples, four ... (bitta olma, 2ta olmalar, 3ta olmalar, 4ta...)

Quyida uning formulasi keltiriladi: 1 apple □ // 2 apple + s.

Yoki bo'lmasa, ko'plikni berishda o'zak o'zgarishini kuzatish mumkin. Masalan,

One mouse, two mice, three mice, four mice. (bitta sichqon, 2ta sichqonlar, 3 ta sichqonlar, 4 ta sichqonlar)

Quyida uning formulasi keltiriladi: 1 mouse // 2 mouses mice.

Har doim ham "s" ko'plik shakli shu holatda qo'shilmaydi. "s" ko'plik bilan yasaluvchi ko'plik shakl to'g'ri turlanuvchi otlar (Regular plural), o'zak o'zgarishi bilan hosil qilinadigan otlar esa noto'g'ri turlanuvchi otlar (Irregular plural)ga bo'linadi. Shakli quyidagicha:

Regular plural = singular + (e)s book//books

Irregular plural = ??? [har xil] mouse//mice

Noto'g'ri turlanuvchi otlarga quyidagilar misol bo'ladi:

Child (bola) – children (bolalar);

Criterion (mezon) – criteria (mezonlar);

Foot (oyoq) – feet (oyoqlar)...(36-bet)

Bundan tashqari, fe'llar va sifatlarda ham to'g'ri va noto'g'ri turlanish/tuslanish mavjud. Har xil va o'zakdagi o'zgarishlar to'g'ri va noto'g'ri fe'llar tuslanishida ko'rish mumkin. Masalan:

Go (bormoq) – went (bordi);

Cut (kesmoq) – cut (kesdi)...

Cut fe'li o'tgan zamonda o'zak o'zgarishiga uchramasa-da, lekin -ed qo'shimchasini olmaydi.

Sifatlarda ham noto'g'ri turlanish mavjud. Masalan:

*Good (yaxshi) –better (yaxshiroq) – best (juda yaxshi) misolida oddiy turlanishdan farqlanadi.*²⁴

So‘z va qo‘shimcha morfemalar. Ma`noli qismlar, ya`ni apple (olma) va -s (-lar) qo‘shimchasi morfema deyiladi. Quyidagi so‘zda 3 ta ma`noli qism mavjud: un + employ + ment. Bularidan employ (xizmat) qismi mustaqil (so‘z) morfema va u o‘zi ham qo‘llana oladi. Un- va –ment qismlari esa yakka holda qo‘llana olmaydi, shuning uchun ham ular qo‘shimcha morfemalar hisoblanadi.

Un- qismi prefix (old qo‘shimcha) hisoblanadi, -ment qismi esa o‘zakdan so‘ng keladi va bu qism suffix (o‘zakdan so‘ng keluvchi morfema) deyiladi. Employ esa o‘zak (root)dir.

Un- prefiksi bilan boshlanuvchi so‘zlarga misollar keltiramiz: un+happy(baxtsiz), un+real(g‘ayritabiiy), un+able(imkonsiz), un+conscious(hushsiz).

*Ushbu morfem ko‘pincha sifatlar oldidan keladi: **un + adjective**. Un-morfemasi qo‘shilgandan so‘ng ham sifat hosil bo‘ladi. Happy(baxtli)/ unhappy (baxtsiz.) qolaversa, un-(-siz) morfemasi o‘rnida not (emas, yo‘q) so‘zi ham qo‘llanishi mumkin, ma`noda o‘zgarish bo‘lmaydi. Masalan: Unhappy(baxtsiz) = not happy(baxtli emas).*

-ment suffiksiga misollar quyidagicha: govern+ment(hokimiyat), retire+ment(nafaqa), argu+ment(munozara).

Ba`zi qo‘shimchalar, xususan, -er morfemasi ot yasash va darajlash uchun xizmat qiladi. Read+er(kitobxon), teach+er(o‘qituvchi), learn+er(o‘rganuvchi), writ+er(yozuvchi), walk+er(yo‘lovchi).bunda fe`llardan ushbu morfema orqali ot yasalgan.

Sifatning qiyosiy darajasini hosil qiluvchi –er morfemasi fe`ldan ot yasovchi –er morfemasi bilan bir xil emas, ya`ni ular funksiyasiga ko‘ra, bir-biridan farqlanadi. Sifatning qiyosiy darajasini hosil qiluvchi –er morfemasi misollar quyidagicha: quicker(tezroq), slower(sekinroq), nicer(yaxshiroq), uglier(xunukroq), smaller (kichikroq) kabi.

Ed is quick, but Liz is quicker.(Ed tez, biroq Liza tezroq.) gapida quicker so‘zi qiyosiy morfemasidan foydalanilgan.

*Quicker(tezroq) va reader(kitobxon) so‘zlaridagi –er morfemasi funksiyasiga ko‘ra bir-biridan butkul farqlanadi.*²⁵

So‘zlarni turkumlarga ajratamiz:

- Ot (**umbrella – soyabon**)
- Fe`l (leksik) (**arrive – yetib bormoq**)
- Sifat (**big – katta**)
- Ravish (**soon – tezda**)
- Predlog (**in, at, with, under**)
- Olmoshlar (**her, all, what**)
- Yordamchi fe`llar (**can – qila olmoq, has – bor**)
- Aniqlovchilar (**an, every**)

²⁴ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.36

²⁵ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.37

- *Bog'lovchilar (and - va, because – chunki)*
- *Undov so'zlar (Oops, Ouch)*

*An'anaviy grammatikaga ko'ra, so'zlar manosiga qarab aniqlanadi. Morfologiya uchun shakl juda muhim o'rin egallaydi (vengr tilida shakl "Alaktan" deb ataladi). Shuning uchun ma'nodan ko'ra shakily asosga ko'ra guruhlarga bo'linadi. Fikrimizni izohlashning oson yo'li lug'atlardagi so'zlarga e'tibor berishdir: arrive (yetib kelmoq) - fe'l, should (maslahat ma'nosida asosiy fe'ldan oldin ishlatiladi) – yordamchi fe'l, after (keyin) – predlog.*²⁶

Til muayyan birliklarning tizimidan iborat murakkab tizim hisoblanadi. Til birliklarining o'ziga xos tabiati professor Sh. Rahmatullayevning "Til qurilishining asosiy birliklari" qo'llanmasida izchil bayon etilgan:

Til - tabiiy yo'sinda vujudga kelgan murakkab ijtimoiy hodisa. Tilshunoslik ana shu murakkab ijtimoiy hodisani o'rganadi va o'rgatadi.

Tilshunoslik oldida turgan eng birinchi masala **til** so'zini qanday tushunishdan boshlanadi. Til kishilar orasidagi eng muhim aloqa-aralashuv quroli deyiladi. Bu ta'rif-lingvistik ta'rif emas, falsafiy ta'rif. Tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashilsa, **til** so'zini ikki xil mundarija bilan ishlatish mavjudligi ko'rinadi: 1) Ijtimoiy hodisa bir butun holda tushuniladi, 2) Ijtimoiy hodisaning nutqqa zid qo'yiladigan holatigina tushuniladi. Demak **til** deganda butunni ham (nutqni qamrab olgan holda), qismni ham (nutqni qamrab olmagan holda) tushunish mavjud. **Til** so'zini bunday ikki xil mundarija bilan ishlatish bir qancha milliy tilshunosliklarda mavjud va uni bartaraf qilish harakati bor. Masalan, **til** so'zini butunning nomi sifatida saqlab, nutqqa zidlanuvchi hodisani **lison** deb atash mumkin.

Lison – kishining miyasida, miyaning til xotirasi qismida mavjud hodisalar va ularni ishlatish qoidalari.

Nutq – miyada, til xotirasida mavjud hodisalardan va ularni ishlatish qoidalaridan foydalanish jarayoni va shu jarayonning hosilasi (Nutq jarayonining hosilasi tekst – matn deb yuritiladi). Demak, til hodisalariga ikki nuqtayi nazardan – lison nuqtayi nazaridan va nutq nuqtayi nazaridan baho beriladi, shu asosda til birliklari lisoniy birliklar va nutqiy birliklar deb farqlanadi.

Lison – tilning kishi miyasidagi til xotirasi markazida mavjud birliklardan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat boylik. **Nutq** esa ana shu boylikdan foydalanish jarayoni va shunday jarayonning hosilasi. Lison kishi miyasida mavjud mavhum hodisa bo'lib, uni aql bilan idrok qilamiz; nutq esa ana shu mavhum hodisadan foydalanish jarayonida yuzaga keladigan moddiy hodisa bo'lib, uni talaffuz birliklari sifatida eshitamiz. Lisonga mansub, ya'ni til xotirasida mavjud hodisalarga **lisoniy birliklar** deyiladi; lisoniy birlikning nutqda moddiy shakl olgan holatiga nutqiy birlik deyiladi. Demak, har bir kishining miyasida lisoniy birliklarning ramzlaridan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat boylik bor, har bir kishi ehtiyojiga qarab bu boylikdan foydalanib nutq hosil qiladi. Inson tili asosini tovush tashkil qiladi: tilda bor hodisalar tovushlarda reallashadi. Tovush til birligi sifatida boshqa til birliklari uchun qurilish birligi bo'lib xizmat qiladi.

²⁶ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.41

Shunga ko‘ra til tovushi til birliklarining birlamchi ifoda jihati deyiladi. Til tovushi lisoniy birlik sifatida miyadagi til xotirasi markazida ma‘lum bir ramz sifatida aks etadi. Ana shu ramzda til tovushiga xos belgi-xususiyatlar haqida axborot bo‘ladi. Masalan, **u** tovushi haqida ”ovozdan iborat ”, ”og‘iz bo‘shlig‘i tor holatda”, ”tovush hosil bo‘lish oralig‘i til sathining orqa qismida ”, ”lablar aktiv qatnashadi degan axborot bor. Inson faoliyatini, shu jumladan til faoliyatini ham boshqaruvchi miya markazidan **u** tovushini aytish haqida ”ko‘rsatma”(impuls) berilsa, shu tovushning ramzida mujassamlashgan axborotga binoan tovush hosil qilish a‘zolari harakatga kelib, ko‘rsatmaga binoan ma‘lum holat egallaydi va o‘pkadan chiqayotgan havo ma‘lum nutq tovushi sifatida, nutqiy birlik sifatida namoyon bo‘ladi”.

Savol va topshiriqlar

1. Tilni tizim sifatida ta‘riflang.
2. Tilning rivojlanishi, ichki qurilishini til birliklari yordamida asoslang.
3. Til tabiatini o‘rganishga doir nazariyalar va oqimlarni ayting.
5. Til fonetik-fonologik sathini misollar asosida tushuntiring.
6. Fonetika tilning boshqa qismlari va sathlari bo‘lgan morfologiya va sintaksis, leksika va uslubiyat bilan uzviy bog‘liqligini tushuntiring.
7. Tilning lug‘at sathini tavsiflang.
8. Tilning grammatik sathini tavsiflang.
9. Tilning murakkab ijtimoiy hodisa ekanligi haqida o‘z fikrlaringizni bayon eting.
10. Lison va nutqni bir-biridan farqlang.

Testlar

1. Til tizimini tashkil etuvchi asosiy sathlar qaysilar?
A) fonetik, etimologik, lug‘at
B) fonologik, morfemik, grammatik
S) fonetik-fonologik, lug‘at, grammatik
D) sintaktik, leksik, etimologik
2. Nutqning eng katta fonetik birligi bo‘lib, ikki tomondan pauza bilan chegaralanib, o‘ziga xos ohangga ega fonetik birlik qaysi?
A) takt
B) fraza
S) nutq tovushlari
D) bo‘g‘in
3. Lisonga mansub, ya‘ni til xotirasida mavjud hodisalarga nima deyiladi ?
A) lisoniy birliklar
B) fonetik birliklar
S) leksik birliklar
D) grammatik birliklar
4. O‘zbek tiliga rus tilidan kirgan qaysi so‘z o‘zbek tili talaffuz me‘yorlariga moslashgan?
A) karvon-караван

B) bozor-базар

S) чайник-choynak

D) қоровул-караул

5. Grammatikaning yirik va mustaqil birligi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) gap

B) so'z birikmasi

S) so'z qo'shilmasi

D) so'z

6. Shakli bir xil, ma'nosi har xil bo'lgan so'zlar tilshunoslikda qanday ataladi?

A) omonim

B) antonim

S) sinonim

D) paronim

7. *Quyulmoq-quyilmoq* tarzidagi so'zlar shakl va munosabatga ko'ra qanday so'zlar sirasiga kiradi?

A) antonim

B) sinonim

S) paronim

D) omonim

8. *Qiziq-g'alati-ajoyib-alomat-antiqa-yaxshi-durust-tuzuk* sinonimik qatoridagi qaysi sinonim so'zlar belgini kuchsiz darajada ifodalagan?

A) ajoyib, tuzuk

B) alomat, qiziq

S) durust, tuzuk

D) antiqa, yaxshi

9. *Kuz shamoli-kuzgi shamol* sinonimlari qanday sinonimlar sirasiga kiradi?

A) grammatik sinonimlar

B) lug'aviy sinonimlar

S) frazeologik sinonimlar

D) bular sinonim emas

10. *Doston-poema* sinonimlar qanday sinonimlar?

A) ma'noviy sinonimlar

B) to'liq sinonimlar

S) frazeologik sinonimlar

D) grammatik sinonimlar

Asosiy tushunchalar glossariysi

Til tizimi – til birliklari: fonema, morfema, so'z, gap va til sathlarining bir butunligidan iborat bo'lib, tizim sifatida uning birliklari bir-birini taqozo etadi va boshqa bir belgisiga ko'ra bir-biriga zidlanadi.

Ramz – belgi bo'lib, til belgilar tizimidir.

Fonologiya – nutq tovushlarining vazifaviy qiymatini o'rganadi. Fonologiyaning o'rganish manbai fonemadir.

Fonema – soʻz, soʻz shakllari va morfemalarni tashkil etuvchi, maʼno farqlash uchun xizmat qiluvchi eng kichik, boshqa boʻlaklarga boʻlinmaydigan til birligi.

Kvaziomonim – tarkibidagi birgina fonema bilan farq qiluvchi soʻzlar.

Etimologiya – soʻzlarning boshlangʻich maʼnosi va shaklida boʻlgan oʻzgarishlarni aniqlaydi, oʻrganadi.

Leksikografiya – lugʻat va uning tuzilishini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi.

Semasiologiya – soʻzning maʼnosi va uning taraqqiyotini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi.

Lison – kishining miyasida, miyaning til xotirasi qismida mavjud hodisalar va ularni ishlatish qoidalari.

Nutq – miyada, til xotirasida mavjud hodisalardan va ularni ishlatish qoidalaridan foydalanish jarayoni.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. - Toshkent, 2010. - 71-72 b.
2. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics. - Budapest, 2006. - B. 26-69
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. - Тошкент, 2009. - Б. 109-114 б.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent, 2013. - Б. -196-204; 205-210.
5. Тилшунослик назарияси ва методологияси. Тузувчи: Х. Дадабоев. – Тошкент, 2004. - Б. 5-7.
6. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent, 2007. - Б. 29-36

Qoʻshimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание. - Тошкент, 2004. - Б. 19
2. Бушуй А.М., Сафаров Ш. Тил қурилиши: таҳлил методлари ва методологияси. - Тошкент: Фан, 2007. - Б. 9-12.
3. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. - Тошкент, 2006. - Б. 31-33
7. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. - Тошкент, 2002.
4. www.literature.uz
5. www.genhis.philol.ru.

8-§. TILSHUNOSLIK VA UNING BOʻLIMLARI. FONETIKA VA FONOLOGIYA

Reja:

1. Tilshunoslik boʻlimlari.
2. Fonetika haqida maʼlumot.
3. Fonologiya haqida maʼlumot.

Asosiy tushunchalar: *til tizimi, ramz, fonologiya, fonema, kvaziomonimlar, morfema, murakkab sintaktik (birlik) butunlik, abzas va matn, lison, nutq, fonetika, orfoepiya, orfografiya, grafika, leksikologiya, frazeologiya, soʻz yasalishi,*

etimologiya, grammatika, morfologiya, morfemika, sintaksis, punktuatsiya, stilistika (uslubiyat), dialektologiya, leksikografiya

Dunyoda 5 ming xil til mavjud. Bu tillar ma'um xususiyatlariga ko'ra guruhlarga ajratilgan.

O'zbek tili mansub bo'lgan turkiy tillar guruhi o'ttizga yaqin tilni o'z ichiga oladi. O'zbek tili qardosh tillar bilan bir asosga ega. Shu bilan bir qatorda mazkur tilning keyingi taraqqiyot bosqichlarida shakllangan o'ziga xos jihatlari mavjud.

Til o'z ichki tuzilishiga ega. Tilning ana shu ichki tuzilishidan qaysi birini o'rganishga ko'ra tilshunoslik fani ham bir necha bo'limlarga ajratiladi. Og'zaki nutqning tovush tizimini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi **fonetika**, yozma nutqning harflar tizimini o'rganadigan tilshunoslik bo'limi esa **grafika** deyiladi. So'z va uning ma'nolari **leksikologiya** bo'limida, so'z turkumlari **morfologiya** bo'limida, gap va gapda so'zlarning bog'lanishi **sintaksis** bo'limida o'rganiladi. Tilshunoslik **fonetika (grafika), leksikologiya, morfologiya** va **sintaksis** bo'limlarining uzviy bog'liqligidan iboratdir. Bu bo'limlar - **mazmuniga ko'ra: fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis; qo'llanishiga ko'ra: alifbo, imlo, talaffuz, tinish belgilari, uslubiyat** kabilarga ajratiladi.

«Fonetika» grekcha so'zdan olingan bo'lib, «tovush» ma'nosini anglatadi, ya'ni «tovush haqidagi bo'lim» demakdir. Nutq tovushlari fonetikada o'rganiladi. Nutq a'zolari harakati jarayonida hosil bo'lgan tovushlar **nutq tovushlari** deyiladi.

Nutq a'zolarining jami nutq apparati deyiladi.

Nutq a'zolari nutq tovushlarini hosil qilishdagi ishtirokiga ko'ra ikki xil bo'ladi: 1. **Faol (aktiv) nutq a'zolari:** 1) til; 2) ovoz (un, tovush) paychalari; 3) yumshoq tanglay; 4) lablar; 5) pastgi jag'. 2. **Nofaol (passiv) nutq a'zolari:** 1) o'pka; 2) kekirdak; 3) qattiq tanglay; 4) burun bo'shlig'i; 5) tish.

Nutq tovushlarining uch tomoni mavjud: a) akustik, b) talaffuz (fiziologiya) v) vazifaviy tomonlari. Birinchidan, har qanday tovush havoning tebranishi natijasida hosil bo'ladi. Shuning uchun ularning hammasi ma'lum sifat belgisiga: balandlik, kuch (yoki tezlik), miqdor (yoki uzunlik) va tembr belgilariga ega bo'ladi. Tovushlarning bu tomoni akustik tomoni deyiladi va u fizika fani bilan aloqadorlikda o'rganiladi. Ikkinchidan, nutq tovushlari insonning nutq a'zolari harakati natijasida maydonga keladi. Nutq tovushlarining bu tomoni uning talaffuz (fiziologik) belgisi hisoblanadi va u fiziologiya fani bilan uzviy bog'liqlikda o'rganiladi. Uchinchidan, nutq tovushlari ma'lum maqsadda talaffuz etiladi. Tovushlarning ketma-ket talaffuz qilinishi natijasida ma'lum axborot uzatiladi. Demak, tovushlar ma'noli birliklar tarkibida ularni moddiy tomondan shakllantirish va ma'nosini bir-biridan farqlash vazifasini bajaradi. Masalan, *sol* bilan *sholi* so'zlari birinchi tovushlari bilan, *sot* bilan *soch* so'zlari oxirgi tovushlari bilan, *sot* bilan *sut* so'zlari o'rtasidagi tovushlari bilan farqlanadi. Tovushlarning bunday belgilari ularning vazifaviy belgisi sanaladi va u faqat inson tovushlarigagina xos belgi hisoblanadi. Har qaysi nutq tovushini tavsif qilishda ana shu uch tomon e'tiborga olinadi. Masalan, *k* tovushi til o'rtasining yuqori tanglayga tegishi va havoning bu to'siqdan portlab chiqishi natijasida hosil

bo‘ladi. Nutq a‘zolarining qayerida va qanday yo‘l bilan hosil bo‘lishi tovushning talaffuz (fiziologik) tomoni sanaladi. Uning sof shovqindan iborat ekanligi, jarangsizligi akustik belgisi, *k* ning *g* dan va boshqa tovushlardan farqlanishi esa vazifaviy belgisi hisoblanadi. Tilshunoslik fani uchun tovushning vazifaviy tomoni muhim sanaladi. Shuning uchun vazifaviy belgi *lingvistik (tilshunoslikka oid)* belgi deb ham yuritiladi. Nutq tovushlari akustik va artikulyatsion (talaffuz) belgilariga ega bo‘ladi. Bu belgilarning barchasi fonetika uchun muhim sanaladi, chunki bu belgilarni to‘la hisobga olgandagina u yoki bu tovushning xususiyatiga to‘g‘ri javob berilgan bo‘ladi, lekin fonologiya uchun yuqoridagi belgilarning ko‘pi muhim sanalmaydi. Fonologiya uchun faqat bir tovushni ikkinchi tovushga taqqoslaganda ularni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilarigina ahamiyatli bo‘ladi. Zidlanayotgan ikki birlikni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladigan belgilar *farqlovchi belgilar*, ularning har ikkisida takrorlanadigan, ikkisi uchun ham umumiy bo‘lgan belgilar *birlashtiruvchi belgilar* sanaladi. Masalan, *t* va *d* tovushlari: birinchi tovush til oldilik, portlovchilik, jarangsizlik belgilariga; ikkinchisi esa til oldilik, portlovchilik, jaranglilik belgilariga ega. Bu ikki tovushning yuqoridagi belgilarini bir-biriga qiyoslasak, dastlabki ikki belgi (til oldilik, portlovchilik belgilari) har ikkisida takrorlanadi. Uchinchi belgi (jarangli-jarangsizlik belgisi) bilan esa ular bir-biridan farqlanadi. Shunga ko‘ra, birinchi va ikkinchi belgilar ular o‘rtasidagi birlashtiruvchi belgilar, uchinchi belgi esa farqlovchi belgi hisoblanadi. Fonemalarni belgilashda yaqin, o‘zaro o‘xshash tovushlarni bir-biriga zidlash, ular o‘rtasidagi farqlovchi va birlashtiruvchi belgilarni aniqlash katta ahamiyatga ega bo‘ladi.

Tovush va fonema. Tilshunoslik fanida tovush va fonema tushunchalari bir-biridan farqlanadi. Bu farqlanish fan uchun juda muhim bo‘lgan xususiylik va umumiylik munosabatining aks etishidir. *Bilan, tilim, sira* so‘zlari tarkibida *i* bilinar-bilinmas aytiladi. *Qiliq, qiziq* kabi so‘zlar tarkibida til orqa tovushi ta‘sirida *o‘* ga yaqin talaffuz etiladi. Ularning hammasida takrorlanadigan umumiy jihatlar bor. U ham bo‘lsa, torlik belgisi va lablanmaganlik belgisi. Nutq jarayonida real talaffuz qilingan, qulog‘imiz bilan eshitgan eng kichik va boshqa mayda bo‘lakka bo‘linmaydigan nutq bo‘lagi *tovush* sanaladi. Bevosita kuzatishda bir nechta tovushlar orqali talaffuz qilinuvchi so‘z va uning ma‘noli birliklarini shakllantirish hamda farqlash vazifasini bajarishga xoslangan, ketma-ketlik jihatdan boshqa mayda bo‘lakka bo‘linmaydigan eng kichik til birligi *fonema*dir. Masalan, *tosh - tom* so‘zlarini *sh* va *m* farqlaydi. Demak, *sh* va *m* alohida-alohida fonemalardir. Yoki *tosh-tesh* zidligida *o* va *e*; *tosh-qosh* zidligida *t* va *q* ma‘noni farqlash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun ular ham mustaqil fonemalar sanaladi. Fonemalarni xilma-xil tartibda joylashtirish orqali cheksiz so‘zlar hosil qilinadi: *sut, tus, ust*. Demak, *nutq tovushlarining asosiy vazifasi so‘zlarning ma‘nolarini farqlashdir*.

Nutq tovushlari ikki xil: unli va undosh tovushlar.

Unli tovush - o‘pkadan chiqayotgan havo oqimining og‘iz bo‘shlig‘ida hech qanday to‘siqqa uchramay chiqishidan hosil bo‘ladigan tovush. Unli tovushlar oltita: *a, i, e, u, o‘, o*.

Unlilar lab ishtirokiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

1.Lablangan unlilar: *o, u, o`*

2.Lablanmagan unlilar: *a, i, e.*

Unli tovushlar og`izning ochilish darajasiga (tilning ko`tarilish darajasiga) ko`ra uch xil:

1.Tor unlilar (til o`rtasining tanglayga tomon ko`tarilishi natijasida hosil bo`ladi. Shu bois yuqori ko`tarilish yoki yuqori tor unlilar ham deyiladi): *u, i.*

2.O`rta keng unlilar: *e, o`.*

3.Keng unlilar: *a, o*

Undosh tovush -o`pkadan chiqayotgan havo oqimining og`iz bo`shlig`ida yoki bo`g`izda to`siqqa uchrashidan hosil bo`lgan tovushlar. Tilimizda 23 ta undosh tovush bor: *b, v, g, d, z, j, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, x, ch, sh, q, g', h, ng.*

UNDOSH TOVUSHLAR TASNIFI

Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko`ra	Hosil bo`lish usuliga ko`ra	Hosil bo`lish o`rniga ko`ra					
		Lab tovushlari		Til tovushlari			
		lab-lab	lab-tish	Til oldi	Til o`rta	til orqa	
						sayoz	Chuqur
Jarangli	Portlovchilar	b		d		g	
Jarangsiz		p		t		k	q
Jarangli	Sirg`aluvchilar	v	v	z,j	y		g'
Jarangsiz			f	s,j			x
Jarangli	Qorishiq tovushlar			j			
Jarangsiz				ch			
Jarangli	Burun tovushlari	m		n		n(ng)	
	Yon tovush			l			
	Titroq tovush			r			

Savol va topshiriqlar

- 1.Tilning fonetik-fonologik sathi haqida so`zlang.
- 2.Nutq tovushlarining vazifaviy tomoni haqida mulohazalaringizni bayon eting.
- 3.Fonemaning tovushdan farqini asoslang.
- 4.Fonema va paronimlar munosabatini misollar asosida yoritng.
- 5.Tilning ramzlar tizimida sathlarning tutgan o`rni haqida ma'lumot bering.

6. Nutqning fonetik bo‘linishini misollar asosida yoriting.
7. Til va nutq munosabatlarini izohlang.
8. Lison va uning til hamda nutqqa munosabatini yoriting.
9. Til tizimida birliklarning tutgan o‘rni.
10. Fonetika va fonologiya munosabatini yoriting.

Testlar

1. Tinish belgilari haqidagi bo‘limni ko‘rsating.
A) orfoepiya B) orfografiya S) punktuatsiya D) stilistika
2. Omonimlar qaysi bo‘limda o‘rganiladi?
A) morfologiya B) fonetika S) orfografiya D) leksikologiya
3. Qaysi qatordagi so‘zda harf va tovushlar soni teng emas?
A) mardlik B) tengsiz S) tuyg‘u D) ezgulik
4. Shovqin va ovozning ishtirokiga ko‘ra b hamda p undoshlariga to‘g‘ri tavsif berilgan qatorni toping.
A) **b** – lab undoshi, lab-lab, **p** – lab undoshi, lab-lab
B) **b** – jarangli undosh, **p** – jarangsiz undosh
S) **b** – jarangli undoshning jarangsiz jufti **p** – undoshi
D) B va S javoblar
5. Qaysi qatorda faol nutq a‘zolari berilgan?
A) qattiq tanglay, kichik til, til, lab
B) pastki jag‘, ovoz paychalari, til, lab
S) pastki jag‘, burun, til, lab, tanglay, tish
D) A va B
6. Qaysi qatordagi so‘zlarda qarishiq **j** undoshi berilgan?
A) jazo, mujda, janr, juft, jahon
B) jiyda, jarima, jannat, jurnal
S) jang, kajraftor, juma, jur‘at
D) boj, sajda, ajdar, rivoj, jaket
7. Iboralar qaysi bo‘limda o‘rganiladi?
A) leksikologiya B) frazeologiya
S) punktuatsiya D) stilistika

Asosiy tushunchalar glossariysi

Tilshunoslik fani quyidagi bo‘limlardan iborat.

Fonetika – nutq tovushlari, bo‘g‘in va urg‘u haqidagi bo‘lim.

Orfoepiya – adabiy tilning to‘g‘ri talaffuz qoidalari haqidagi bo‘lim.

Orfografiya – to‘g‘ri yozish yoki imlo qoidalarini o‘rganadi.

Grafika – tovush va harf munosabati, alifbo tizimi, yozuv va uning turlarini o‘rganadi.

Leksikologiya – so‘z va uning lug‘aviy ma‘nosi, lug‘aviy ma‘noning taraqqiyot yo‘llari, so‘zning shakl va ma‘no munosabatiga ko‘ra turlari haqidagi bo‘lim.

Frazeologiya – iboralarni (frazelogizmlarni) o‘rganadi.

So‘z yasalishi –so‘z yasash usullari haqidagi bo‘lim.

Etimologiya – so‘zning kelib chiqishi, shakllanish tarixi haqidagi bo‘lim.

Grammatika – tilning ichki qurilishini o‘rganadi. Grammatika ikki qismdan iborat: morfologiya va sintaksis.

Morfologiya – so‘z turkumlari, grammatik ma‘no, grammatik shakl haqidagi bo‘lim.

Morfemika – morfema, ya’ni so‘zning ma’noli qismi haqidagi bo‘lim.

Sintaksis – so‘z birikmasi, gap va uning turlari haqidagi bo‘lim.

Punktuatsiya –tinish belgilarini o‘rganadi.

Stilistika (uslubiyat)–nutq uslublarini o‘rganadi.

Dialektologiya – shevalar, lahjalar haqidagi bo‘lim.

Leksikografiya – lug‘at va uning turlarini o‘rganadi.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-157-161 б.
2. Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P.65-68.
3. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.220-226 б.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013. -Б.-196-204; 205-210.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.86-89

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.-Б.4-9
2. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.241-246
3. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.-Б.21-27.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.-Б.14-32.
5. Қ. Маҳмудов. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси.-Тошкент, 1992.
6. www. literature.uz
7. www. genhis philol.ru.

9-§. FONETIKANING TO‘RT ASPEKTI. NUTQNING FONETIK BO‘LINISHI

Reja:

1. Fonetika aspektlari.
2. Til taraqqiyotidagi tarixiy-fonetik o‘zgarishlar.
3. Til taraqqiyotidagi fonetik o‘zgarishlarni tahlil etuvchi fonetik-fonologik qonuniyatlar.

Asosiy tushunchalar: *qiyosiy-tarixiy fonetika, qiyosiy-tipologik fonetika, fonetik-fonologik qonuniyatlar, umumiy fonetik qonuniyatlar, xususiy fonetik qonuniyatlar, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, kinoya.*

Til taraqqiyoti va rivoji ma'lum qonuniyatlar asosida yuzaga keladi. Til murakkab va ko'p qirrali ijtimoiy hodisa bo'lib, undagi birliklar barcha jihatdan uzviy bog'langan. Ushbu birliklarga aloqador qonuniyatlar ham o'zaro bog'liq hisoblanadi. Tildagi tarixiy fonetik o'zgarishlar ma'lum tarixiy fonetik qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Fonetik – fonologik o'zgarishlar tilning ichki qonuniyatlari bilan bog'liq hodisadir. Tildagi tarixiy- fonetik o'zgarishlarni o'rganuvchi qiyosiy-tarixiy tilshunoslik sohasi qiyosiy-tarixiy fonetikadir. Qardosh tillardagi (slavyan, german, roman tillari, turkiy tillar) tarixiy fonetik o'zgarishlar natijasida so'zlardagi etimologik va geneologik, ya'ni kelib chiqish jihatdan o'xshashlik va farqli tomonlarini qiyosiy – fonetika aniqlab beradi. Qardosh va qardosh bo'lmagan tillardagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni tahlil qilish natijasida tipologik, qiyosiy –tipologik fonetika, fonologiya sohalari shakllandi.

Til taraqqiyotidagi fonetik o'zgarishlarni tahlil etuvchi fonetik-fonologik qonuniyatlar quyidagilar:

1. Umumiy fonetik qonuniyatlar barcha tillarga xos umumiy holdagi tartib va qoidalarni tilning boshqa qonuniyatlari bilan bog'liqlikda aks ettiradi. Masalan, singarmonizm (tovushlarning uyg'unlashuvi) turkiy tillarga xos umumiy fonetik qonuniyatdir.

2. Xususiy fonetik qonuniyatlar muayyan til uchun xos bo'lgan qonuniyatlarni ifodalaydi. Masalan, turkiy tillarga mansub o'zbek tilining keyingi taraqqiyotidagi ichki o'zgarishlar hamda yondosh tillar ta'sirida yuzaga kelgan hodisalar shu tilning o'ziga xos rivojlanish omillari bilan bog'liqdir.

Fonetik qonuniyatlar davriy nuqtayi nazardan ikkiga bo'linadi.

1) tarixiy fonetik qonuniyatlar tillar yoki muayyan bir tilning tarixiy taraqqiyotida yuzaga kelgan tarixiy-fonologik o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Til tarixining tarixiy tovush o'zgarishlarini o'rganuvchi bo'limi tarixiy fonetika va fonologiya deb yuritiladi.

2) davriy fonetik qonuniyatlar muayyan til doirasida hozirgi davrda sodir bo'layotgan fonetik o'zgarishlarni izohlaydi.

Tarixiy-fonetik va fonologik o'zgarishlar turli murakkab jarayonlarni o'z ichiga oladi. Fonetik va fonologik o'zgarishlar natijasida tildagi fonemalar soni kamayishi yoki ko'payishi mumkin, bunda ikki hodisa ro'y beradi.

1. Ikki fonemaning yaxlit bir fonema sifatida birlashishi konvergensiya deyiladi. O'zbek tili tarixida ma'lum bo'lgan til oldi va til orqa, qisqa va cho'ziq fonemalar keyinchalik birlashib, o'rta cho'ziqlikka ega bo'lgan 6 ta unli fonemani hosil qilgan.

2. Bir fonemaning ikki mustaqil fonemaga ajralishi divergensiya deyiladi. Masalan, qadimgi turkiy tilda bitta a fonemasi keyinchalik ikki fonemaga ajralgan: a va o.

Fonetik qonuniyatlarga tovushlarning kombinator va pozitsion o'zgarishlari ham kiradi.

Umuman, fonetik qonuniyatlarni boshqa yondosh hodisalar ta'sirida o'rganish tilshunoslik fani uchun ilmiy qiymatga ega.

XIX asrda paydo bo'lgan yangi maktab “Yosh grammatikachilar” deb atalib, ular birinchi marta tillarda doimiy o'zgarishlar bo'lib turishini kashf etganlar. Ular tovush o'zgarishlarining ma'lum turi tasodifiy emasligini qayd etishadi, ammo bu o'zgarishlar juda ko'p so'zlarda namoyon bo'ladi (masalan, /p/ > /f/). Shuningdek, bugungi kundagi ayrim shakllarni til taraqqiyotining ma'lum bir davridagi tovush

o'zgarishlarini aniqlash orqali dastlabki holatidan ajratib olish mumkin. "Yosh grammatikachilar" tomonidan analogiya konsepsiyasi ishlab chiqiladi: tilar doimiyligiga yordam beruvchi va undagi tartibsizliklarni chetlashtiruvchi jarayon – juda muhim mexanizm bo'lib, biz tildagi odatiy tovush o'zgarishlari bilan noodatiy (morfologiyada qayd etilgan) tovush o'zgarishlarini bilishimiz kerak. Yosh grammatikachilar tovush o'zgarishlarini tabiat qonunlariga ko'ra qiyoslaydilar va istisno holatlar uchun izoh topishga harakat qilganlar.

Keyinchalik ba'zi tilshunoslar tilni o'zgaruvchanligini izohlashning boshqa yo'llarini topadilar. Tilshunoslikning strukturalizm maktabi (XX asr boshlari) tildagi barcha elementlarni o'z o'rnida sistema holatida o'rganishni boshlab beradilar. Tildagi bir elementning o'zgarishi butun sistemaga ham ta'sir qiladi.

Strukturalistlarni til sistemasida sodir bo'ladigan alternativ o'zgarishlar ko'proq qiziqtirgan. Shunday tovush o'zgarishlaridan biri ikki fonemaning bir fonemaga o'tishi yoki bir fonemaning xuddi shunday o'zgarish bilan tilda mavjud bo'lgan boshqa fonemaga o'tishi kabilar. Masalan, wh (which) tovush kombinatsiyasi ingliz tilida /hw/ tovushini ifodalashga xizmat qiladi va w/w/(witch) tovushi talaffuzidan farq qiladi? Ammo yozuvda ikki tovush bilan ifodalanadi. Jiddiy o'zgarishlar kommunikativ muammolar tufayli ham ro'y berishi mumkin va u boshqa fonemalardagi o'zgarishlarni ham boshlab beradi²⁷ (90 -bet).

Generativ tarmoq. Tilning generativ nazariyasi (XX asrning 2-yarmida kashf etilgan) tildagi o'zgarishlarni uning grammatikasida o'zgarishlar sifatida baholaydilar. Grammatika bu qonuniyatlarning o'rnatilishi, tilda ma'lum bir o'zgarishlarning sodir bo'lishi va qonuniyatlarning o'zgarishidir: mavjud qonuniyatlar ma'lum bir yo'l bilan o'zgaradi, yangi qoidalar grammatikaga qo'shiladi, ba'zilarining jarayonda yo'q bo'lishi sodir bo'ladi.²⁸

Nutqdagi turli faktorlar natijasida tovushlar bir-biriga ta'sir qiladi. Bunday faktorlardan biri tovushning o'rnini, uning boshqa tovushga qo'shni holatda bo'lishi, tovushlarning birikuvini va urg'uning tabiatiga bog'liq. Tovushlarning pozitsion va kombinator o'zgarishlari farqlanadi.

Ma'lum holatda ro'y beruvchi tovushlarning o'zgarishi pozitsion o'zgarishlar deb ataladi. Pozitsion o'zgarishlar uch turga ega: 1) urg'uga nisbatan urg'uli va urg'usiz unlilar farqlanadi; 2) bo'g'in va uning tabiatiga ko'ra ochiq va yopiq hamda berkitilgan va berkitilmagan bo'g'inlar farqlanadi; 3) so'zdagi o'rniga ko'ra so'z boshi, o'rtasi va oxiridagi tovushlar va ularning birikmalari farqlanadi.

Unli tovushlarning urg'usiz bo'g'inlarda kuchsizlanishi yoki o'zgarishi reduksiya deyiladi. Odatda sifat va miqdor reduksiyasi farqlanadi. Urg'usiz yopiq bo'g'inlarda unlilar cho'ziqligining qisqarishi va kuchli artikulyatsiya qilinishining yo'qolishi miqdor reduksiya deb ataladi. Masalan, sanash so'zining boshidagi urg'usiz /a/, oxiridagi /a/ ga qaraganda ancha kuchsiz va qisqa talaffuz etiladi.

Akkomodatsiya tovushlarning hosil bo'lishi o'rnini va usuli, labning holati va tovush paychalarining tebranishi va yaxshi tebranmasligiga ko'ra moslashuv orqali amalga oshiriladi. Nutqdagi barcha tovushlar bir-biri bilan artikulyatsiya fazalari orqali bog'lanadi

²⁷ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-P.90

²⁸ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-P.91

va bu artikulasiya strukturasi tashkil etadi. Tovushlar o'rtasidagi bog'lanishning artikulasiya strukturasi chuqur o'rganish yordamida fonetik hodisalar oydinlashadi.

Assimilatsiya hodisasi ham talaffuzini iqtisod qilishning bir turi hisoblanadi. Assimilatsiya natijasida so'zlar qisqarishi, undagi tovushlarning artikulasiyasi o'xshash bo'lib qolishi talaffuzni osonlashtirishga yordam beradi. Turli tillarda assimilatsiyaning tabiati o'ziga xos xususiyatlariga ega. Xususan, nemis tilida jaranglilik belgisi bo'yicha assimilatsiya uchramaydi. Bunday assimilatsiya rus va o'zbek tillariga xosdir.

Distant assimilatsiya ko'proq unilarning o'zaro ta'siri natijasida ro'y beradi va turkiy, fin-ugor, ba'zi german tillarida uchraydi. Masalan, nemis tilida otlarning ko'plik qo'shim- chasidagi unli so'z o'zagidagi unliga o'xshash belgilariga ega bo'ladi. Bu hodisani umlaut deyiladi: Buch "kitob" - Biicher "kitoblar", Sohn "o'g'il" - Sohne "o'g'illar" kabi.

Progressiv assimilatsiyaning yana bir turi singarmonizm yoki unilarning uyg'unlashuvi deb atalib, u so'zlarda (o'zak va affiks- da) unilarning o'xshash artikulyasion-akustik belgilarga ega bo'lishi bilan izohlanadi. Ba'zi afrika tillarida unilar bir so'z yoki so'zlar birikmasi doirasida uyg'unlashadi. Ko'pgina urol va oltoy tillarida unilar til oldi va til orqa, hamda lablangan- lablanmagan belgilari bo'yicha uyg'unlashadi. Masalan, turkiy tillarda, xususan, turkman, qozoq, qirg'iz, turk, qoraqalpoq tillaridagi so'zlarda til oldi yoki til orqa, lablangan yoki lablanmagan unilar o'xshash holatda uchraydi. Bunda so'z o'zagidagi unli bilan uning affiksidagi unli uyg'unlashadi. Masalan, turkman tilida: galamlar - "qalamlar", gelinlar - "kelinlar" qozoq tilida: bashtar - "boshlar", koldor - "qo'llar", turk tilida: gol- lar - "qo'llar", gozlar - "ko'zlar" kabi.

Singarmonizm urg'u bilan ham bog'liq bo'lib, ularning har ikkisi so'zning fonetik belgisi hisoblanadi. Nihoyat, assimilatsiya sinxronik (yangi paydo bo'lgan) va diaxronik (tarixiy shakllan- gan) bo'lishi mumkin. Yuqorida ko'rsatilgan umlaut va singarmonizm hodisalari tovushlarning tarixiy assimilatsiyasi natijasida kelib chiqqan.

Assimilatsiya natijasida nutq tovushlari o'rtasidagi farqlar yo'qolib, ular bir yoki bir necha belgilari bilan o'xshash bo'ladi yoki uyg'unlashadi. Biroq bu hodisaga aksincha bo'lgan tovushlarning o'zaro ta'siri ham borki, bunda tovushlarning o'xshashlik xususiyati yo'qoladi. Agar so'zdagi ikki bir-biriga o'xshash tovushlardan biri o'zgarib, natijada ular biror artikulyatsion- akustik belgisi yoki bir necha belgilari bilan farqlanib qolsa, dissimilatsiya (lotincha dissimilatio - "o'xshamaslik") deyiladi. Masalan, rus va o'zbek og'zaki nutqida dissimilatsiya ko'p uchraydi: tumba (tunba), Tambov (tanbov), tramvay (tranvay), kombayn (konbayn), djemper (djenper), ambar (anbar)²⁹. Ingliz tilida marble - "mramor" so'zi fransuz tilidagi marbre — so'zidan kelib chiqqan bo'lib, so'z oxiridagi (r) tovushi dissimilatsiya natijasida (l) ga ko'chgan.

Metateza (yoki inversiya) hodisasi tovushlar yoki bo'g'inlarning so'z tarkibida o'zaro o'rin almashishi bilan izohlanadi. Ba'zan so'zda yonma-yon kelgan tovushlarning o'zaro o'rin almashinuvi inversiya deb, aksincha, bir-biridan uzoq bo'lgan tovushlarning

Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P.65-68

o‘zaro almashinuvi metateza deb yuritiladi. Bu hodisa ko‘proq og‘zaki nutqda uchraydi: mramor (marmor), tuproq (turpoq), yomg‘ir (yog‘mir), tuxfa (tufxa), supra (surpa) kabi.

Diereza (yoki tushurib qoldirmoq) hodisasi undosh tovushlarni talaffuzdan tushurib qoldirish bilan izohlanadi: (Toshkent shevasida) go‘sh (go‘sh), rost (ros), surtmoq (surmoq), tandir (tanir) kabi.

Agar bir xil yoki o‘xshash bo‘g‘inlardan biri tushirib qoldirilsa, gaplologiya deyiladi. Masalan, morfofonologiya so‘zi o‘rnida morfonologiya, sarig‘ yog‘ o‘rnida saryog‘ kabi.

So‘zga tovushni qo‘shib aytish epenteza deyiladi: *ishqiboz* kabi.

So‘zning boshlang‘ich qismiga tovushlar qo‘shib aytilsa, proteza deyiladi. Turkiy tillarda, xususan o‘zbek tilida (og‘zaki nutqda) rus tilidan kirgan so‘z boshida kelgan undosh tovushlar birikmasi oldidan (i), (u) unlilarini qo‘shib aytish protezaga misoldir: ctol (ustol), stul (ustul).

Chet tilidan kirgan so‘zlardagi tovushlarni ona tilidagi tovushlar bilan almashtirib talaffuz qilish substitutsiya deyiladi. Odatda, ona tilida bo‘lmagan chet tilidagi tovushni ko‘proq almashtiriladi. Biroq chet tilidagi tovushga o‘xshashroq tovush ona tilida bo‘lishiga qaramay, uni almashtirish hollari ko‘p uchraydi. Chunki har bir til o‘zining alohida tovush sistemasiga ega va undagi tovushlar boshqa tilda qaytarilishi mumkin emas. Bunday tovushlar substitutsiyasi hodisasi atoqli otlarda juda ko‘p uchraydi: nemischa: Webster - Uebster, Isaak - Isaak, lotincha: Theodor - Feodor (Fyodr), inglizcha: Thomas – Tomas kabilar.

Yuqoridagi tovushlar almashuvi ikki yoki undan ortiq tillarda uchraydi. Bir tildagi so‘zlarning har xil formalarida ham tovushlar almashuvi ro‘y beradi. Bunday tovushlar almashuvi alternatsiya deb ham yuritiladi. Almashinuvchi tovushlarni esa, alternantlar deyiladi. Tovushlar almashinuvining turli morfe- malaridagi xususiyatlarini morfonologiya o‘rganadi. Tovushlarning almashinuvi ikki xil bo‘ladi: fonetik (pozitsion) va tarixiy.

Fonetik almashuv deb tilning hozirgi talaffuz normasiga asosan ro‘y beruvchi alternatsiyaga aytiladi. Bunday almashuv tovushlarning o‘rniga bog‘liq bo‘lib, ma‘lum holatda uchraydi.

Masalan: sez - seskanmoq, uyqu - uyg‘onmoq, sariq - sarg‘aymoq, bilak - bilagi kabi.

Tovushlar almashuvi slavyan tillarida, ayniqsa rus tilida juda ko‘p uchraydi. Masalan, rus tilidagi *ot* prefiksi sakkiz xil talaffuz qilinadi: отпуск (otpusk), отзЫв (odzif), отхот (atxot), охрана (axrana), адгadat (adgadat). Ularning har biri fonetik holatiga bog‘liq: yumshoq undosh (t‘), (d‘) undoshlaridan oldin keladi: affrikatlar (s) dan oldin, (o) urg‘uli holatda, (a) urg‘usiz holatda va hokazo. Ingliz tilida ham yuqoridagiga o‘xshash tovushlar almashuvi kuzatiladi. Masalan, otlardagi ko‘plik qo‘shimchasi -s otning birlik shaklida u tamomlangan undosh yoki unli tovushning artikulyatsion-akustik xususiyatiga ko‘ra har xil talaffuz etiladi: jarangsiz undoshdan keyin /s/, sirg‘aluvchi undoshlardan keyin /-iz/ va jarangli tovushga tugagan so‘zlarda /z/ talaffuz etiladi; maps /maeps/ - "xaritalar", box /boksiz/ - "qutilar", beds /bedz/ "krovatlar" kabi. Bu tovush almashinuvlarida assimilatsiya muhim ahamiyatga ega.

Ba'zi tovushlar almashinuvi tarixiy faktlar asosida tasdiqlanishi mumkin. Shu sababli ularni tarixiy tovush almashinuvlari deyiladi. O'zbek tilidagi ba'zi affikslar tarixiy jihatdan har xil bo'lgan: -gil, -g'il, -qil, -kil, -gali, -g'ali, -kali, -qali shaklida yozilgan va shunday talaffuz etilgan g-k-q tovushlari almashinuvi ana shunday tarixiy jihatdan shakllangan alternatsiyaga kiradi.

Ingliz tilida so'zlarning o'zagida kelgan unilarning almashuvi birqancha fe'l shakllarini yasashda qo'llanadi va tarixiy assimilatsiyaga misol bo'la oladi: /i: /e/ e/ — feed, fed, fed — "boqmoq", /i: /A/ /A/ — win, won, won — "yutmoq (o'yinni)" kabi.

Tovushlar almashuvi natijasida so'z turkumlari, so'zlarning grammatik shakllari va boshqalarni farqlash mumkin. Tovushlar almashuvi faqat adabiy tilga xos bo'lmay, balki shevalarda juda ko'p uchraydi. Xususan, a/ e, i /e tovushlar almashuvi turkiy tillar shevalarida otlarning ko'plik affikslarida uchraydi. O'zbek tili va uning shevalarida bunday tovush almashuvi quyidagicha bo'ladi: adabiy tilda: otlar — itlar; o'zbek shevalarida: atlar — iytlar / iytlar, atlar — itlar /itlar, etlar; qozoq tilida: attar — iyt-ter.

Fonetik va tarixiy almashuvlari o'rtasidagi o'xshashlik ularning har ikkisi ham morfologik funksiyani bajarishida ko'rinadi. Biroq fonetik tovush almashuvi tilning hozirgi talaffuz normasi bilan bog'liq bo'lsa, tarixiy tovush almashuvi bunday xususiyatga ega emas.

Til asta-sekin va mustaqil rivojlanib boradi. Tilning takomillashuvi va rivojlanishi ma'lum qonuniyatlar asosida bo'ladi va boshqa ba'zi qonuniyatlardan, xususan tabiat qonunlaridan farq qiladi.

Til murakkab va ko'pqirrali ijtimoiy hodisa bo'lib, undagi barcha elementlar bir-biri bilan uzviy ravishda bog'langan. Shu sababli tildagi qonuniyatlar ham bir-biri bilan bog'lanadi. Chunonchi, tildagi tarixiy-fonetik o'zgarishlar ma'lum fonetik-fonologik qonuniyatlar asosida ro'y beradi va bu esa o'z navbatida, grammatik va leksik o'zgarishlarga ham ta'sir etadi. Tildagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni qandaydir fiziologik yoki fizik qonunlar asosida tushuntirish mumkin emas. Fonetik-fonologik qonuniyatlar tilning ichki qonunlari hisoblanadi va faqat tilshunoslik jihatdan ilmiy tadqiq qilish borasida izohlanadi. Tildagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni o'rganuvchi qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning sohasi qiyosiy-tarixiy fonetika deb ataladi.

Tillardagi, ko'pincha qarindosh tillardagi (slavyan, german, roman, turkiy tillari kabi) tarixiy-fonetik o'zgarishlar natijasida so'zlardagi etimologik va geneologik, ya'ni kelib chiqishi jihatdan o'xshashlik va farqlarni qiyosiy-tarixiy fonetika aniqlab beradi. Keyinchalik qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillardagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni va hozirgi fonetik-fonologik o'xshashlik va farqli alomatlarni o'rganish natijasida tipologik va qiyosiy-tipologik fonetika hamda fonologiya sohalari vujudga keldi. Umuman tildagi rivojlanish qonuniyatlari singari, tarixiy-fonetik va fonologik o'zgarishlarni o'rganishdagi fonetik va fonologik qonuniyatlar ham quyidagicha turlarga bo'linishi mumkin:

1) Umumiy fonetik qonuniyatlar - barcha tillarga xos bo'lgan universal holdagi tartib va qoidalarni belgilab beradi va ular tilning boshqa bosqichlarida ro'y beruvchi umumiy hodi-salar bilan ham bog'lanadi. Masalan, barcha turkiy tillarida jarangsiz undoshlar ikki unli tovush oraliq'ida jaranglilashishi mumkin. Barcha turkiy tillarda singarmonizm (unilarning uyg'unlashuvi yoki unilar garmoniyasi) qonuniyati mavjud

bo‘lib (o‘zbek tili bundan qisman mustasno hisoblanadi), u so‘z o‘zagidagi unlining uning affiksidagi unli bilan uyg‘unlashuvida ko‘rinadi. Bunday singarmonizm hodisasi unililarning til va labning holatiga ko‘ra uyg‘unlashuvi bilan izohlanadi. Masalan, qozoq tilida: *attar, bashtar*; turkman tilida: *barar, dashar*; *qirg‘iz tilida: ottuz, moyun, tundu* kabilar.

2) Alohida fonetik qonuniyatlar -ayrim tillar uchun xos bo‘lgan hodisalarni izohlaydi. Masalan, boshqa turkiy tillariga xos bo‘lgan singarmonizm o‘zbek tili tarixida ham bor bo‘lib, unli fonemalar bu tilda 8—9 ta bo‘lgan. Tarixiy-fonetik o‘zgarishlar o‘zbek tilining ichki alohida fonetik qonuniyatlari va tashqi ta'sir natijasida, ya'ni boshqa tillar bilan aloqasi borasida ko‘rsatilgan xususiyatlar o‘zgarishlarga uchragan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida oltita unli fonema bo‘lib, ular tilning ko‘tarilishi (yuqori, o‘rta, quyi) va labning holatiga ko‘ra fonologik oppo- zitsiyani tashkil qiladi: i - u e - o‘ a - o

Bu fonetik va fonologik alomatlar boshqa turkiy tillar uchun xos emas.

Fonetik va fonologik qonuniyatlar tildagi ichki va boshqa tillar bilan aloqa natijasida bo‘luvchi - tashqi faktorlar ta'sirida bo‘lishi mumkin. Ba'zan esa har ikki faktor ham bir yo‘la ta'sir qilishi mumkin. Masalan, o‘zbek tilida /o fonemasining hosil bo‘lishida ikki fikr mavjud. O‘zbek tilidagi ichki fonetik faktorga asoslangan qarash /o fonemasi /a/ onemasining lab va chuqur til orqa undoshlaridan keyin kelib, /o -lashganini ko‘rsatadi. Boshqa tashqi faktorga asoslangan qarash o‘zbek tilidagi /o/ fonemasi fors-tojik tilining ta'siri ostida hosil bo‘lgan deb hisoblaydi. Shevalar orfoepik, grammatik va leksik normalardan tashqarida bo‘lgani tufayli ularda turli o‘zgarishlar saqlanib qoladi va asta-sekin adabiy tilga ham ko‘chadi.

Fonetik qonuniyatlar xronologik (davr) jihatdan ikki turli bo‘ladi:

1) Diaxronik fonetik qonuniyatlar -bir guruh tillar yoki aynan bir tilning tarixida ro‘y bergan tarixiy-fonetik va fonologik o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi. Bu tarixiy hodisalarni o‘rganuvchi til tarixining bir bo‘limi diaxronik (tarixiy) fonetika va fonologiya deb yuritiladi, yuqorida ko‘rsatilgan tarixiy tovush o‘zgarishlari ana shunday diaxronik fonetikaga oid xususiyatlar hisoblanadi.

2) Sinxronik fonetik qonuniyatlar - hozirgi davrda bo‘la- yotgan bir qancha tillardagi yoki ma'lum bir tildagi tovush o‘zgarishlari va urg‘uning tabiatiga oid xususiyatlarni ko‘rsatib beradi. Bunda hozirgi tillardagi yangi talaffuz tendensiyalari ham o‘rganiladi. Masalan, hozirgi o‘zbek tilida unililar til oldi undoshlaridan keyin til oldi va til orqa undoshlardan keyin til orqa variantlarga ega bo‘ladi.

Tarixiy-fonetik va fonologik o‘zgarishlar turli hodisa va jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, turkiy tillari va shevalariga xos bo‘lgan o-lashish, y-lashish, j-lashish, yo-lashish kabi hodisalar, german tillari tarixidagi umlaut, ya'ni til orqa lablangan unililarning va keyingi bo‘g‘indagi /)/ tovushi ta'sirida til oldi holatiga o‘tishi, ablaut, ya'ni ichki fleksiyadagi tovush almashinuvi kabilar ana shunday hodisalarga kiradi.

Fonetik va fonologik o‘zgarishlar natijasida tildagi fonemalar soni kamayishi yoki ko‘payishi mumkin. Bunda ikki hodisa ro‘y beradi: Agar tilda bo‘lgan ikki fonema bir fonemaga birlashsa, konvergensiya deyiladi. O‘zbek tili tarixida bo‘lgan til oldi va til orqa, qisqa va cho‘ziq unli fonemalar keyinchalik birlashib, o‘rta cho‘ziqlikka ega bo‘lgan olti unli fonemani hosil qilgan.

Agar bir fonema ikki fonemaga ajralsa, divergensiya deyiladi. Masalan, qadimiy turkiy tillarida bo‘lgan /a/ fonemasi keyinchalik ikki fonemaga ajralgan: /a/ va /o/. Bu hodisa divergensiya jarayoni natijasida bo‘lgan.

Fonetik qonuniyatlarga tovushlarning kombinator va pozitsion o‘zgarishlari ham kiradi. Chunki tovushlar turli holatlarda har xil o‘zgarishlarga uchraydi. Chunonchi, unlilar ochiq urg‘uli bo‘g‘inda cho‘ziq va yopiq urg‘usiz bo‘g‘inda esa qisqa talaffuz etilishi mumkin. Bunday holat ham ko‘pgina tarixiy va hozirgi tovush o‘zgarishlarini keltirib chiqaradi. Fonetik va fonologik qonuniyatlarni tilning boshqa bosqichidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda o‘rganish chuqur ilmiy natijalarni keltirib chiqarishi mumkin.

Til birliklari ichida so‘z alohida o‘rin egallaydi. Uning bu xususiyati, ayniqsa, grammatik jihatdan qaralganda ko‘rinadi. Tilning eng kichik ma'noli birligi hisoblangan morfema oralig‘ida so‘zning ma'noli qismlari: o‘zak, suffiks va hokazolar qaralsa, mustaqil so‘z shaklidagi gaplar (masalan, nominativ gaplar: Qish, Sovuq, Qorong‘i kabi) sintaktik jihatdan alohida gap turlari sifatida izohlanadi. Bu esa so‘zning grammatik (morfologik va sintaktik) xususiyatlarini ko‘rsata olsa ham, uning ta'rifida morfema yoki gapga asoslanish mumkin emasligini ko‘rsatadi. Chunki so‘z strukturasi semantik jihatdan ma'noli qismlarga bo‘linish xususiyatiga egadir. To‘g‘ri, bir morfemadan tashkil topgan so‘zlar boshqa qismlarga bo‘linmaydi. Masalan, u, tosh, bosh, yo‘l kabi. Biroq tildagi ko‘pgina so‘zlar ma'noli qismlarga bo‘lina oladi va ular bir necha morfemalarning ulanishidan tashkil topadi. Masalan, toshloq, boshliq, boychechak, gulsafsar, qoidali kabilar. Bunday bir morfemali va ko‘p morfemali so‘zlarning o‘zagi mustaqil ma'noga ega bo‘ladi. Demak, so‘z mustaqil ma'noga ega bo‘lgan birlikdir. Lekin bunday qarash hamma tillarga ham to‘g‘ri kelavermasligini yuqorida aytib o‘tdik. O‘zbek, rus, ingliz, nemis, fransuz, ispan va boshqa ko‘p tillarda so‘z mustaqil birlik hisoblanadi. Uning mustaqilligi alohida olinganda ham, turli ma'nolarni ifodalashida va ba'zan fikr ifodalovchi gap holida kelishida ko‘rinadi.

So‘z butun birlik sifatida so‘z birikmalaridan farq qiladi. So‘z zanjirsimon ulanib ketgan qismlar - o‘zak, suffiks va hokazolardan tashkil topadi. So‘z birikmalari esa ayrim komponentlardan tashkil topib, umumiy ma'noga ega bo‘lgan, ya'ni leksik va grammatik jihatdan shakllangan birliklardir. Masalan, kinoga bormoq, dars tayyorlash, kitob o‘qish, yoshlar klubi kabi. So‘z birikmalarining biror komponentini almashtirish mumkin (Qiyoslang: kinoga/ teatr/ o‘qishga/ magazinga/ bormoq kabi). Qo‘shma so‘zlar ba'zan tuzilishi jihatdan so‘z birikmalariga o‘xshasa ham, ular yaxlit ma'nosi bilan ajralib turadi: temir yo‘l, gultojixo‘roz, chinni gul, qo‘lyozma kabi. Ba'zan so‘zga fonetik jihatdan bir urg‘u ostiga birlashgan bir qancha tovushlarning birikmasi deb ta'rif beriladi. Bu tamoman noto‘g‘ridir. Chunki ba'zi ko‘p morfemali uzun so‘zlar va qo‘shma so‘zlar bir necha urg‘uga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, gultojixo‘roz.

So‘z shakli (tovush formasi) va mazmun birligiga ega bo‘lib, semantik va grammatik yaxlitlikni o‘zida mujassamlashtiruvchi birlikdir. U til strukturasi formal va ma'no jihati bilan to‘rt bosqichda ilmiy tadqiq etiladi:

fonologik jihatdan so‘zning fonemalar tarkibi va uning aksent (urg‘u) strukturasi o‘rganiladi;

morfologik jihatdan so‘zning morfemik tuzilishi ilmiy tahlil qilinadi;

leksik jihatdan soʻzning atama birlik ekanligi, ya'ni nom qoʻyish bilan bogʻliq tomoni qaraladi;

semantik jihatdan soʻzning turli ma'no tomonlari tadqiq etiladi.

Bunday oʻrganishda soʻzning 1- va 2-, ya'ni fonologik va morfologik tomonlari formal jihatini, 3- va 4- leksik va semantik tomonlari mazmun jihatini oʻzida aks ettiradi. Biroq ulardan birortasini alohida olib tekshirish soʻzning formal va mazmun jihatlarining uzilib qolishiga olib keladi. Shu tufayli ular bir-biri bilan uzviy bogʻliq holda tekshirilishi zarur. Demak, soʻz til strukturasi barcha sohalari bilan bogʻliqdir.

Soʻzning tashqi, ya'ni shakl tomoni fonetika va fonologiya hamda grammatikada kengroq oʻrganiladi. Quyida soʻzning ichki, ya'ni mazmun jihatidagi asosiy masalalari koʻrib oʻtiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Til taraqqiyotidagi qonuniyatlar haqida atroflicha ma'lumot bering.
2. Fonetik – fonologik oʻzgarishlar tilning ichki qonuniyatlari bilan bogʻliq hodisa ekanligini tushuntiring.
3. Til taraqqiyotidagi fonetik oʻzgarishlarni tahlil etuvchi fonetik-fonologik qonuniyatlar oʻziga xos xususiyatlarini ayting.
5. Umumiy fonetik qonuniyatlar haqida ma'lumot bering.
6. Xususiy fonetik qonuniyatlar haqida ma'lumot bering.

Testlar

1. Qardosh va qardosh boʻlmagan tillardagi tarixiy-fonetik oʻzgarishlarni tahlil qilish natijasida tilshunoslikning qaysi sohalari shakllandi?
Til tizimini tashkil etuvchi asosiy sathlar qaysilar?
A) tipologik, qiyosiy-tipologik fonetika, fonologiya
B) fonologiya, morfemika, grammatika
S) fonetik-fonologik, lugʻat, grammatika
D) sintaktika, leksika, etimologiya
2. Fonetik qonuniyatlar davriy nuqtayi nazardan nechaga boʻlinadi
A) uchga
B) ikkiga
S) toʻrtga
D) beshga
3. Ikki fonemaning yaxlit bir fonema sifatida birlashishi nima deb yuritiladi?
A) divergensiya
B) konvergensiya
S) assonans
D) alliteratsiya
4. Bir fonemaning ikki mustaqil fonemaga ajralishi divergensiya deyiladi?
A) assonans
B) divergensiya
S) alliteratsiya
D) konvergensiya

5. *Adashgan it kabi Furqat* birikmasida qanday ma'no ko'chishi mavjud?
 A) metonimiya
 B) sinekdoxa
 S) metafora
 D) kinoya
6. Metaforani hosil qilishning nechta usuli bor?
 A) ikki usuli
 B) uch usuli
 S) to'rt usuli
 D) besh usuli
7. *Qishloq chetida samovar ochildi* gapida ma'no ko'chishining qaysi turi mavjud?
 A) metonimiya
 B) sinekdoxa
 S) metafora
 D) kinoya
8. *Shu bitta tuyoq bilan olti bolani boqdim* gapida ma'no ko'chishining qaysi turi mavjud?
 A) metonimiya
 B) sinekdoxa
 S) metafora
 D) kinoya
9. *Besh qo'lini og'ziga tiqdi* gapida ma'no ko'chishining qanday turi ishtirok etgan?
 A) metonimiya
 B) sinekdoxa
 S) metafora
 D) kinoya
10. Ma'no ko'chishining qaysi turida so'zlar qo'shtirnoq ichida yoziladi?
 A) metonimiya
 B) sinekdoxa
 S) metafora
 D) kinoya

Asosiy tushunchalar glossariysi

Qiyosiy-tarixiy fonetika – tildagi tarixiy fonetik o'zgarishlar ma'lum tarixiy fonetik qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Fonetik – fonologik o'zgarishlar tilning ichki qonuniyatlari bilan bog'liq hodisadir. Tildagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni o'rganuvchi qiyosiy-tarixiy tilshunoslik sohasi. Qardosh tillardagi (slavyan, german, roman tillari, turkiy tillar) tarixiy fonetik o'zgarishlar natijasida so'zlardagi etimologik va geneologik, ya'ni kelib chiqish jihatdan o'xshashlik va farqli tomonlarini qiyosiy-fonetika aniqlab beradi.

Qiyosiy-tipologik fonetika – qardosh va qardosh bo'lmagan tillardagi tarixiy-fonetik o'zgarishlarni tahlil qiladi. Tilshunoslik taraqqiyotining eng

umumiy qonuniyatlari, tilning ichki qurilishi, til tizimi, til va nutq munosabatlari haqidagi fan.

Fonetik-fonologik qonuniyatlar – til taraqqiyotidagi fonetik o‘zgarishlarni tahlil etuvchi qonuniyatlarlardir.

Umumiy fonetik qonuniyatlar – barcha tillarga xos umumiy holdagi tartib va qoidalarni tilning boshqa qonuniyatlari bilan bog‘liqlikda aks ettiradi.

Xususiy fonetik qonuniyatlar – muayyan til uchun xos bo‘lgan qonuniyatlarni ifodalaydi.

Metafora – “o‘xshashlik” asosidagi ma’no ko‘chishi. Bunda ma’no ko‘chishi o‘xshashlik asosida ro‘y beradi.

Metonimiya – “aloqadorlik” asosidagi ma’no ko‘chishidir. Bunda narsa-buyum o‘ziga aloqador boshqa nom bilan ataladi.

Sinekdoxa – butunning nomi bilan qismini atash, qismning nomini atash.

Vazifadoshlik (funktsiyadoshlik) – vazifa asosida ma’no ko‘chishi. Bunda so‘z ma’nosi vazifaga ko‘ra ko‘chadi.

Kinoya – qochiriq, kesatiq ma’nolarida aytilgan o‘zgaralar “gapi”, “so‘zi”. Kinoya bilan aytilgan so‘z qo‘shirnoqqa olinadi. Kinoya bilan aytilgan so‘z teskari ma’noda tushuniladi.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. -Toshkent, 2010. -157-161 б.
2. Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P.65-68.
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. -Тошкент, 2009. -Б.220-226 б.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013. -Б.-196-204; 205-210.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent, 2007. -Б.86-89

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание. - Тошкент, 2004. -Б.4-9
2. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. -Тошкент, 2009. -Б.241-246
3. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. -Тошкент, 2006. -Б.21-27.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. -Тошкент, 2002. -Б.14-32.
5. Қ. Маҳмудов. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. -Тошкент, 1992.
6. www. literature.uz
7. www. genhis philol.ru.

10-§. LEKSIKOLOGIYA

Reja:

1. Leksikologiya bo'limi haqida ma'lumot.
2. Lug'aviy birliklar.
3. Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik.

Asosiy tushunchalar: *leksika, leksikologiya, o'z ma'no, ko'chma ma'no, denotativ ma'no, konnotativ ma'no, tag ma'no, omonim, sinonim, antonim, paronim, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik*

Leksikologiya «so'z» va «ta'limot» birliklaridan olingan. So'z va uning ma'nolarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limiga *leksikologiya* deyiladi. Ma'lum ma'no bilan bog'langan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi *so'z* sanaladi. Odatda, leksik va grammatik ma'nolarning muayyan tovush yoki tovushlar birikmasi bilan barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlikka nisbatan *so'z* atamasi qo'llaniladi. So'zlar esa leksema va grammatik qo'shimchalarga bo'linadi. So'zning grammatik ma'no bildiruvchi qo'shimchalarsiz qismi *leksema* sanaladi. Lug'atlarda bosh so'z sifatida leksemalar beriladi. Bunday vaqtda so'z morfologiya birligi sifatida, leksema esa leksikologiya birligi sifatida bir-biridan farqlanadi.

Leksikologiya so'z va uning lug'aviy ma'nosi haqidagi bo'lim. So'z va uning lug'aviy ma'nosi bilan bog'liq hodisalar: o'z ma'no va ko'chma ma'no, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik, so'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari (sinonim, omonim, antonim, paronim) leksikologiyada o'rganiladi. So'z lug'aviy ma'no va grammatik ma'noga ega bo'ladi. So'zning obyektiv borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilar haqidagi ma'lumoti *leksik (lug'aviy)* ma'no deyiladi. Lug'aviy ma'no so'z anglatgan tushunchadir. Grammatik ma'no grammatik shakllar (qo'shimchalar) orqali ifodalangan ma'nodir. Masalan, qalam: a) lug'aviy ma'nosi - o'quv quroli; b) grammatik ma'nosi: ot, turdosh ot, birlikda, turlanmagan.

Mustaqil so'zlar ham lug'aviy, ham grammatik ma'no ifodalaydi; yordamchi so'zlar esa faqat grammatik ma'no bildiradi.

So'zning lug'aviy ma'nosini leksikologiya, grammatik ma'nosini morfologiya o'rganadi.

Lug'aviy ma'no anglatuvchi til birliklari lug'aviy birliklar deyiladi. Lug'aviy birliklar quyidagicha: 1) so'z; 2) ibora; 3) termin (atama); 4) qo'shma so'z; 5) tasviriy ifoda.

So'zning atash ma'nosi. So'zlarning borliqdagi narsa-hodisalar, belgi xususiyatlar, harakat-ho'lalarni bildirishi uning atash ma'nosi sanaladi. Faqat mustaqil so'zlarga atash ma'nosiga ega bo'ladi. Olmoshlar bundan mustasno. Ular atash ma'nosiga ega bo'lgan so'zlarga ishora qiladi.

Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar. So'zlar bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarga bo'linadi. Bir ma'nolilik hodisasi *monosemiya* deyiladi. Bir ma'noli so'zlar *monosemantik* so'zlar hisoblanadi. *O'n, Toshkent, Mirzacho'l, oshpaz,*

pazanda, sa'va, odam, chumchuq, ravish, tuya.. singari aniq bir ma'noni ifodalash uchun qo'llanilgan so'zlar bir ma'noli so'zlar sanaladi.

Nutqiy jarayonda ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyiladi. Birdan ortiq (bir necha) ma'nolarda keladigan so'zlar ko'p ma'noli so'zlar deyiladi. Ko'p ma'noli so'zlar *polisemantik* so'zlar deyiladi.

Ko'p ma'noli so'zlarda bosh (asosiy) va ko'chma ma'no bo'ladi.

	Odamning ko'zi		ko'ylak yoqasi
ko'z	uzuk ko'zi	yoqa	yo'l yoqasi
	yog'och ko'zi		tog' yoqasi
	oynaning ko'zi		daryo yoqasi

So'zning o'z ma'no va ko'chma ma'nolari. So'z ma'nosi ko'chishi natijasida o'z va ko'chma ma'no hosil bo'ladi. So'zlarning nutq jarayoniga bog'liq bo'lmagan atash ma'nosi *o'z ma'no* («denotativ», «bosh», «atash» ma'nosi) sanaladi. So'zning nutqdagi boshqa so'zlarga bog'lanib hosil qilinadigan yondosh ma'nosi *ko'chma ma'no* (*konnotativ ma'no*) hisoblanadi. Masalan: *odamning qulog'i* – o'z ma'noda, *qozonning qulog'i* – ko'chma ma'noda.

O'z ma'no	Ko'chma
qora qalam	qora sovuq
temir idish	temir intizom
oltin uzuk	oltin kuz

So'z ma'nolarining kengayishi, o'zgarishi, bir so'zning kontekstga qarab bir necha ma'no ifodalashi *polisemiya* deyiladi. Polisemiya ommabop va adabiy uslub uchun vosita bo'ladi va lug'atni ham uslubni ham boyitadi. *Ishning ko'zini biladi, ko'z ilg'amas, qaro ko'zim, ko'z-ko'z qilmoq, ko'z ostiga olish, ko'zmunchoq, ko'zimning nuri, ko'z boylog'ichlar* va boshqa iboralarda ko'z so'zi turli ma'noda qo'llangan. *Qo'l, til, yurak, ona, bosh* kabi so'zlar ham ko'p ma'nolarni ifodalashi mumkin. Ma'nosi ko'chgan so'z ikkinchi bir so'z bilan yaxlit qo'llansa, har ikkisinining o'rniga bir so'z (sinonim) qo'yish mumkin. Masalan: *ovi yurgan* - omadli; *dili pora* - xafa.

So'z ma'nosi ma'lum xususiyatlarga ko'ra ko'chadi. Lug'aviy ma'noning asosiy taraqqiyot yo'llari (ko'chish usullari) quyidagicha: metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik (vazifadoshlik), kinoya.

Metafora (grekcha «ko'chirish»)- bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir. *Metafora* - «o'xshashlik» asosidagi ma'no ko'chishi: *oltin kuz, kumush choyshab, fan cho'qqilari, litsey qaldirg'ochlari. Po'lat qilichingni ko'rganman o'tda. Quyoshning oltin qalami nur taratar edi.* Metaforalarga juda yaqin bir vosita-o'xshatishlar bo'lib, ular yordamida shaxs-pradmetlar bir-biriga o'xshatiladi, qiyos qilinadi. Unda *-dek, -day, go'yo, yanglig', singari, xuddi* (va b.) kabi shakl va so'zlardan ham foydalaniladi: *Bahor kelinchakdek yasanib keldi. Ulug'bek - misoli oftob. Adashgan it kabi Furqat Qayon borgum bilolmasman. G'oz singari qo'nar ko'llarda.*

Metonimiya grekcha «qayta nomlash» demakdir. Narsa va hodisalar o'rtasida makon va zamondagi o'zaro aloqadorlik asosida biri nomining ikkinchisiga

ko'chishi metonimiya hisoblanadi. *Metonimiya* - «aloqadorlik» asosidagi ma'no ko'chishidir: *Qishloq chetida samovar ochildi* (samovar-choyxona); *Osmonga tikildi million juft ko'zlar* (ko'z-odam); *Fuzuliyni oldim qo'linga* (Fuzuliyni-kitobini). *Osmonga tikilar million juft ko'zlar.. . (U) Osmon fonarini ham yoqdi shu onda. Zal oyoqqa turdi. Auditoriya sukutda.*

Sinekdoxa grekcha «birgalikda angash» so'zidan olingan bo'lib, bo'lak orqali butunni yoki butun orqali bo'lakni ifodalashni bildiradi. *Sinekdoxa* - butunning nomi bilan qismini, qismning nomi bilan butunni atash. Masalan: *Besh qo'l barobar emas* (qo'l «- «barmoq»); *O'n qo'li hunar* (qo'l → «barmoq»). *Besh qo'lini og'ziga tiqdi* (qo'l - «barmoq»); *Shu bitta tuyuq bilan olti bolani boqdim* (tuyuq-«sigir»); *Tirnoqqa zor o'tdi* (tirnoq-«farzand»). *Besh qo'l barobar emas. Dunyoda o'zimizdan keyin qoldiradigan tuyog'imiz ... faqat shul Otabekdir, deb yozdi Yusufbek Hoji.*

Vazifadoshlik (funksiyadoshlik) - vazifa asosida ma'no ko'chishi. Narsa va hodisalar o'rtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodalanishi vazifadoshlik asosidagi ma'no ko'chishi deyiladi: *o'q kotib, pero, qalam, qanot, chiroq* so'zlarida ham vazifaga ko'ra ma'no ko'chishi ro'y bergan.

Kinoya - qochiriq, kesatiq ma'nolarida aytilgan o'zgalar «gapi», «so'zi». Kinoya bilan aytilgan so'z qo'shtirnoqqa olinadi. Kinoya bilan aytilgan so'z teskari ma'noda tushuniladi: *Muxtor «a'lochi» o'quvchi* (ikkichi). «*Matematik*» *sinfdoshimning bir nozi algebrani «Suv qilib ichmoqqa» yo'lladi. Bizni «homiylardan himoya qilg'il, degan sharq xalqida piching - duo bor. Xo'sh janobi oliylari, qaysi sho'rlik xalq Sizning «himoyangiz»ga qolmish intizor.*

Tag ma'no. ifodalangan gapning ko'chma - tag ma'nosi ham bo'ladi. *Xotin: Sizga tekkuncha alvastiga tegsam bo'lmasmidi?! Er: Afsuski, yaqin qarindoshlar orasida nikoh man qilingan.* So'zning har bir ko'chma ma'nosi qo'shimcha uslubiy (modal) ma'no ifodalaydi.

So'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari

So'zlar shakl va ma'no munosabatiga ko'ra to'rt xil: omonim, sinonim, antonim, paronim.

Omonimlar (*shakldosh so'zlar*). Aytilishi va yozilishi bir xil bo'lib, turli atash ma'nolarini bildirgan so'zlarga **shakldosh so'zlar** deyiladi: (*yoz, o't, ol, yon, bor, til, soch, tut, tik, yosh, qo'y, ko'k va b.*).

Omonim. Ikki yoki undan ortiq so'zning bir xil yozilishi va bir xil talaffuz etilishi natijasida omonimlar yuzaga keladi. Omonimlar quyidagicha hosil bo'ladi:

1. Boshqa tillardan o'tgan so'zlarning o'zbek tilidagi so'zlar bilan bir xil shakl hosil qilishi natijasida: *atlas-atlas, etik-etik, tok-tok.*

2. Ko'p ma'noli so'z ma'nolari o'rtasidagi bog'lanishning yo'qolishi natijasida: *dam (hordiq), dam (bosqon), dam (nafas); gap (til birligi), gap (yig'in).*

Omonimlik hodisasi bir turkum doirasida yoki bir necha turkum doirasida sodir bo'ladi. Bir turkum doirasidagi omonimlarga grammatik shakllar qo'shilganda ham omonimligini saqlab qoladi: *Biz yoqqan o'tlarimizni o'chirdik. Biz ekan o'tlarimizni o'rdik.*

Shakli bir xil, ma'nosi har xil bo'lgan bu so'zlar ko'proq badiiy uslubda modal, uslubiy ma'nolarni anglatishda vosita bo'ladi.

La'lidin jonimg'a o'tlar **yoqilur**,
Men vafosi va'dasidin shodmen,
Qoshi qaddimni jafodin **yo qilur**,
Ul vafo, bilmanki, qilmas **yo qilur**

Yana bir misol:

Charxi kajraftor elidin **yoza men**,
Chiqmadim hijron qishidin **yoza men**.
Bir meni yorliq bilan yod etmas ul,
Har necha ul shahga qulluq **yoza men**.

Omonim so'zlar yordamida shoirlar adabiy uslubda tuyuq janrini yaratadilar. Ikkinchidan, ular og'zaki so'zlashuv nutqida askiya janri uchun katta material beradi.

Polisemiya va *omonim* bir-biriga shaklan o'xshaydi.

Ko'p ma'noli so'zlar omonim so'zlardan quyidagicha farqlanadi:

1. Ko'p ma'noli so'z bir so'zning bir necha ko'chma ma'noda kelishidir. Omonim esa bir xil shaklga ega bo'lgan birdan ortiq (bir necha) so'zdir. Masalan, *o't* (olov), *o't* (o'simlik), *o't* (harakat), *o't* (inson a'zosi).

2. Ko'p ma'noli so'zning ma'nolari o'rtasida bog'lanish seziladi. Omonim so'zlar ma'nolari o'rtasida yaqinlik sezilmaydi.

Omonim (shakldosh so'z)lar:

rang I – unvon rang II – bo'yoq

salla I – boshga o'raladigan mato salla II – o'rama pishiriq nomi

rasta I – do'kon peshtaxtasi rasta II – balog'atga yetgan, o'spirin

banda I – qul banda II – inson, banda III – to'da

savag'ich I – savash mogslamasi savag'ich II – o'simlik

nota I – shartnoma nota II – musiqa matni

Sinonimlar (ma'nodosh so'zlar). Bir umumiy ma'noni ifodalovchi ikki va undan ortiq so'zlarga ma'nodosh so'zlar deyiladi. O'zaro sinonimik munosabatda bo'lgan so'z va qo'shimchalar **sinonimlar uyasi yoki sinonimlar qatori** deyiladi: *dastur- reja, botir-mard – jasur - qahramon, ota- padar, o'qituvchi- muallim, bitik -kitob, et - go'sht, el – yurt – diyor - vatan, chiroy - husn, chiroyli - go'zal, katta - buyuk, tug'ilmoq - tavallud topmoq* va b.

So'z maqomidagi sinonimlar lug'aviy (leksik) sinonimlar, qo'shimcha maqomidagi sinonimlar esa **affiksal sinonimlar** sanaladi.

Har qanday uslubiy xoslanish va so'zlovchining bahosidan xoli bo'lgan sinonimlar qatori a'zosi *dominanta* (uslubiy xoslanish va baho bildirishga ko'ra neytral) sanaladi.

Ma'nodosh so'zlar bir ma'noni xilma-xil so'zlar orqali turli nozik ma'no qirralari bilan ifodalashda, so'z sehrini namoyish etishda, nutqni bezashda, ta'sirchanligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Sinonim belgi, predmet, shaxs, voqeaning bir necha nomlar bilan aytilishidir: *odam, inson, kishi, bashar; yel, bo'ron, sabo, nasim; katta, buyuk, ulug'; gapirdi, aytdi, so'zladi, dedi, uqtirdi,*

bayon etdi va b. Sinonimlar til boyligi bo‘lib, avvalo shaxs va predmetlarning eng nozik ma‘no bo‘yoqlarini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *Gulshanda gullarni tebratar sabo, Adashgan yo‘lchiday daydib yurar yel. Men buyuk yurt o‘g‘lidirman, Men bashar farzandiman.*

Sinonimlar gapdagi takrorga yo‘l qo‘ymaydi. O‘rinsiz takror nutqqa zarar yetkazadi. Sinonimlar badiiy uslub vositasi bo‘lib, adabiy tilni boyitish manbalaridandir. Ona tili imkoniyatlarimizdan (*bet-yuz*) va boshqa tillardan so‘zlar olish yo‘li bilan sinonimlik qatorlar kengayaveradi: Sinonimlar, asosan, boshqa tillardan so‘z o‘zlashtirish natijasida yuzaga keladi: *sevgi (o‘zbek) - muhabbat (arab); kuch (o‘zbek) - qudrat (arab); buyruq (o‘zbek) - amr (arab) - farmon (tojik); ot (o‘zbek) - ism (arab); yozuvchi (o‘zbek) - adib (arab); manglay (o‘zbek) - peshana (tojik); ko‘klam (o‘zbek) - bahor (tojik); qo‘shin (o‘zbek) - armiya (rus); yurak (o‘zbek) - dil (tojik) - qalb (arab).*

Sinonimlar nutqni ravon va ta‘sirchan qiladi: *Erur bas chu husn-u malohat senga, Yasanmoq, bezanmoq ne hojat senga. Shu qadar chiroyli, shu qadar go‘zal! Minglab gulistondan afzaldur bu joy. Minglab gulistonga, minglab chamanga Bu huzur ko‘rk bo‘lur undagi chiroy.*

Ma‘noni kuchaytirish va ta‘kidlash uchun sinonimlar ketma-ketlikda qo‘llanadi. *Ul-oyki, kula-kula yig‘latdi meni, yig‘latdi meni demayki, siqtatdi meni. Falakdan, osmondan, ko‘kdan oshqay faxr etib boshim ... (Habibiy) Ajoyib husndor, go‘zal fasl bu! Sadoqatli, qadrdon, oshno-yu, do‘st-u yorim bor. (Habibiy).*

Tilimizda shartli sinonimlar ham uchraydi. H.Olimjon Ofeliyaning chiroyini bo‘rttirish uchun *chiroy* so‘zi bilan qanoatlanmay, *o‘t* so‘zidan ham foydalandi: *Nega kerak edi, shu chiroy, shu o‘t? Shu yoniq yulduzni ko‘zga yashirmoq?*

Ma‘nodosh so‘zlar bir umumiy ma‘noni ifodalasa ham, shu umumiy ma‘noni qanday ifodalash nuqtayi nazaridan bir-biridan farq qiladi. Masalan: *shivirlamoq, gapirmoq, baqirmoq, bo‘kirmoq* so‘zlari so‘zlash umumiy ma‘nosi bilan bir xil bo‘lsa ham, ovozning baland-pastligiga ko‘ra farq qiladi. Shuningdek, *to‘ng‘illamoq, ming‘irlamoq, vaysamoq, javramoq* so‘zlari ham so‘zlash umumiy ma‘nosi bilan yuqoridagi so‘zlar bilan birlashadi, lekin ulardan salbiy bahoga egaligi bilan farq qiladi. *Irod etmoq, bayon etmoq* singari so‘zlar kitobiy uslubga xoslanishi bilan farqlanadi; *bashar, siyna* poetik (badiiy) uslubda: *bahor, quyosh* so‘zlari ilmiy uslubda qo‘llanadi. Bunday sinonimlar uslubiy sinonimlar deyiladi.

Bir ma‘noni maqsadga muvofiq bo‘lgan bir necha so‘zlardan bittasini tanlash orqali ifodalash mumkin. Bu bilan nutqning ta‘sirchanligini oshirish orqali so‘z sehrini namoyon qilishga erishiladi.

Sinonimik qatordagi so‘zlar ma‘noni qay darajada ifodalashi jihatidan ham farqlanadi. Masalan, *qiziq-g‘alati-ajoyib-alomat-antiqa* sinonimik qatorida *qiziq* belgini neytral holda; *ajoyib-alomat-antiqa* so‘zlari belgini kuchli darajada; *yaxshidurust-tuzuk* sinonimik qatorida *durust, tuzuk* so‘zlari belgini kuchsiz darajada ifodalaydi. Ayrim sinonimlarda sinonimik qatordagi so‘zlar nozik ma‘nosi bilan farqlanadi. Bunday sinonimlarni (har doim ham) birining o‘rnida boshqasini

qo‘llab bo‘lmaydi; *ho‘l-shalabbo; tiqillatdi-taqillatdi, dukillatdi-gursillatdi; kulmoq-jilmaymoq-irshaymoq-tirjaymoq.*

Ba‘zi sinonimlar ma‘nosi va ishlatilishi jihatidan farq qilmaydi: *tilshunoslik-lingvistika; respublika-jumhuriyat; doston-poema; kosmos-fazo.*

Sinonimiya – bir ma‘nodagi so‘z, ibora, gaplarni turlicha shaklda ifodalash usuli bo‘lib, uslubiyatning bir turidir. Sinonimiyaning quyidagi turlari mavjud:

1. Leksik sinonimiya.
2. Morfologik sinonimiya.
3. Sintaktik sinonimiya.

Bir tushunchani ayrim hollarda, ayniqsa, badiiy uslubda ikki va undan ortiq so‘z bilan ifodalash mumkin. Bular frazeologik sinonimlar deyiladi: *quloq soldi, ko‘zingi yog‘ bosibdi, qo‘l uchida (so‘rashmoq), tilini uzun qildi.*

O‘zlashma so‘zlar faqat o‘zbekcha so‘zlar bilangina emas, o‘zaro ham sinonim bo‘lishi mumkin: *hujum-ataka-hamla; josus-agent; mavzu-tema; muallif-avtor; sozanda-muzikant; muharrir-redaktor; aktyor-artist; shtraf-jarima.*

Antonimlar (zid ma‘noli so‘zlar). Lug‘atning yana bir boy manbayi antonimlar bo‘lib, inson faoliyatidagi eng muhim siyosiy, axloqiy qarashlar umumlashmasini aynan ifodalashda qulay usul sanaladi. Qarama-qarshi ma‘noli so‘zlarga **zid ma‘noli so‘zlar** deyiladi. Zid ma‘noli so‘zlar doimo ikki qarama-qarshi a‘zodan iborat bo‘ladi. Birini aytsak, ikkinchisi xayolimizga keladi. Masalan: **achchiq** deyishimiz bilan **shirin** esimizga tushadi. *Yaxshi topib so‘zlar, yomon qopib so‘zlar. Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga, yomon bilan yursang, qolarsan uyatga. Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan dog‘. Dono so‘ziga bino qo‘yadi, nodon - o‘ziga.* Antonimlar ko‘proq badiiy uslubda qo‘llanib, qarama-qarshi tushuncha (tazod) uslubini yaratish uchun xizmat qiladi: *Meni kim ko‘rsa, farq etmas Xazon birla bahorimdan. Charxi kajroftorning bir shevasidan dog‘man, Ayshni nodon surib, kulfatni dono tortadir. (Furqat). Kunduzni tun deb o‘ylab, sarhadga keldi o‘g‘ri, Ko‘rshapalak oxiri otashga keldi to‘g‘ri, Dushmanning tepasidan yozib po‘lat qulochin (H.O.).*

Qarama-qarshi ma‘noli so‘zlar juft holda kelganda, ular orasiga chiziqcha qo‘yiladi: *kecha-kunduz, katta-kichik.*

Agar antonimlar orasida va bog‘lovchisi kelsa, chiziqcha ishlatilmaydi. Agar - u, -yu yuklamalari qo‘shilsa, chiziqcha bilan yoziladi: *Bunda yondosh shodlik va qayg‘u. Yer-u osmon, kecha-yu kunduz. (E.V.)*

Zid ma‘noli so‘zlar birgalikda qo‘llanib, yangi ma‘no ifodalashi mumkin. Masalan: *yosh-u qari – bari (hamma); achchiq-chuchuk – ovqat turi, uzoq-yaqindan – hamma yoqdan kabi.*

So‘z maqomidagi antonimlar *luqaviy (leksik)* antonimlar, qo‘shimcha maqomidagi antonimlar esa *affiksal* antonimlar sanaladi.

Paronimlar. Faqat bir tovushi bilan farqlanuvchi bir xil talaffuz qilinadigan so‘zlarga **paronim** deyiladi. Talaffuzi yaqin bo‘lganligi uchun bunday so‘zlarni bir-biri bilan almashtirib qo‘yish ehtimoli bor. Aytilishi (talaffuzi) bir-biriga o‘xshash, ammo yozilishi va ma‘nosi har xil bo‘lgan so‘zlar paronimlardir: *yuvindi-yuvundi, fakt-pakt, abzal-afzal, yoriq-yorug‘, quyulmoq-quyilmoq, arch-*

art, otalik-otaliq, yonilg'i-yoqilg'i, matal-ma'tal (mahtal), jodi-jodu, yondosh-yondash, bob-bop, tub-tup, tanbur-tambur, daha-daho, sada-sado, juda-judo, qism-qisim, adl-adil, ahl-ahil, asr-asir, quyilmoq-quyulmoq, tuyilmoq-tuyulmoq, kift-kaft, yod-yot, darz-dars, ramz-razm, qarz-qars, qayd-qayt, naq-naqd, o'tkazmoq-o'tqazmoq. Bir soʻzning ikki xil yozilishi paronim hisoblanmaydi: *podsho-podshoh, gadoy-gado, kabutar-kaptar, nabira-nevara.*

Emotsional-ekspressivlik jihatdan oʻzbek tili leksikasi

Emotsional-ekspressivlik his-tuygʻu, munosabat ifodalash demakdir. Oʻzbek tilidagi baʼzi soʻzlar soʻzlovchining munosabatini ham ifodalaydi, baʼzilarida munosabat sezilmaydi. Shu jihatdan soʻzlar ikki xil boʻladi: emotsional-ekspressiv boʻyoqsiz soʻzlar; 2) emotsional-ekspressiv boʻyoqdor soʻzlar. Boʻyoqsiz soʻzlarda faqat tushuncha, maʼno ifodalanadi. Soʻzlovchining munosabati sezilmaydi. Bunday soʻzlar *boʻyoqsiz* yoki *neytral*, uslubiy *betaraf soʻzlar* deb yuritiladi. Boʻyoqdor soʻzlarda soʻzlovchining munosabati ham ifodalanadi. Munosabatning xarakteriga koʻra boʻyoqdor soʻzlar ikki xil boʻladi: a) ijobiy boʻyoqdor soʻzlar: *chehra, jamol.* b) salbiy boʻyoqdor soʻzlar: *badbashara, badburush, naynov, qiltiriq, kampirdahan.*

Soʻz koʻchma maʼnosining shakl va maʼno munosabatini ifodalovchi turlari - *sinonimlar, omonimlar, polisemiya, metafora, epitet, metonimiya, sinekdoxa* va boshqalar uslubiy vosita boʻlib, turli qoʻshimcha maʼno, mazmuni ifodalashga xizmat qiladi.

Sifatlash ham tilning boy tasviriy vositalaridan biri boʻlib, narsa, voqea, hodisalarni yorqin ifodalashga xizmat qiladi.

Uyadosh soʻzlar. Bir mazmuniy uyaga (guruhga) mansub boʻlgan soʻzlar *uyadosh* soʻzlar deyiladi. Tilimizdagi barcha soʻzlar ongimizda maʼlum mazmuniy uyalarga birlashgan holda saqlanadi. Bu esa soʻzlarning xotirada oson saqlanish va nutqiy jarayonda ulardan oson foydalanish imkonini beradi.

Soʻz etimologiyasi. *Dehqon* soʻzi yer ochib, ekin oʻstiruvchi qishloq odamlarini anglatadi. Lekin uning uzoq tarixi bor, oʻzi tojikcha soʻz boʻlib, *deh* - qishloq, qoon yoki *xon* - hokim degani. Qadimda mayda yer egalarini *dehqon* deyishgan. Keyinchalik bu soʻz ekadigan-tikadigan odam maʼnosida qoʻllana boshladi. Arabcha *vatan* soʻzi tugʻilgan joy maʼnosini bildirgan. Endi uning mazmun doirasi katta bir mamlakat darajasiga yetdi. *Basir* soʻzi koʻrish va bilish tushunchalarini ifodalagan. Endilikda - *koʻr* (koʻrmaslik) maʼnosida qoʻllanadi. *Ziyo* - nur, agar *zim-ziyo* desak, qorongʻi degani boʻladi.

Kalit soʻzlar glossariysi

Metafora - (grekcha «koʻchirish»)- bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular oʻrtasidagi maʼlum oʻxshashlik asosida koʻchishidir.

Metonimiya - grekcha «qayta nomlash» demakdir. Narsa va hodisalar oʻrtasida makon va zamondagi oʻzaro aloqadorlik asosida biri nomining ikkinchisiga koʻchishi metonimiya hisoblanadi. *Metonimiya* - «aloqadorlik» asosidagi maʼno koʻchishidir.

Sinekdoxa - grekcha «birgalikda angash» soʻzidan olingan boʻlib, boʻlak orqali butunni yoki butun orqali boʻlakni ifodalashni bildiradi. *Sinekdoxa* - butunning nomi bilan qismini, qismning nomi bilan butunni atash.

Vazifadoshlik (*funksiyadoshlik*) - vazifa asosida maʼno koʻchishi. Narsa va hodisalar oʻrtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodalanishi vazifadoshlik asosidagi maʼno koʻchishi deyiladi.

Kinoya - qochiriq, kesatq maʼnolarida aytilgan oʻzgalar «gapi», «soʻzi». Kinoya bilan aytilgan soʻz qoʻshirnoqqa olinadi. Kinoya bilan aytilgan soʻz teskari maʼnoda tushuniladi.

Tag maʼno - ifodalangan gapning koʻchma - tag maʼnosi ham boʻladi. Soʻzning har bir koʻchma maʼnosi qoʻshimcha uslubiy (modal) maʼno ifodalaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Soʻz va leksemaning oʻzaro farqini tushuntiring.
2. Soʻz maʼnosi, oʻz va koʻchma maʼnolar haqida maʼlumot bering.
3. Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlarini izohlang.
5. Maʼno koʻchishining asosiy yoʻllarini ayting.
7. Tag maʼnoni misollar asosida tushuntiring.

Testlar

1. Sinonimlar qatori berilgan javobni koʻrsating.
A) afsus-afsuslanmoq-pushaymon-attang B) belgi-nishon-alomat-ajoyib
S) yaxshi-durust-tuzuk-maʼqul D) yuz-aft-bashara-chehra-husn
2. Qaysi qatorda omonim(shakldosh) soʻzlar berilgan?
A) tuz, gul, kul, yot, bot, boʻl, asar, ish, yoqa
B) sir, tuz, kul, qoʻy, yosh, toʻp, sana, tor
S) quloq, soz, olma, oʻt, tomir, suzma, surma
D) oʻt, kul, qoʻy, xona, xoʻr, tut, osh, uch, eshik
3. «Yogʻli» koʻp maʼnoli soʻzi qaysi qatordagi soʻz bilan sinonim boʻla oladi?
A) yogʻsiz B) serdaromad S) toʻkin D) moʻl
4. Qaysi qatordagi juftlik antonim emas?
A) yaxshi-yomon
B) uzun-qisqa
S) erta-kech
D) oldi-olmadi
5. «Uxlamoq» soʻzining lugʻaviy maʼnosi qaysi qatorda koʻrsatilgan?
A) feʼl B) noaniq shakl S) holat D) boʻlishli
6. Lugʻaviy birliklar qaysi qatorda berilgan?
A) sotib olmoq B) boshga koʻtarmoq(ibora)
S) oppoq paxta D) A va V
7. Lugʻaviy birlik hisoblanmaydigan javobni koʻrsating?
A) soʻz B) ibora S) termin D) soʻz birikmasi
8. Leksikologiya boʻlimida nima oʻrganiladi?
A) soʻzning grammatik maʼnosi B) soʻzning lugʻaviy maʼnosi
S) soʻzning oʻz va koʻchma maʼnolari D) B, S

9.»Daraxt» soʻzining lugʻaviy mʻnosi qaysi qatorda berilgan?

A) oʻsimlik B) ot S) jamlovchi ot D) A va B

10.Polisemantik soʻzlar qaysi qatorda berilgan?

A) quloq, ish, odam, feʻl, tezlanish

B) ish, yoʻl, yoqa, quloq, qoʻl, koʻz

S) chittak, yaproq, koʻz, ravish, bosh, koʻz

D) barcha qatorda

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-157-161 b.
2. Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P.65-68.
3. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.220-226 б.
4. Rasulov R.Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013. -Б.-196-204; 205-210.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.86-89
6. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси.-Т.,2010.
7. Nurmonov A. Lingvistik tahlil metodlari va metodologiyasi.-Т., 2010
8. Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари.-Т.: Фан, 1988. -98 б.
9. Hakimova M. Semasiologiya. –Т., 2008.

Qoʻshimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.-Б.4-9
2. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.241-246
3. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н.Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.-Б.21-27.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.-Б.14-32.
5. Қ. Маҳмудов. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси.-Тошкент,1992.
6. www. literature.uz
7. www. genhis philol.ru.
8. Искандарова Ш. Ономасиология муаммолари ва ўзбек тили лексикасини майдон сифатида ўрганиш.// Ўзбек тили ва адабиёти.-1998.-№3.-Б.29-30.
9. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Т., 2002.

11-§. LEKSIKOGRAFIYA. LUGAT TURLARI VA TIPLARI

Reja:

1. Leksikografiya haqida maʼlumot.
2. Lugʻatchilik tarixi.
3. Lugʻat turlari.

Kalit soʻzlar: лексикография, энциклопедик қомус, филологик луғатлар, izohli lugʻat, imlo lugʻati, orfoepik lugʻat, morfem lugʻat, chastotali lugʻat, ters (chappa, teskari) lugʻat, oʻzlashma soʻzlar lugʻati

Tilimizdagi soʻzlarning alifbo tartibida joylashtirilishiga lugʻat, lugʻat tuzish qoidalarini oʻrganuvchi tilshunoslik sohasiga esa lugʻatshunoslik (leksikografiya) deyiladi. **Leksikografiya** lotincha «chizmoq», «yozmoq» soʻzlaridan olingan boʻlib, lugʻat tuzish amaliyoti va nazariyasi bilan shugʻullanuvchi tilshunoslik boʻlimidir.

Avvalo, luqatlar ikki turli boʻladi: 1) ensiklopedik (qomusiy) luqatlar; 2) filologik (lingvistik) lugʻatlar. Bu ikki turdagi lugʻatlar birliklarining nimaga qaratilgani bilan farqlanadi. Lugʻatga kiritilayotgan birliklar barcha tushunchalarni oʻz ichiga olsa, *ensiklopedik (qomusiy)* lugʻat; maʼlum bir tildagi soʻzlarni oʻz ichiga olsa, *filologik (lingvistik)* lugʻat hisoblanadi. Ensiklopedik (qomusiy) lugʻatda turli xil tarixiy voqealar, tarixiy shaxslar, ilmiy tushunchalar va boshqalar oʻz ifodasini topadi.

Umuman, ensiklopedik lugʻatlar maʼlum bir xalqning madaniy-maʼnaviy, ilmiy-amaliy, siyosiy-iqtisodiy hayotiga doir barcha tushunchalarni qamrab oladi va bu tushunchalar unda oʻz izohini topadi.

Oʻzbek leksikografiyasida 14 jildlik qomusiy lugʻat, besh jildlik izohli lugʻat, 5 jildlik ruscha-oʻzbekcha lugʻat, oʻnlab atama lugʻatlari, 2 jildlik akademik grammatika, bir necha tilli lugʻatlar, dialektologik lugʻat va toʻplamlar nashr qilindi. Orfoepik va orfografik lugʻatlar bosib chiqarildi.

Tildagi soʻzlarni izohlashga qaratilgan lugʻatlar *izohli* lugʻat, muayyan tildagi soʻzlarning ikkinchi tilga tarjimasini berishga qaratilgan (bir tildagi soʻz ikkinchi tilda qanday soʻzga teng kelishini koʻrsatuvchi) lugʻatlar esa *tarjima* lugʻat sanaladi. Izohli lugʻatlar soʻzlikning tanlanishiga koʻra *umumiy* va *tarmoq* lugʻatlarga boʻlinadi. Tilning barcha soʻzlarini izohlashga qaratilgan lugʻatlar *umumiy izohli* lugʻatlar, maʼlum bir tarmoqqa doir soʻzlarnigina tanlab, ularni bir tartibda joylashtirib izohlashni maqsad qilgan lugʻatlar *tarmoq* lugʻat hisoblanadi (masalan, kasb-hunarga doir lugʻatlar, maʼlum fan sohasi boʻyicha atamalar lugʻati va boshqalar).

Filologik lugʻatlarning doirasi keng boʻlib, unga yana maʼlum fan va texnikaga oid atama lugʻatlari, frazeologik, idiomatik lugʻatlar, sinonim soʻzlar lugʻati, imlo va toʻgʻri talaffuz lugʻatlari, sheva, kasb-hunar, tarixiy, toponimik va boshqa lugʻatlar kiradi hamda har qaysisi oʻz sohasidagi soʻzlarni izohlab beradi. Soʻzlarning toʻgʻri yozilishini koʻrsatuvchi lugʻatga imlo lugʻati deyiladi.

Lugʻat oldiga qoʻyilgan maqsadiga koʻra bir necha turlarga boʻlinadi: izohli lugʻat, tarjima lugʻati, imlo lugʻati va boshqalar.

Tildagi soʻzlarning kelib chiqish tarixini oʻz ichiga olgan lugʻatlar *etimologik* lugʻatlar sanaladi. Prof. Sh. Rahmatullayevning koʻp yillik samarali mehnatlari tufayli oʻzbek tilida ham dastlabki etimologik lugʻat paydo boʻldi.

Oʻzbek tili soʻzlarga boy. Alisher Navoiy asarlari boʻyicha E.F.Fozilov rahbarligida tuzilgan lugʻatda **70000**ga yaqin soʻz, P.Shamsiyev va S.Ibrohimovlar tuzgan lugʻatda **60000**ga yaqin soʻz qoʻllangani koʻrsatilgan. Agar Abdulla Qodiriy, Oybek, A.Qahhor asarlarining lugʻatlari tuzilsa, soʻzlarning miqdori bundan kam boʻlmaydi. Aslida oʻzbek tilidagi soʻzlarning barchasi toʻplansa, **100-**

120 mingdan ortib ketadi. O'zbekiston hukumatining qarori bilan ko'p jildli «*O'zbek tilining izohli lug'ati*» va «*O'zbek milliy ensiklopediyasi*» tuzildi.

Ilmning ham, axloqning ham, hissiyotning ham kaliti tildir. Til insonning yuksak madaniyatini, chuqur bilimini, hissiyotini namoyish qiluvchi vositadir. Shuning uchun til qoidalarini mukammal bilish va unga amal qilish zarur. Tilning nozik tasviriy vositalarini o'zlashtirish, uning rang-barang uslub jilolaridan foydalana bilish inson uchun muhim ahamiyatga ega.

So'zligining bir til yoki bir necha tildan iborat bo'lishiga ko'ra *tarjima lug'atlari* va *bir tilli lug'atlar* farqlanadi.

I. Tarjima lug'atlarida bir tilning lug'aviy birligiga boshqa tildagi mos birlik beriladi. Masalan, «O'zbekcha-ruscha lug'at».

II. Bir tilli lug'atlar (o'z til lug'atlari)ning so'zligi bir tilda bo'ladi. Bir tilli lug'atlarning quyidagi turlari bor.

1. **Izohli lug'at**da lug'aviy birliklarning (so'z yoki iboralarning) ma'nosi izohlanadi. Lug'aviy birlik ko'p ma'noli bo'lsa, uning barcha ma'nolari keltiriladi va izohlanadi. «O'zbek tilining izohli lug'ati» 1981 yilda ikki jild holida e'lon qilingan bo'lib, oltmish besh mingga yaqin so'z izohlangan. Izohli lug'at 2006-2008 yillarda besh jild holida nashr etildi.

2. **Imlo lug'ati** so'zlarning imlo qoidalariga binoan qanday yozilishini qayd etadi. Imlo lug'ati (orfografik lug'at) so'zlarning to'g'ri yozilishini ko'rsatadi. Katta hajmli imlo lug'ati 1976 yilda nashr etilgan, unda 65 ming so'zning to'g'ri yozilishi qayd qilingan. O'quvchilar uchun chiqarilgan maxsus imlo lug'atida 17 ming so'zning to'g'ri yozilishi berilgan.

3. **Orfoepik lug'at**da so'zlarning adabiy talaffuzi qayd etiladi.

4. **Morfem lug'at**da so'zlarning morfem tuzilishi, ma'noli qismlari beriladi. Ular lingvistik maqsadlarda tuziladi.

Morfemika-so'zning ma'noli qismlari haqidagi ta'limot. Morfemika-morfemalar haqidagi bo'lim. So'zning ma'noli qismlari *morfemalar* deyiladi. Morfema so'zning bo'linmas, eng kichik ma'noli qismidir. Morfemalar ikki xil bo'ladi: *o'zak morfema* va *affiksal morfema*.

1. **O'zak morfema**: so'zda albatta ishtirok etadigan, leksik (lug'aviy) ma'no ifodalay oladigan morfemadir. O'zak morfema so'z yasaliishi uchun ham, shakl (forma) yasaliishi uchun ham asos bo'ladi: *gulchilarimizni: o'zak morfema-gul*

2. **Affiksal morfema**: (qo'shimcha morfema) mustaqil leksik (lug'aviy) ma'no ifodalay olmaydigan, so'zning leksik yoki grammatik ma'nolari shakllanishida xizmat qiladigan morfemadir. Affiksal morfema so'z tarkibida hamma vaqt ham ishtirok etavermaydi. Affiksal morfemalar (qo'shimchalar) vazifasiga ko'ra 3 xil bo'ladi:

1. *So'z yasovchi affikslar* yangi so'z hosil qiladi, so'zning leksik (lug'aviy) ma'nosi shakllanishida ishtirok etadi. Ot, sifat, fe'l, ravish yasovchi barcha affikslar so'z yasovchi hisoblanadi: gulla

2. *Soʻz shaklini hosil qiluvchi* (forma yasovchi) affikslar soʻz maʼnosiga taʼsir etib, uni bir oz oʻzgartiradigan, ammo yangi soʻz hosil qilmaydigan qoʻshimchalardir. Sonlardagi -ta, -tacha, otlardagi kichraytish-erkalash qoʻshimchalari (-cha, -jon, -xon, -loq...); qarashlilikni bildiruvchi qoʻshimcha (-niki); -dek, -day qoʻshimchalari, koʻplik qoʻshimchasi (-lar), feʼl nisbatlari, feʼl mayllari qoʻshimchalari, sifat darajalari qoʻshimchalari shakl yasovchi hisoblanadi.

3. *Soʻz oʻzgartiruvchi* qoʻshimchalar soʻzning maʼnosiga umuman taʼsir etmaydi. Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar sintaktik munosabat (soʻzlarni oʻzaro biriktirish) uchun xizmat qiladi. Soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalarga *kelishik, egalik, shaxs-son* qoʻshimchalari kiradi.

Baʼzi adabiyotlarda qoʻshimchalarning vazifasiga koʻra turlari ikki xil deb koʻrsatiladi. Bunda soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimchalar shakl yasovchi qoʻshimchalar guruhida beriladi.

Qoʻshimchalar tuzilishiga koʻra sodda va murakkab (qoʻshma) boʻladi.

1. *Sodda affikslar*: -chi, -la, -lik, -lar...

2. *Murakkab (qoʻshma) affikslar*: -chilik, -garchilik, -lan, -lash, larcha: yoʻqchilik, yogʻingarchilik, oʻtlan, salomlash, oʻrtoqlarcha.

Quloqchin, yuksal, yuksak, qattiq, kunda, chindan soʻzlari maʼnoli qismlarga ajralmaydi.

Demak, oʻzak va qoʻshimchalar soʻzning maʼnoli qismlari hisoblanadi.

5. **Chastotali lugʻat** soʻzlarning qoʻllanish miqdori va foizi haqida maʼlumot beradi.

6. **Ters** (chappa, teskari) lugʻatda soʻzlar qaysi harf bilan tugashiga qarab joylashtiriladi.

7. **Oʻzlashma soʻzlar lugʻatida** boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzlar izohlanadi.

8. **Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻatida** frazeologik birliklar (iboralar) izohlanadi.

9. **Sinonimlar** lugʻatida sinonimlar izohlanadi.

10. **Omonimlar** lugʻatida omonimlar izohlanadi.

11. **Antonimlar** lugʻatida antonimlar (qarama-qarshi maʼnoli soʻzlar) beriladi.

12. **Paronimlar** lugʻatida paronimlarning maʼnolari keltiriladi.

13. **Dialektal lugʻatda** oʻzbek tilining dialekt va shevalariga xos boʻlgan soʻzlar qayd etiladi.

14. **Terminologik lugʻatda** terminlar izohlanadi.

15. **Etimologik lugʻatda** soʻzlarning kelib chiqishi, shakllanish tarixi yoritiladi. «Oʻzbek tilining etimologik lugʻati» 2000 yilda prof. Sh. Rahmatullayev tomonidan yaratildi.

Etimologiya soʻzlarning kelib chiqishi, shakllanish tarixini oʻrganuvchi boʻlim. Soʻzlarning kelib chiqishini oʻrganish quyidagilarda ahamiyatli:

1) soʻzlarning lugʻaviy maʼno koʻlamini yoritishda.

2) soʻz oʻzagini aniqlashda.

3) tilning tarixiy taraqqiyoti davomidagi o`zgarishlarni tahlil qilishda.

Masalan: *dehqon* so`zi yer ochib, ekin o`stiruvchi qishloq odamini bildiradi. Bu so`z asli tojikcha bo`lib, *deh-*“qishloq”, *qon-* *xon-hokim* degan ma`nolarni bildiradi. Qadimda mayda yer egalarini *dehqon* deyishgan. Hozirda “ekin-tikin ishlari bilan shug`ullanadigan odam” tushunchasini beradi. Mehnat so`zi mumtoz adabiyotda “mashaqqat”, “zahmat”, “azob-uqubat” ma`nolarida qo`llangan:

Yod etmas emish kishini g`urbanda kishi,

Shod etmas emish ko`ngulni *mehnatda* kishi.

Mehnat hozirda jismoniy va aqliy ko`rinishdagi faoliyatni anglatadi: *Mehnat-mehnatning tagi rohat.*

Vatan so`zi aslida “tug`ilgan joy” ma`nosini anglatadi. Keyinchalik, *vatan* so`zining ma`no doirasi kengaya borib, “mamlakat”, “yurt” tushunchasiga teng kelib qolgan.

Etimologik kuzatishlar, turkiy tillar etimologiyasiga bog`liq fikrlar muayyan til, jumladan, o`zbek tili tabiatini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Turkiy so`zlar etimologiyasiga oid quyidagi xulosalar o`quvchi bilimini boyitishga xizmat qiladi.

1. O`zbek tilidagi turkiy so`zlar asosan ikki bo`g`inli, qisman bir va uch bo`g`inli bo`lib, to`rt va undan ortiq bo`g`inli so`zlar juda kam.
2. Bir bo`g`inli so`zlar qadimgi turkiy tilga mansub bo`lib, hozirgi o`zbek tili nuqtai nazaridan tub deb qaraladi. Qadim turkiy so`zlar undosh- unli- undosh (sus) shaklida bo`lgan o`zaklarga asoslangan.
3. Turkiy tillarga, jumladan o`zbek tiliga bir bo`g`in tarkibida ikki undoshning ketma-ket kelishi xos emas. O`zbek tilida uchraydigan berk, bo`rk, art burch, bo`rt so`zlari oxiridagi undosh aslida qo`shimcha sifatida keyin qo`shilgan: *ber-ik-berk*, *bo`ru-k-bo`rk*; *ari-t-art*, *bur-uch-burch*, *bo`r-ut-bo`rt*.
4. Qadimgi turkiy tilda (o`zbek tilining dastlabki taraqqiyot bosqichida) so`z yasovchi qo`shimchalar hozirdagiga nisbatan ko`p va xilma-xil ko`rinishlarda mavjud bo`lgan. Bugungi kunda ma`noli qismlarga ajratiladigan so`zlarning ko`pi qadimgi turkiy til davrida yasalgan.

Ayrim so`zlar etimologiyasiga e`tibor bering. Qo`shiq- “ashula”. *Ko`cha tomonda childirma va qo`shiq eshitildi* (Parda Tursun). *Qo`shiq*¹ so`zi qadimgi turkiy tilda “birlashtirish” ma`nosidagi *qo`sh* fe`liga-(u-g` ot yasovchisini qo`shish bilan yasalgan (bu haqda “Devonu lug`atit turk”da-1 jild, (357-bet); “Drevnetyurkskiy slovar”da(460-bet), ma`lumot berilgan). Bu so`z dastlab “she`r”, “qasida” ma`nosini anglatgan; ma`no taraqqiyoti natijasida “ashula” tushunchasi shakllangan. So`zning qadimiy ko`rinishi

¹ Mazkur so`z etimologiyasi haqida Sh. Rahmatullayev, M. Qodirovlarning «O`zbek tilining qisqa etimologik lug`ati» (-T.“Universitet”, 1997-1998)da fikr bildirilgan.

keyingi davrlarda fonetik oʻzgarishga uchragan: *qoʻsh-ugʻ-qoʻshugʻ-qoʻshuq-qoʻshiq*.

Burungi “*ilgari*”, “*oldin*”, “*avval*”. Koʻchatlarning holati burun qanday boʻlsa, hozir ham shunday. Bu soʻz “hid bilish aʼzosi” maʼnosidagi burun otining “*oldin*”, “*ilgari*” maʼnosi asosida yuzaga kelgan (burun ham yuz sathidan oldin, ilgari turgani uchun shunday nomlangan).

«Oʻzbek tilining izohli etnografik lugʻati», «Qoʻshma soʻzlar lugʻati» hali yaratilmagan.

Savol va topshiriqlar

1. Leksikografiya boʻlimi haqida maʼlumot bering.
2. Qomusiy lugʻatlarning turlari
3. Izohli lugʻatning xususiyatlarini bayon eting.
4. Etimologik lugʻat va uning koʻrinishlari haqida maʼlumot bering.
5. Imlo lugʻatining adabiy til meʼyorlarini oʻzlashtirishdagi ahamiyati.

Testlar

1. Qaysi qatordagi polisemantik soʻz *saxiy* soʻzi bilan antonim boʻladi?
A) baxil B) yumshoq S) qattiq D) ochiq
2. *Baland va chiroyli togʻlar...* Ushbu gapdagi *baland* soʻzining grammatik maʼnosi qaysi qatorda berilgan?
A) belgi B) sifat S) oddiy darajada D) B va S
3. *Quyoshning oltin qalami nur taratar edi.* Ushbu gapda koʻchimning qaysi turi qoʻllangan?
A) metonimiya B) metafora S) sinekdoxa D) vazifadoshlik
4. Qaysi qatorda shaxs-predmet unga bogʻliq boʻlgan boshqa bir nom bilan atalgan?
A) Oʻn qoʻli hunar B) Bizni «homiylar»dan himoya qilgʻil
S) Osmon fonarini ham yoqdi shu onda
D) Gʻoz singari qoʻnar qoʻllarga
5. Arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar qatorini belgilang.
A) astoydil, sarf, nahv, peshin, namoz, diqqat
B) ruh, moyak, tuxum, gʻisht, goʻsht, mard
S) mashq, azim, ajoyib, nafas, ayol, doim, mehr
D) hukm, hikmat, rahm, dono, ijod, ijro
6. Qaysi qatordagi tarixiy soʻzlar «tirilgan», yaʼni hozirda ishlatilmoqda?
A) mingboshi, dodhoh, ellikboshi, jevak, choʻri
B) yasovul, bakovul, hudaychi, takyagoh, jallod
S) hokim, madrasa, mufti, dorilfunun, roʻza fitr
D) vazir, hakam, nozir, mirshab, yasovul, dodxoh
7. Omonim soʻzlar qatorini belgilang.
A) yon, til, bor B) yoz, oʻt, qoʻl
S) tut, tik, yoqa D) yuz, soch, quloq

8. Metafora qaysi qatordagi gapda uchraydi?

- A) Ariq bo'yida gullar ochilgan. B) Tirnoqqa zor o'tdi.
S) Butun Samarqand g'azabga keldi. D) Navoiyni o'qib chiqdim.

9. Qaysi qatorda lug'aviy birliklar ko'rsatilgan?

- A) oshqozon B) ko'ngil olmoq S) keng paxtazor D) A va B

10. Qizil olma birikmasidagi *qizil* so'zining lug'aviy ma'nosi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A) sifat B) oddiy daraja S) A va B D) belgi

Asosiy tushunchalar glossariysi

Izohli lug'at - lug'aviy birliklarning (so'z yoki iboralarning) ma'nosi izohlanadigan lug'at.

Imlo lug'ati - so'zlarning imlo qoidalariga binoan qanday yozilishi qayd etiladigan lug'at.

Orfoepik lug'at - so'zlarning adabiy talaffuzi qayd etiladigan lug'at.

Morfem lug'at - so'zlarning morfem tuzilishi, ma'noli qismlari beriladigan lug'at.

Chastotali lug'at - so'zlarning qo'llanish miqdori va foizi haqida ma'lumot beradigan lug'at.

Ters (chappa, teskari) lug'at - so'zlar qaysi harf bilan tugashiga qarab joylashtiriladigan lug'at.

O'zlashma so'zlar lug'ati - boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar lug'ati.

O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati - frazeologik birliklar (iboralar) izohlanadigan.

Sinonimlar - sinonimlar izohlanadigan lug'at.

Omonimlar - omonimlar izohlanadigan lug'at.

Antonimlar - antonimlar (qarama-qarshi ma'noli so'zlar) beriladigan lug'at.

Paronimlar - paronimlarning ma'nolari keltirilgan lug'at.

Dialektal lug'at - o'zbek tilining dialekt va shevalariga xos bo'lgan so'zlar qayd etiladigan lug'at.

Terminologik lug'at - terminlar izohlanadigan lug'at.

Etimologik lug'at - so'zlarning kelib chiqishi, shakllanish tarixi yoritiladigan lug'at.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. - Toshkent, 2010. - 157-161 b.
2. Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P. 65-68.
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш. - Тошкент, 2009. - Б. 220-226 б.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. - Toshkent, 2013. - Б. -196-204; 205-210.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish. - Toshkent, 2007. - Б. 86-89
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Т. 2006-2008

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.-Б.4-9
2. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.241-246
3. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.-Б.21-27.
4. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изохли луғати.-Тошкент, 2002.-Б.14-32.
5. Қ. Маҳмудов. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси.-Тошкент,1992.
6. www. literature.uz
7. www. genhis philol.ru.

12-§. GRAMMATIKA VA UNING BO`LIMLARI. MORFOLOGIYA

Reja:

1. Grammatika bo`limi haqida ma`lumot.
2. Tilning grammatik vositalari.
3. Morfologiyada oqrganiladigan masalalar.

Asosiy tushunchalar: *grammatika, morfologiya, grammatik ma'no, affiksatsiya, ohang, melodika, takror, ichki fleksiya, suppletivizm, fleksiya*

Grammatika (yunoncha o`qish va yozish haqidagi bilim) tilshunoslikning bir bo`limi bo`lib, nutqda so`zlarning o`zgarishi, o`zaro birikib gap hosil qilishi haqidagi bilimdir.

Tilning grammatik vositalari:

1. **Affiksatsiya** olimlar fikricha tillarda eng ko`p tarqalgan vositadir. Ma`no anglatuvchi affaikslni ikki turga ajratamiz. Shakl yasovchi affiksial morfemalarning keyingi turi **fleksiya** deyiladi.

2. **Ohang** o`z ichiga tilda grammatik ma`noni ifodalash uchun xizmat qiladigan melodika bilan urg`uni qamrab oladi, lekin melodika va urg`uning roli hamma tillarda bir xil emas.

3. **Melodika** deganda ton balandligining o`zgarishi tushuniladi. U, asosan, hitoy-tibet tillarida katta ahamiyatga egadir. Hitoy tilida to`rtta ton mavjud bo`lib so`zning ma`nosi shu tonlardan qaysi biri ishlatilayotganligiga ko`ra o`zgaradi. Masalan, **da** so`zi nutqda talaffuz qilinishiga ko`ra ot, sifat, fe`l va ravish bo`lib kelishi mumkin.

4. **Takror** (reduplikatsiya) deganda grammatik ma`noni ifodalash maqsadida so`z yoki uning biror qismini ikki marta qaytarish tushuniladi. Takrorlar ko`p tillarda uchraydi, lekin u bir xil maqsadga xizmat qilmaydi. Masalan, u malay tilida grammatik vosita sifatida ishlatiladi va ko`plik ma`nosi ifodalashda foydalaniladi: **orang-odam, orang-orang - odamlar**

5. **Ichki fleksiya** deganda turli grammatik ma`nolarni ifodalash uchun so`z tarkibidagi tovushlarni o`zgartirish tushunilib bu vosita hind-ovro`pa va semit tillarida ko`p qo`llaniladi.

Arab tilida undosh tovushlar leksik ma`noni anglatga, unlilar grammatik ma`noni ifodalaydi.

6. **Suppletivizm** deganda bir so`zning grammatik shakllarini har xil so`z o`zaklaridan yasalishi tushuniladi. So`zlarning suppletiv shakli hind-ovropa

tillarida ko‘plab uchraydi. Grammatik ma‘noni bu yo‘l bilan ifodalash, asosan, kishilik olmoshlari hamda sifatlarga xosdir. Masalan,

я – меня; men –meni-menga;

мы - нас; biz – bizni – bizga;

Grammatika tilning ichki qurilishi haqidagi bo‘lim hisoblanib, ikki qismdan iborat: morfologiya va sintaksis.

MORFOLOGIYA

Morfologiya grammatikaning bir qismi bo‘lib, so‘z turkumlari, so‘zning grammatik shakli, grammatik ma‘no, morfologik kategoriya (tushuncha)larni o‘rganuvchi bo‘lim. Morfologiya so‘zni grammatik birlik sifatida tekshiradi. So‘z grammatik birlik sifatida grammatik ma‘nosi va grammatik shakliga ega bo‘ladi.

Grammatik ma‘no

So‘zning u yoki bu turkumga mansubligini ko‘rsatuvchi, so‘zning ma‘lum bir grammatik shakl orqali ifodalanadigan ma‘nosi grammatik ma‘no hisoblanadi; *qalam, suv, tosh, olma, bog‘, uy* so‘zlari bir grammatik ma‘noga mansub so‘zlar hisoblanadi.

Grammatik forma (shakl) yoki so‘z formasi

So‘zning ma‘lum bir grammatik ma‘no ifodalovchi shakli so‘zning *grammatik formasi (shakli)* deyiladi. Grammatik ma‘noni ifodalovchi morfema *grammatik (morfologik) ko‘rsatkich* ham deyiladi. Masalan, ko‘plikning grammatik ko‘rsatkichi-lar; bosh kelishik va bo‘lishlilik ko‘rsatkichi yo‘q (nol ko‘rsatkichli). Grammatik shakl (so‘z formasi) ning uch xil turi mavjud:

1.Affikslar (qo‘shimchalar): *uyini, uydan, uyga; o‘qiyapman, o‘qiyapsan, o‘qiyapti.* Affikslar yordamida yasaluvchi forma sintetik forma deyiladi.

2.Yordamchi so‘zlar orqali hosil bo‘luvchi forma; *ukam uchun, park tomon, o‘qib ko‘r, o‘qib chiq.* Yordamchi so‘z vositasida yasaluvchi forma analitik forma deyiladi.

3.Juft va takroriy shakl: *qozon-tovoq, yaxshi-yomon* juft formalari umumlashtirish ma‘nosini; *baland-baland, qator-qator, kula-kula* kabilar ko‘plik, takror, ta‘kid ma‘nosini ifodalaydi.

Leksikologiya so‘z (leksema)larni, ularning atash ma‘nolarini o‘rgansa, **morfologiya** so‘zning grammatik ma‘nolari va bu ma‘nolarni ifodalovchi shakllarni, ya‘ni so‘zning morfologik shakllarini o‘rganadi. Morfologiya so‘z turkumlari va ularning grammatik shakllari, grammatik ma‘no yuzasidan bahs yuritadi.

So‘z turkumlari. So‘zlarni turkumga ajratish tilshunoslik fan sifatida shakllangan dastlabki davrlardanoq boshlangan. Dastavval, hindlar so‘zlarni *otlar, fe‘llar, yordamchilarga* ajratgan. Keyinchalik, arablar *ismlar, fe‘llar, yordamchi so‘zlar* tarzida guruhlagan. Bir qator xalqlar ismlar ichidan *ot, sifat, son, olmosh, fe‘lni* ajratishgan. Hozirgi turkiy tillarda ismlar nomi ostida bir necha so‘z turkumi mujassamlangan. Jumladan, o‘zbek tilshunosligida *ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh, harakat nomi, taqlid so‘z* ismlar guruhi ostida birlashtirilgan. Ismlarni birlashtiruvchi asosiy omil ularning ko‘plik, kelishik, egalik shakllarini olish xususiyatiga ega ekanligidir.

Ismlarning lug'aviy shakllari. Ismlarning ko'plik, kichraytirish-erkalash, qiyoslash ma'nolarini bildiruvchi qo'shimchalarga ega bo'lgan shakli lug'aviy shakl sanaladi.

Ismlarning munosabat shakllari. Egalik, kelishik, *-man, -san, -dir* qo'shimchalarga ega bo'lgan shakli munosabat shakli hisoblanadi. Ism asoslariga qo'shib, ularni boshqa so'zlarga bog'lab kelish va gap bo'laklarini shakllantirishga xizmat qilganligi uchun egalik, kelishik, *-man, -san, -dir* qo'shimchalari munosabat shakllari deyiladi. Demak, ismlarning munosabat shakllariga quyidagilar kiradi: 1) egalik shakllari; 2) kelishik shakllari; 3) ismlarni kesim sifatida shakllantiruvchi va ega bilan munosabatini ifodalovchi *-man, -san, -dir* qo'shimchalari, *bo'lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq* so'zlari. Uchinchi turdagi so'zlar va qo'shimchalar bog'lamalar deb ham yuritiladi.

Sifatdosh va harakat nomlaridagi egalik qo'shimchalari. Sifatdosh va harakat nomlari tarkibidagi egalik qo'shimchalari harakat bajaruvchisining shaxsi, sonini bildiradi. Shuning uchun qaratqich kelishigini olgan shaxs bildiruvchi so'zning qo'llanishiga ko'pincha ehtiyoj bo'lmaydi.

Ismlarni kesimga xoslovchi shakllar. Kesim ega bilan shaxs va sonda moslashadi. Ism orqali ifodalangan kesimlar shaxs-sonni bildiruvchi maxsus *-man, -san, -dir* qo'shimchalari, shuningdek, *bo'lmoq, sanalmoq, ekan, emish, emas* so'zlari vositasida ega bilan moslashadi. Ot kesimlarni ega bilan moslashtiruvchi bunday vositalar bog'lamalar hisoblanadi.

To'plam va tasniflar. O'rganish uchun olingan turli narsa, voqea-hodisalar yig'indisi *to'plam* deyiladi. To'plamni o'xshash va farqli belgilar asosida ichki guruhlariga bo'lish *tasnif* hisoblanadi.

Mustaqil va yordamchi so'zlar. So'zlarning so'rog'i va qanday umumlashgan ma'no ifodalashiga ko'ra guruhlariga bo'linishi *so'z turkumlari* hisoblanadi. So'z turkumlari ma'no va vazifasiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi; 1. *Mustaqil so'zlar*. 2. *Yordamchi so'zlar*. 3. *Undov so'zlar*. 4. *Taqlid so'zlar*. 5. *Modal so'zlar*.

Ma'lum bir so'roqqa javob bo'lib, biror gap bo'lagi yoki undalma vazifasida keladigan, atash va umumiy grammatik ma'noga (masalan, *predmet, belgi, miqdor, harakat-holat* kabi) ega bo'lgan so'zlar **mustaqil so'zlar** sanaladi: *gul (nima?), inson (kim?), chiroyli (qanday?), yuztacha (nechta?), keldi (nima qildi?). Fe'l, ot, sifat, son, olmosh va ravishlar* mustaqil so'zlardir.

So'roqqa javob bo'lmaydigan, atash ma'nosini bildirmaydigan so'zlar yordamchi so'zlar deyiladi.

Morfemalarning agglutinatib tabiati. Affiksial morfemalar o'zak morfemaga birikish xususiyatiga ko'ra muayyan tilning o'ziga xos jihatlarini namoyon qiladi. O'zak morfemalarning tabiatiga ko'ra tillar asosan *agglutinatib va flektiv* tillarga bo'linadi³⁰.

Turkiy tillar, jumladan o'zbek tili affiksial morfemalari tabiatiga ko'ra agglutinativ hisoblanadi. Agglutinatsiya «ketma-ketlik», «yopishtirish» ma'nosidagi so'z bo'lib, qo'shimchalarning o'zakka ma'lum tartib va ketma-

³⁰ Agglutinatsiya-lotinch «yopishtirish» ma'nosini; fleksiya «bukilish» ma'nosini anglatadi.

ketlikda qo‘shilishidan dalolat beradi. Bunday hollarda o‘zak va qo‘shimchalar chegarasi sezilib turadi. Agglutinativ tillarda so‘z shakllari o‘zgarmas holda qo‘shiladigan affikslar yordamida yasaladi. Bunday tillarda affikslar asosan bir grammatik ma‘noni ifodalaydi. Masalan, *-lar* faqat ko‘plik qo‘shimchasi sifatida qaraladi. Mazkur qo‘shimchani boshqa hollarda ifodalagan hurmat, kesatiq, kinoyani bildiruvchi grammatik ma‘nolari uslubiy jihatlari hisoblanadi.

Ta‘kidlanganidek, turkiy tillarda (o‘zbek tilida) o‘zakka dastavval, so‘z yasovchi qo‘shimchalar (morfemalar), keyin lug‘aviy shakl yasovchi va oxirida sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar birikadi: *tila-k-lar-imiz-ni*. Bu qat‘iy qoida morfem tahlilda, ya‘ni so‘zlarni ma‘noli qismlarga ajratishda ham muhim. Masalan, *o‘rtoqlarcha, mardlarcha* so‘zlari *o‘rtoq-lar-cha, mard-lar-cha* ko‘rinishida emas, *balki o‘rtoq-larcha, mard-larcha* tarzida ma‘noli qismlarga ajratiladi.

O‘zbek tilidagi affiksial morfemalar o‘zak morfemadan keyin qo‘shilish xususiyatiga ega. Shu jihatdan, old qo‘shimchalar o‘zbek tili tabiatiga xos emas. Tilimizdagi *ser-(sersuv), no-(nomard), be-(begunoh), ba-(badavlat)*... kabi old qo‘shimchalar fors-tojik tiliga xos bo‘lib, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma‘rifiy omillar ta‘sirida o‘zbek tiliga o‘zlashib ketgan. Old qo‘shimchalar rus-baynalmilal so‘zlarida ham uchraydi.

Flektiv tillarda o‘zak morfema va affiksial morfema chegaralari sezilmaydi. Rus tili, arab tili flektiv tillarga mansubdir: *видет-вижу; ходит-хожу; hukm-mahkama-hokim-hakam-mahkum; fikr-tafakkur-mutafakkir; zulm-zolim-mazlum; hol-ahvol; xulq-axloq; she‘r-ash‘or*.

Asosdosh so‘zlar. Bir umumiy asosga ega bo‘lgan so‘zlar asosdosh so‘zlar hisoblanadi. 1. Bog‘, bog‘bon, bog‘cha. 2. O‘r, o‘roq, o‘rim. 3. O‘t, o‘tloq, o‘toq, o‘tla. 4. Gul, gulchi, gulzor, guldor, guldon. 5. Chiz, chizg‘ich, chiziq, chizma. 6. Paxta, paxtakor, paxtazor. 7. Ter, terim, terimchi. 8. Bil, bilim, bilimli, bilag‘on, bilimdon. 9. Tug, tugun, tuguncha. 10. Ish, ishchi, ishchan, ishli, ishla. 11. Tuz, tuzdon, tuzli, tuzsiz, tuzla. 12. O‘qi, o‘quvchi, o‘qituvchi. 13. Kitob, kitobxon. 14. Kasal, kasallik, kasalxona. 15. Kasb, kasbdosh. 16. Ot, otboqar, otlanmoq. 17. Och, ochlik, ocharchilik, ochko‘z. 18. To‘lqin, to‘lqinli. 19. To‘g‘ri, to‘g‘rilik, to‘g‘rilandi. 20. Uzun, uzunlik, uzunchoq. 21. Xat, dastxat. 22. Don, donxo‘rak, donlamoq. 23. Dori, dorixona, dorilangan. 24. Joy, joyladi, joylandi. 25. Zo‘r, zo‘ravon, zo‘rlik, zo‘rg‘a. 26. Iz, izladi, iztopar.

Savol va topshiriqlar

1. Morfologiyani o‘rganish ob‘ektini izohlang.
2. So‘z turkumlari va turkumlarga ajratish tarixi haqida ma‘lumot bering.
3. Grammatik ma‘no va uning xususiyatlarini bayon eting.
4. Lug‘aviy shakllar haqidagi tushunchalaringizni bayon eting.
5. Affikslarni ajratish mezonlariga munosabat bildiring.

Testlar

1. *Aytib berib tura qol* shaklidagi birikuv qaysi qatorda to‘g‘ri izohlangan?

A) aytib berib-ko‘makchi fe‘l, tura qol-mustaqil fe‘l.

B) aytib berib tura-mustaqil fe‘l, qol-ko‘makchi fe‘l.

S) aytib berib-mustaqil fe‘l, tura qol-ko‘makchi fe‘l.

D) aytib-mustaqil fe‘l, berib tura qol-ko‘makchi fe‘l.

2. Turlanish hodisasi qaysi so‘zlarga xos?

1) sifatdosh; 2) son; 3) ot; 4) ravishdosh; 5) harakat nomi; 6) olmosh.

A) 3 B) 1, 3, 4, 5, 6 S) 3, 6 D) 3, 5, 6

3. Quyidagi grammatik ko‘rsatkichlardan qaysi biri otning grammatik shakllanishida har doim ham qatnashavermaydi?

A) egalik B) son S) kelishik D) egalik

4. *Shu mustaqillik sharofati bilan bizning o‘z tilimiz, urf-odatlarimiz, tariximiz, jamiki merosimiz - hammasi o‘z qadrini topdi.* Ushbu gapda qo‘llangan olmoshlar miqdorini aniqlang.

A) 4ta B) 3ta S) 2ta D) 5ta

5. Qaysi gapdagi kelishik qo‘shimchasini ko‘makchi bilan almashtirib bo‘lmaydi?

A) Sizga atagan qo‘shiqclarim bor.

B) Shu yo‘ldan yurib, murodga etdik.

S) Saharlab shaharga yo‘l oldi. D) Zavq bilan kuldi.

6. Quyidagi yasama sifat va otlarning qaysi biri fe‘lning bo‘lishsizlik shakli bilan omonimik munosabatda bo‘ladi?

A) qo‘llanma B) qazilma S) qotishma D) moslama

7. Tilshunoslikning morfologiya bo‘limiga oid atama (termin)lar qaysi qatorda berilgan?

A) grammatik ma‘no, modal so‘z, buyruq mayli

B) ot- kesim, fe‘l, undalma

S) bosh so‘z, ergash so‘z, morfologik yozuv qoidasi

D) modal so‘z, undov so‘z, kirish so‘z

Asosiy tushunchalar glossariysi:

Affikslar - qo‘shimchalar

Yordamchi so‘zlar – mustaqil ma‘no anglatmaydigan so‘zlar

Morfologiya - so‘zning grammatik ma‘nolari va bu ma‘nolarni ifodalovchi shakllarni, ya‘ni so‘zning morfologik shakllarini o‘rganadigan bo‘lim.

So‘z turkumlari - so‘zlarning ma‘no va grammatik xususiyatiga ko‘ra guruhlar

Ismlarning lug‘aviy shakllari - ismlarning ko‘plik, kichraytirish-erkalash, qiyoslash ma‘nolarini bildiruvchi qo‘shimchalarga ega bo‘lgan shakli lug‘aviy shakl sanaladi.

Ismlarning munosabat shakllari - egalik, kelishik, *-man, -san, -dir* qo‘shimchalarga ega bo‘lgan shakli munosabat shakli hisoblanadi.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. - Toshkent, 2010. - 157-161 b.

2. Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P.65-68.
3. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.220-226 б.
4. Rasulov R.Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013. -Б.-196-204; 205-210.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.86-89

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.-Б.4-9
2. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.241-246
3. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н.Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.-Б.21-27.
4. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.-Б.14-32.
5. Қ. Маҳмудов. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси.-Тошкент,1992.
6. www. literature.uz
7. www. genhis philol.ru.

13-§. SINTAKSIS HAQIDA MA'LUMOT. SINTAKSIS QISMLARI

Reja:

1. So‘z birikmasining turlari.
2. Tobe so‘zning bosh so‘zga birikish usullari
3. Gap turlari.

Asosiy tushunchalar: *sintaksis, so‘z birikmasi, teng bog‘lanish, tobe bog‘lanish, bitishuv, boshqaruv, moslashuv, gap, gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari, gapning emotsionallikka ko‘ra turlari*

Sintaksis haqida umumiy tushuncha. Biz foydalanayotgan til turli birliklardan, vositalardan iborat. Ularning har biri tilda o‘zining muhim vazifasini bajaradi. Tahlil qilganda til birliklari ajratiladi, aniqlanadi va izohlanadi. **Sintaksis** yunoncha *syntaxis* so‘zidan olingan bo‘lib, «yopishtirish», «bog‘lash» demakdir. Demak, so‘zlarning va gaplarning (qo‘shma gap doirasida) o‘zaro bog‘lanish qonun-qoidalarini, ularning turlarini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi *sintaksis* sanaladi. Bu bo‘lim gapda so‘zlarning bog‘lanishini –so‘z birikmalarini, gap va uning tuzilishi hamda mazmuniy turlarini o‘rganadi. Boshqacha aytganda, sintaksis so‘z birikmasi va gap haqidagi ta’limotdir. Har qanday til o‘zining nutq tovushlari, so‘zlari (iboralari) va qo‘shimchalardagi imkoniyatlarini sintaksisda, ya’ni gap qurilishida namoyon qiladi.

So‘zning tildagi muayyan qonun-qoidalar asosida o‘zaro birikuvidan so‘z birikmasi va gaplar hosil bo‘ladi. So‘z birikmalari va gaplar o‘z qurilishi va ifoda mazmuniga ko‘ra farqlanadi.

Sintaksis so‘z birikmasi sintaksisi, gap sintaksisi bo‘limlaridan iborat.

Teng bog‘lanish va tobe bog‘lanish. Bir so‘zning boshqa so‘zga ma’lum grammatik vositalar (grammatik qo‘shimchalar, yordamchi so‘zlar) orqali bog‘lanishi **grammatik bog‘lanish** hisoblanadi. So‘zlarning o‘zaro grammatik bog‘lanishi ikki xil:

1. Teng bog‘lanish – ikki so‘zning teng huquqli, biri ikkinchisiga bo‘ysunmay bog‘lanishi: *opam va kitob, uy va tom* kabi. Bir xil gap bo‘lagi vazifasida kelib, ko‘pincha bir xil so‘roqqa javob bo‘luvchi bo‘laklarning o‘zaro teng bog‘lovchilar yoki sanash ohangi yordamida bog‘lanishi *teng bog‘lanish* sanaladi: *Ular Hofiz, Navoiy, Bedil va Fuzuliy baytlarini tahlil qilib... o‘tirishardi.*

So‘zlarning teng bog‘lanishi so‘z qo‘shilmalarini hosil qiladi. So‘z qo‘shilmalarida har bir so‘z ma‘no mustaqilligini, alohida-alohida narsalarni nomlab kelish xususiyatini saqlab qoladi: *opam va kitob, siz bilan biz* kabi.

So‘z qo‘shilmalarida so‘zlar sanash ohangi (yozuvda vergul) yoki teng bog‘lovchilar vositasida birikadi.

2. Tobe bog‘lanish – bir so‘zning (tobe so‘zning) boshqa bir so‘zga (hokim so‘zga) bo‘ysinishi orqali bog‘lanishi: *opamning kitobi, uyning tomi* kabi. Bir bo‘lakning boshqa bo‘lakka kelishik, shaxs-son, zamon qo‘shimchalari, ko‘makchilar va so‘z tartibi va ohang yordamida bog‘lanishiga *tobe bog‘lanish* deyiladi. Tobe bog‘lanish doimo ikki qismdan iborat bo‘ladi: tobe qism va hokim qism. So‘roq bog‘lanib kelgan qism hokim, so‘roqqa javob bo‘lib keluvchi qism tobe qismdir: *chiroyli (qanday?) ko‘ylak, go‘zal (qanday?) mamlakat; dalaga (qayerga?) bormoq.*

So‘zlarning tobelanish asosida bog‘lanishi so‘z birikmalarini hosil qiladi va so‘z birikmasi ikki va undan ortiq so‘zdan iborat bo‘lishiga qaramay, bitta tushunchani ifodalaydi: *opamning kitobi, qizil gul, uyga kirmoq.*

So‘z birikmasi

Tobe qismning hokim qismga kelishik, egalik qo‘shimchalari, ko‘makchilar va tobelashtiruvchi ohang yordamida bog‘lanishi so‘z birikmasi deyiladi. Tobe bo‘lakni hokim bo‘lakka bog‘lovchi vositaning qo‘shilish o‘rni ikki xil bo‘ladi: kelishik, ko‘makchi va ohang tobe qismga, egalik qo‘shimchasi esa hokim qismga qo‘shiladi.

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka ko‘makchilar yordamida bog‘langanda, ko‘p hollarda kelishik bilan birgalikda yoki kelishik bilan almashinib qo‘llanishi mumkin. Natijada kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilar sinonimiyasi vujudga keladi. Kelishik qo‘shimchalari bilan ko‘makchilar o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘lsa ham, ular o‘rtasida ma‘lum ma‘no farqlanishi mavjud. Kelishik qo‘shimchasi yordamida bog‘langanda hokim bo‘lak ifodalagan harakatning chiqish yoki yo‘nalish nuqtasi aniq, ko‘makchi yordamida bog‘langanda esa noaniq bo‘ladi.

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka qaratqich kelishigi va egalik qo‘shimchasi yordamida bog‘langanda ikki tomonlama bog‘lanish ro‘y beradi. Tobe bo‘lak qaratqich kelishigi qo‘shimchasini, hokim bo‘lak esa egalik qo‘shimchasini oladi. Bunday bog‘lanishda tobe qism **qaratqich**, hokim qism **qaralmish** deb ham nomlanadi: *uzumning (qaratqich) sharbati (qaralmish).*

Agar hokim bo‘lak sof fe‘l bilan ifodalansa va fe‘l *kimni? nimani? qayerni?* so‘roqlariga javob bo‘hivchi so‘zni talab qilsa, tobe bo‘lak tushum kelishigida qo‘llanadi, hokim bo‘lak egalik qo‘shimchasini olgan ot, ba‘zan harakat nomi va sifat-dosh bilan ifodalansa, tobe bo‘lak qaratqich kelishigida qo‘llanadi.

Tobe bo‘lak hokim bo‘lakka boglanib, hokim bo‘lak talab etgan sintaktik vazifada keladi. Ana shu vazifa gap bo‘lagi nomi bilan yuritiladi.

So‘z birikmasi hokim so‘zning qaysi turkumga oid so‘z bilan ifodalanishiga qarab, ikki guruhga bo‘linadi: otli so‘z birikmasi, fe‘lli so‘z birikmasi.

Otli so‘z birikmasida hokim so‘z ot va otlashgan so‘zlar (sifat, son, ravish, taqlid so‘z) bilan ifodalanadi: *shaharning ko‘chalari, hammasidan katta, chumchuqning chug‘ur-chug‘uri, o‘quvchilarning beshtasi, beqiyos o‘lka, katta qishloq.*

Fe‘lli so‘z birikmasida hokim so‘z fe‘l, uning sifatdosh, ravishdosh shakllari bilan ifodalanadi: *kitobni o‘qimoq, daftarga yozmoq, tez yugurgan, ohista gapirmoq, ta’sirli so‘zlab, zavq bilan o‘qimoq.*

O‘zbek tilida so‘z birikmalarining tobe so‘zi, asosan, hokim so‘zdan oldin keladi.

So‘z birikmasida so‘zlarning o‘zaro birikish usullari. Kelishik va egalik qo‘shimchalari hamda ko‘makchilar so‘z birikmalari, so‘zlarni bir-biriga bog‘lashga xizmat qiladi.

So‘z birikmalari tarkibidagi tobe va hokim so‘zning hech qanday qo‘shimchasiz, faqat ohang va ma’nosiga ko‘ra bog‘lanishi **bitishuv** deyiladi: *tez termoq, chiroyli gapirmoq, ishchan o‘quvchi, mehribon murabbiy.*

Tobe so‘zning hokim so‘zga *tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishigi* qo‘shimchalari yoki ko‘makchilar yordamida bog‘lanishi **boshqaruv** deyiladi: *do‘stlarni hurmat qilmoq, g‘alaba uchun kurashmoq, yoshlarga g‘amxo‘rlik qilmoq, sharoitga ko‘ra yondashmoq.*

Tobe so‘zning hokim so‘zga qaratqich kelishigi qo‘shimchasi yordamida, hokim so‘zning esa tobe so‘zga egalik qoshimchalari yordamida bog‘lanishi **moslashuv** deyiladi: *kitobning muqovasi, xonalarning kattarog‘i, bizning sinfimiz, sizning ukangiz, universitet hovlisi.*

Bitishuv, moslashuv, boshqaruv usullarini tobe so‘zga qo‘shilgan kelishik shakllariga asoslanib ajratish mumkin:

1. Bosh kelishik: - (bitishuv)
2. Qaratqich kelishik: **-ning** (moslashuv)
3. Tushum kelishigi: **-ni** (boshqaruv)
4. Jo‘nalish kelishigi: **-ga** (boshqaruv)
5. O‘rin-payt kelishigi: **-da** (boshqaruv)
6. Chiqish kelishigi: **-dan** (boshqaruv)

Boshqaruv: *olmani terish, ko‘chaga chiqmoq, maktabda o‘qimoq, ishdan qaytmoq, sayr haqida suhbat.*

So‘z birikmasi va so‘z. So‘z birikmalari ham so‘zlar kabi narsa, belgi, harakatni atashga xizmat qiladi. Lekin so‘z–leksik hodisa, so‘z birikmasi–sintaktik hodisadir. So‘z birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq so‘zlarning o‘zaro aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi. Masalan, *kitob* so‘zi bir narsaning umumlashgan oti bo‘lib, yolg‘iz tushunchani ifodalaydi, *o‘rtog‘imning kitobi* birikmasida esa faqat «kitob» ma’nosining o‘zi emas, balki «o‘rtog‘imga tegishli kitob» tushunchasi ifodalanadi.

Soʻz birikmasi va qoʻshma soʻz. Soʻz birikmasida ham, soʻzda ham qismlar bir xildagi soʻz turkumlariga oid boʻlishi, har ikkalasi ham bir xil grammatik shaklga ega boʻlishi mumkin. Bu ularning shakliy oʻxshashligidir. Lekin soʻz birikmasidagi qismlar maʼno mustaqilligini saqlagan boʻladi. Qoʻshma soʻz maʼnosi tarkibidagi qismlarning maʼnosi orqali anglashiladi. Soʻz birikmasidagi qismlar orasida grammatik aloqa sezilib turadi, qoʻshma soʻz qismlari orasidagi grammatik aloqa esa yoʻqolgan boʻladi. Soʻz birikmasini tashkil qilgan qismlarning har biriga alohida-alohida soʻroq berish mumkin: *kitobni* (nimani?) *oʻqimoq, uydan* (qayerdan?) *chiqmoq* kabi. Qoʻshma soʻzlarga esa yaxlit bir savol beriladi: *kungaboqar* (nima?), *kamquvvat* (qanday?).

Soʻz birikmasining qismlari oʻz mustaqil soʻz urgʻusini saqlagan boʻladi (*uyning eshigi, xatni oʻqidim, tez yugurdi*), qoʻshma soʻz esa umumiy bir urgʻuga ega boʻladi (*oq koʻngil, bilakuzuk, Yangiqoʻrgʻon*).

Qoʻshma soʻzlarning koʻpi tarixan soʻz birikmalari asosida yuzaga kelgan.

Soʻz birikmasi va turgʻun bogʻlama. Soʻz birikmasida soʻzlar oʻzaro erkin bogʻlangan boʻladi: tushuncha anglatadi, turgʻun bogʻlanma (ibora)lar esa maʼnoviy butunlik uchun birlashgan-yaxlitlangan boʻladi va bir leksik maʼnoni anglatadi.

Turgʻun bogʻlanma (ibora)ga bir soʻz sifatida qaraladi, lugʻatlarda soʻzlar qatorida beriladi, chunki ular ham soʻzlar kabi maʼno ifodalaydi. Masalan, *koʻzini yogʻ bosgan iborasi* – «magʻrurlangan», *yogʻ tushsa yalagudek iborasi* – «toza», *toʻnini teskari kiyib olmoq iborasi* – «qaysarlik qilmoq» maʼnosini beradi, ammo bu maʼnolarni oddiy emas, obrazli tarzda ifodalaydi.

Soʻz birikmalari zanjiri. Gap tarkibida bir soʻz birikmasidagi hokim soʻz boshqa bir soʻzga tobelangan, bir hokim soʻz bir necha tobe soʻz yoki bitta tobe soʻz bir nechta hokim soʻzga aloqador boʻlgan hollarda soʻz birikmalari zanjiri hosil boʻladi. Soʻz birikmasidagi tobe va hokim soʻzlar orasida bir necha boshqa soʻzlar va soʻz birikmalari kelishi mumkin.

Soʻz birikmasi va gap. Soʻz birikmasi ham, gap ham soʻzlarning grammatik aloqaga kirishuvidan yuzaga keladi. Soʻz birikmasi biror narsa, belgi, harakat yoki holatni aniqlashtirgan holda anglatadi. Gap esa maʼlum bir fikrni, tasdiq yoki inkor hukmni ifodalab keladi. Gapning markazi kesimdir. U kesimlik qoʻshimchalari bilan shakllanadi.

Gap haqida umumiy maʼlumot

Ohang va fikr tugalligiga ega boʻlib, kesimlik shakllari orqali ifodalanuvchi soʻz va soʻzlar qoʻshilmasiga gap deyiladi. Masalan: *Vohid oʻrnidan turdi.* (O. Yoqubov). *Yurtimiz qanday chiroyli!* Yozuvda gap oxiriga nuqta, soʻroq yoki undov belgilaridan biri qoʻyiladi va har bir gap bosh harf bilan boshlanadi.

Muomala vositasining eng kichik birligi gap hisoblanadi. Gap nisbiy tugallangan fikrni bildiradi. Gap quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Gap muomala vositasining eng kichik, asosiy birligidir.
2. Nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi.
3. Grammatik shakllangan boʻladi (bosh va ikkinchi darajali boʻlaklardan iborat).

4. Tugallangan ohang bilan aytiladi.

Gap voqea-hodisa haqidagi xabarni, soʻroq yoki buyruqni ifodalovchi asosiy sintaktik butunlikdir. Gap soʻz birikmasidan kesim va ega yoki faqat kesim boʻlaklariga aloqador grammatik asosi borligi bilan farq qiladi, soʻz birikmasi tushuncha, gap fikr ifodalaydi. Grammatik asosda gapning fikriy mundariyasi ifodalanadi. Bu fikriy mundarija feʼl kesimning mayl va zamon maʼnolari bilan bogʻliq boʻladi. Masalan, *Bolalar ishlayaptilar. Ozoda rasm chizmoqda* gaplari ish-harakatning hozirgi zamonda boʻlayotganidan darak bersa, *Bolalar ishladi. Ozoda rasm chizdi* gaplari esa ish-harakatning oʻtgan zamonda boʻlganidan darak beradi. *Siz dalaga borasizmi? Sen hikoyani oʻqidingmi?* gaplari oʻtgan zamonda boʻlgan ish-harakat haqida soʻroqni bildiradi. *Siz sheʼrni oʻqing. Siz shu ishni bajarib qoʻysangiz* gaplari istak-buyruq maʼnolariga ega.

Gap tarkibidagi soʻzlar ham maʼno tomondan, ham grammatik tomondan oʻzaro bogʻlanadi.

Morfologiya boʻlimida oʻrganilgan *kelishik, egalik, son, zamon, shaxs-son* qoʻshimchalari, shuningdek, *koʻmakchi va bogʻlovchilar* sintaksisda soʻzlarni oʻzaro bogʻlash uchun xizmat qiladi. Ayrim hollarda gapdagi soʻzlar tartib va ohang yordamida ham oʻzaro bogʻlanadi: *Oq paxtalar ochildi, Teraylik quvnaq quvnaq.* (Qoʻshiq). Bu gapda *oq* va *paxtalar* soʻzlari bir-biri bilan soʻz tartibi orqali bogʻlangan. Har bir gap biror maqsadni-mazmunni ifodalaydi. Ogʻzaki nutqda ana shu mazmunga mos keladigan tugal ohang boʻladi. Ohang ayni bir vaqtda gaplarni bir-biridan ajratib ham turadi. Ohang gap uchun eng muhim belgidir. Ayrim soʻz (*Kuz. Tong*) yoki soʻz birikmalarini tugallik ohangi bilan aytsak, gap yuzaga keladi va biror fikr-maqsad anglashiladi: *Koʻm-koʻk dala. Gʻarbiy chegaralardan biri.* Ayni bir sodda gapning ohangini oʻzgartirish orqali baʼzan uch xil mazmun ifodalash mumkin: *Buvijonim keldilar. –Buvijonim keldilar! –Buvijonim keldilar?* Yozma nutqda ana shu ohangga qarab har bir gap oxiriga yo nuqta (.) yo soʻroq (?) yoki (!) belgisi qoʻyiladi.

Gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari

Har bir gapda maʼlum bir maqsad, niyat yoki his-hayajon ifodalanadi. Soʻzlovchi biror narsa, voqea-hodisalar toʻgʻrisida maʼlumot olishni istaydi, tinglovchiga biror ishni bajarish boʻyicha buyruq-xitobini bildiradi. Gaplar ana shu maqsadlarga koʻra turlicha quriladi: oʻziga xos grammatik xususiyatlarga ega boʻlib, alohida ohang bilan talaffuz etiladi.

Gap quyidagicha tasniflanadi.

I. Ifoda maqsadiga koʻra gaplar: 1) *darak gap*; 2) *soʻroq gap*, 3) *buyruq gap*, 4) *istak gap*ga boʻlinadi. Darak, soʻroq, buyruq va istak gaplar egali va egasiz, yugʻiq va yoyiq, sodda va qoʻshma gap shaklida boʻlishi mumkin.

Darak gap. Darak, xabar maʼnosini bildiruvchi gaplarga ***darak gaplar*** deyiladi. Darak gaplar oxiriga yozuvda doimo nuqta qoʻyiladi.

Soʻroq gap. Soʻroq maʼnosini bildirgan gaplar ***soʻroq gaplar*** deyiladi.

Soʻroq gap soʻzlovchi oʻzi bayon qilgan fikriga suhbatdoshining munosabatini bilishga qaratilgan boʻladi. Soʻroq gaplar quyidagicha shakllanadi:

a) -mi, -chi, -a, -ya (soʻroq yuklamalari) ishtirokida: *Manzura kelmadimi?*

b) so‘roq olmoshlari (*kim?*, *nima?*, *qayer?*, *qancha?*) yordamida: *O‘sha vaqtda necha yoshda eding?*

d) so‘roq ohangi yordami bilan; *-Uyga mehmon keldi. -Mehmon keldi?*

-Tunda yo‘lga chiqamiz. – Tunda?.

Yozuvda so‘roq gap oxiriga «?» belgisi qo‘yiladi.

So‘roq yuklamalari orqali ifodalangan so‘roq gaplar *ha* yoki *yo‘q* javoblarini talab qiladi.

So‘roq olmoshlari yordamida ifodalangan so‘roq gaplar so‘roqqa javob bo‘luvchi so‘zni talab qiladi: *-Ko‘chatlarga kim suv qo‘ydi? –Salim.*

Yozuvda *-mi* yuklamasi kesimga qo‘shib yoziladi. *–chi, -a, -ya* yuklamalari esa o‘zi qo‘shilayotgan so‘zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

Ritorik so‘roq gaplar javob talab qilmaydi, javobi shu gapning o‘zida bo‘ladi. So‘roq gap kesimi bo‘lishsiz fe‘llar bilan ifodalangan bo‘lsa, darak gap tasdiq ma‘nosini bildiradi: *Onani kim sevmaydi? (Onani hamma sevadi)*; aksincha, bo‘lishli fe‘llar bilan ifodalangan bo‘lsa, inkor gap ma‘nosini bildiradi. Masalan, *Bu daraxtni kesishga kim jur‘at qiladi.* («Bu daraxtni kesishga hech kim jur‘at qilolmaydi» ma‘nosini bildiradi). *Tinch uyda janjal bo‘lishini kim istaydi?* (Tinch uyda janjal bo‘lishini hech kim istamaydi).

So‘roq gap orqali ifodalangan darak ma‘nosi darak gap orqali ifodalangan darak ma‘nosidan kuchliroq bo‘ladi.

Shuningdek, so‘roq gap shakli orqali buyruq ma‘nosi ham ifodalanishi mumkin. Masalan, *- Yurmaysizmi?* («yuring» ma‘nosida). So‘roq gap orqali ifodalangan buyruq ma‘nosi buyruq gap orqali ifodalangan buyruq ma‘nosidan kuchliroq bo‘ladi.

Darak ma‘nosini ifodalagan so‘roq gaplarga *so‘roq-darak* gaplar, buyruq ma‘nosini bildirgan so‘roq gaplarga esa *so‘roq-buyruq* gaplar deyiladi.

Buyruq gap. Buyurish, da‘vat qilish ma‘nolarini bildirgan gaplar buyruq gap deyiladi: *chiroyli yoz.*

Buyruq gaplarning kesimi buyruq shaklidagi fe‘llar orqali ifodalanadi. Buyruq gap oxiriga nuqta qo‘yiladi.

Ayrim hollarda uchinchi shaxs buyruq maylidagi fe‘llar bilan ifodalangan gapning kesimi II shaxs ma‘nosida qo‘llaniladi. Masalan, *Chekmang o‘rnida Chekilmasin. Uyga kiring o‘rnida Uyga kirilsin.* Bunday vaqtda iltifot, mulozamat bildirish, kesatq kabi ma‘nolar ifodalanadi.

Buyruq gapning kesimi odatda gap oxirida keladi. Ba‘zan buyruqni kuchaytirish, do‘q-po‘pisa ma‘nosi ifodalanganda kesim gap boshida keladi. Masalan, *Qo‘ligizni oling o‘rniga Oling qo‘lingizni.*

Istak gap. Kesimi – *sa* shaklidagi fe‘llar orqali ifodalangan gaplar istak gap hisoblanadi. Yozuvda istak gaplar oxiriga nuqta qo‘yiladi: *Xorijiy tillarni yaxshi o‘rganib, chet ellarga o‘qishga borsam.*

II.Gap his-hayajon ishtirokiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi: 1) his-hayajonsiz gaplar; 2) his-hayajon (undov) gaplar. Darak, so‘roq va buyruq gaplar his-hayajonsiz gaplardir. Bular nutqda kuchli his-hayajonga ega bo‘lishi bilan his-hayajon gaplarga aylanishi mumkin. His-hayajon gaplar *undov gap* deb ham

nomlanadi. Undov gap fikrni kuchli his-hayajon bilan ifodalaydigan, kuchli ohang bilan aytiladigan gapdir. Ular *shodlik, quvonch, suyunish, qoʻrquv, tantana, taajjub, qaygʻu, afsuslanish* kabi turli hissiyotlarni ifodalaydi va baland ohangda aytilishi bilan boshqa gap turlaridan farq qiladi. Yozuvda undov gapning oxiriga undov belgisi qoʻyiladi: *Voy, qomatingdan onang oʻrgilsin! (A.Q.) Oʻz qilmishlaringizdan uyalmaysizmi? (A.Q.) Qadamlaringizga hasanot! (A.Q.)* Salomlashish - soʻrashish, xayrlashish singari holatlar bilan bogʻlangan gaplar ham yuqori ohang bilan aytiladi (*Toʻy muborak! Xayr doʻstim!*) va undov gaplar hisoblanadi.

Agar soʻroq gap his-hayajon bilan aytilsa oldin soʻroq belgisi undan soʻng undov belgisi ishlatiladi: *Chiqmaysizmi?! Aysangiz-chi, nima dedi?! Qoʻshiqdan kim bahra olmaydi?!*

His hayajon gaplarda koʻpincha *qancha, naqadar, shunchalar, qanday* soʻzlari hamda undov soʻzlar ishtirok etadi yoki kesim gapning oldida keladi: *Oh, naqadar goʻzal ona tabiat!* Yozuvda his-hayajon gaplar oxiriga undov (!) belgisi qoʻyiladi. His-hayajon (undov) gaplarda kesim koʻpincha gapning oldida keladi, tarkibida koʻpincha *eh, oh* singari undov soʻzlari ishtirok etadi va kuchli hayajon bilan talaffuz qilinadi. Shuning uchun yozuvda undov gapdan soʻng undov belgisi qoʻyiladi.

III. Gap modallikka koʻra yoki voqelikka munosabatiga koʻra tasdiq va inkor mazmunida boʻladi. Tasdiq va inkor tilda turli vositalar yordami bilan ifodalanadi (leksik, morfologik, sintaktik, intonasion vositalar). Gapning barcha turi tasdiq yoki inkor xarakteriga ega boʻladi; *Bodom gulladi. Yomgʻir yogʻmadi.*

-Qoʻshiq aytasizmi? -Qoʻshiq aytmaysizmi?

IV. Gap tuzilishiga koʻra ikkiga boʻlinadi: sodda gaplar va qoʻshma gaplar.

Grammatik asosi bitta boʻlib, maʼlum bir fikrni (baʼzan unga qoʻshimcha ravishda his-hayajonni) ifodalovchi gaplar sodda gap deyiladi: *Shahnoza oʻqidi. Shahnoza kitobni oʻqidi. Shahnoza shu kitobni oʻqidi. Shahnoza shu kitobni hayajon bilan oʻqidi* kabi. Ikki va undan ortiq grammatik asosdan tashkil topib, murakkabroq fikr anglatuvchi gap qoʻshma gap deyiladi: *Shu payt eshik ochildi va hovliga harbiycha kiyingan bir yigit kirib keldi. (I.R.) Bilimli oʻzar, bilimsiz toʻzar. (Maqol) Odam borki, odamlarning naqshidir. (Navoiy).*

Gap uchun muhim belgi kesimlikdir. Kesimlik belgisining miqdori gaplarni sodda va qoʻshma gaplarga ajratishga asos boʻladi.

Savol va toshiriqlar

1. Sintaksisning oʻrganish obyekti haqida maʼlumot bering.
2. Sintaktik bogʻlanish koʻrinishlari haqida maʼlumot bering.
3. Tobe bogʻlanish turlarini misollar asosida tushuntiring.
4. Soʻz birikmasi va qoʻshma soʻz munosabatini yoritng.
5. Soʻz birikmasi asosida shakllangan qoʻshma soʻzlarni tahlil qiling.

Testlar

1. Ravish ishtirok etgan qatorni belgilang.
A) Olimjon joʻrttaga qattiq ovoz bilan gapirdi.
B) Zalga shoshib Zunnunov kirib keldi.

- S) Moviy osmonda kul rang bulutlar sayr qilmoqda.
 D) Ernazar aka uning ko‘zlariga tikilib qaradi.
2. Gapda ravishga xos sintaktik vazifani aniqlang.
 A) aniqlovchi B) kesim S) hol D) ega
3. Tarz (holat) ravishi qaysi gap tarkibida qo‘llangan?
 A) G‘ulomjon otasi yonida turib atrofqa qaradi.
 B) Kechagi topshiriq o‘z vaqtida bajarildi.
 S) Oygiz uning qo‘qqisidan g‘oyib bo‘lgani to‘g‘risida o‘ylab, vahimaga tushdi.
 D) Sayohatchilar yuqoriga ko‘tarilib, qarag‘ayzor va archazorga etdilar.
4. Yordamchi so‘zlar ishtirok etgan gapni aniqlang.
 A) Inson go‘zallik uchun intiladi, yorqin ufqlar sari oshiqadi.
 B) Zokir ota, shubhasiz, tajribali paxtakor, qo‘li gul odam.
 S) Eh, bugun toqqa ketamiz
 D) Xotin yaktakni olib yoniga qo‘ydi, aftidan, hozir tikmoqchi edi.
5. Vosita ma‘nosini ifodalaydigan ko‘makchi qaysi qatorda qo‘llangan?
 A) Muhayyo bu sodda, beg‘ubor bolaga havas bilan qaradi.
 B) Haligacha majlis uchun xonamiz yo‘q.
 S) Ismat bobo hassasi bilan eshikni ochib kirib keldi.
 D) Avtobus shahar markaziga kirib borgan sari yo‘lovchi ko‘payar edi.
6. Kelishik qo‘shimchasi o‘rnida ko‘makchi qo‘llanishi mumkin bo‘lgan qatorni toping.
 A) Saida kulib yubormaslik uchun labini tishladi.
 B) Radiodan sening quvnoq ovozingni hamma eshitdi.
 S) Mehnat, kitob, do‘stlik haqida suhbat qizg‘in davom etdi.
 D) Do‘stining holatini diqqat bilan kuzatib turgan Xotam sekin kuldi.
7. *Dam yomg‘ir yog‘adi, dam havo ochiladi.* Ushbu gap tarkibida bog‘lovchining qaysi turi qo‘llangan?
 A) biriktiruv bog‘lovchisi B) zidlov bog‘lovchisi S) ayiruv bog‘lovchisi D) ergashtiruvchi bog‘lovchi
8. Ergashtiruvchi bog‘lovchi qo‘llangan qatorni toping.
 A) Olim Sharq xalqlarining madaniyati to‘g‘risida hurmat va iftixor bilan gapirdi.
 B) Hozir yo shamol bo‘ladi, yo yomg‘ir yog‘adi.
 S) Qishloq obod bo‘ldi, shuning uchun ko‘nglim shod.
 D) Quyosh dam yalt etib bir ko‘rinib qoladi, dam bulutlar ichiga bekinib oladi
9. *Tog‘larda hatto yoz oylarida ham yomg‘ir yog‘adi.* Ushbu gapda yuklamaning qaysi turi qo‘llangan?
 A) so‘roq yuklamasi B) ta‘kid yuklamasi
 S) ayiruv yuklamasi D) kuchaytiruv-ta‘kid yuklamasi
10. Qanday hollarda jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi **-qa** shaklini oladi?
 A) jo‘nalish kelishigi q bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilsa
 B) **g‘** bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda
 S) **-k, -q** bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda
 D) A va B

Asosiy tushunchalar glossariysi

Sintaksis -soʻzlarningva gaplarning (qoʻshma gap doirasida) oʻzaro bogʻlanish qonun-qoidalarini, ularning turlarini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi

Grammatik bogʻlanish- bir soʻzning boshqa soʻzga maʼlum grammatik vositalar (grammatik qoʻshimchalar, yordamchisoʻzlar) orqali bogʻlanishi

Teng bogʻlanish – ikki soʻzning teng huquqli, biri ikkinchisiga tobelanmay bogʻlanishi

Tobe bogʻlanish – bir soʻzning (tobe soʻzning) boshqa bir soʻzga (hokim soʻzga) boʻysunishi orqali bogʻlanishi

Soʻz birikmasi–tobe qismning hokim qismga kelishik, egalik qoʻshimchalari, koʻmakchilar va tobelashtiruvchi ohang yordamida bogʻlanishi

Soʻz birikmalari zanjiri–gap tarkibida bir soʻz birikmasidagi hokim soʻz boshqa bir soʻzga tobelangan, bir hokim soʻz bir necha tobe soʻz yoki bitta tobe soʻz bir nechta hokim soʻzga aloqador boʻlgan soʻz birikmalari

Soʻz birikmasi–soʻzlarning grammatik aloqaga kirishuvidan yuzaga keladigan birikma

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-157-161 б.
2. Peter T. Daniels. (2001) Writing and Language. In The Handbook of Linguistics. Edited by Arnoff, M., Rees-Miller, J. P.65-68.
3. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.220-226 б.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2013. -Б.-196-204; 205-210.
5. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.86-89
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.-Т .2006-2008

Qoʻshimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.-Б.4-9
2. Ирискулов И.Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.241-246
3. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н.Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.-Б.21-27.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.-Б.14-32.
5. Қ. Маҳмудов. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси.-Тошкент,1992.
6. www. literature.uz
7. www. genhis philol.ru.

14-§. DUNYO TILLARINING TIPOLOGIK TASNIFI

Reja:

1. Tillarni tasniflash mezonlari.
2. Tillarning morfologik tasnifi.
3. Tillarning geneologik tasnifi.

Asosiy tushunchalar: *nostratik nazariya, morfologik tasnif, agglyutinatsiya, agglyutinatív tillar, flektiv tillar, qardosh tillar, til oilasi, turkiy tillar oilasi, hind-yevropa tillari oilasi, xom-som tillari oilasi, ugor-fin tillari oilasi, kavkaz tillari oilasi, xitoy-tibet tillari oilasi, dravid tillari oilasi, indonez tillari oilasi.*

Yer yuzida tillar ko'p. Olimlarning hisob-kitobiga ko'ra ularning miqdori **3000** dan ortiq (yangi manbalarga ko'ra 5000ga yaqin). 200ta tilda – 1mlndan ortiq, 70ta tilning har birida – 5 mlndan ortiq, 13ta tilning har birida – 50 mlndan ortiq, qolgan tillarning har birida 1 mlndan ortiq aholi so'zlashadi. Tillarning barchasi insonlar o'rtasidagi aloqa aralashuvni ta'minlash vazifasini bajaradi. Har bir til asrlar davomida rivojlanib, boyib boradi. Jamiyatdan uzilgan, insonlarning o'zaro aloqasiga xizmat qilmaydigan til o'lik tildir. Demak, til jamiyatga, ya'ni odamlarning o'zaro munosabatga kirishuviga xizmat qiladi, shuning uchun ijtimoiy hodisa sanaladi.

Dunyo tillari turli tamoyillar asosida tasnif qilinadi. Tasniflashda morfologik, tipologik, geneologik tamoyillar asosida yondashiladi.

Dunyo tillari morfologik tamoyilga asosan to'rt guruhga ajratiladi: agglyutinatív, flektiv, amorf, polisintetik tillar. Turkiy tillar, yapon tili agglyutinatív hisoblansa, rus, arab tillari flektiv tillar guruhiga kiradi.

Tillarni guruhlarga ajratishda bir qancha mezonlar mavjud: so'zlar tartibi yoki tarixi asos qilib olinishi mumkin. Biz ikki narsani oldindan belgilab olishimiz kerak. Avvalo, tillar qiyosida ikki til elementlari o'zaro zidlanadi, ikkinchidan, vengr tilidagi bir so'z ingliz tilidagi bir necha tillarga o'xshab ketishining sababi. Ingliz tilidagi so'zlar o'zaro morfemalarsiz bog'lanadi. Vengr tilidagi morfologik kompleksli so'zlar ingliz tilidagi so'zlarda ajratiladi. Masalan, (15) elallatiasodottsagaban so'zi. Vengr tili agglyutinatív til bo'lganligi uchun uzun so'z bir necha morfemalardan iborat bo'ladi, ular o'zaro ajraladi va ularning hammasida sezilarli ma'no bo'ladi: el+allat+i+as+od+ott+sag+a+ban va ingliz tilida har bir morfema yangi so'zga o'xshab ketadi. Biz buni ingliz tilidagi ko'pgina so'zlarning morfemalardan tashkil topganidan ham ko'rishimiz mumkin; egyiink, evett, enni kabi so'zlardagi e nimani bildiradi? Bu kabi so'zlar flektiv tillarga xosdir. Ya'ni e morfemasi moslashuvchan. Flektiv tillarda so'zlarning qaysi morfema bilan boshlanishi yoki tugashi aniq emas. 31

Affiksial morfemalar o'zak morfemaga birikish xususiyatiga ko'ra muayyan tilning o'ziga xos jihatlarini namoyon qiladi. O'zak morfemalarning tabiatiga ko'ra tillar asosan *agglutinativ va flektiv* tillarga bo'linadi ³².

³¹ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-P.42

³² Agglyutinatsiya-lotincha «yopishtirish» ma'nosini; fleksiya «bukilish» ma'nosini anglatadi.

Turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tili affiksial morfemalari tabiatiga ko‘ra agglutinativ hisoblanadi. Agglutinatsiya «ketma-ketlik», «yopishtirish» ma‘nosidagi so‘z bo‘lib, qo‘shimchalarning o‘zakka ma‘lum tartib va ketma-ketlikda qo‘shilishidan dalolat beradi. Bunday hollarda o‘zak va qo‘shimchalar chegarasi sezilib turadi. Agglutinativ tillarda so‘z shakllari o‘zgarmas holda qo‘shiladigan affikslar yordamida yasaladi. Bunday tillarda affikslar asosan bir grammatik ma‘noni ifodalaydi. Masalan, *-lar* faqat ko‘plik qo‘shimchasi sifatida qaraladi. Mazkur qo‘shimchani boshqa hollarda ifodalagan hurmat, kesatq, kinoyani bildiruvchi grammatik ma‘nolari uslubiy jihatlari hisoblanadi.

Ta‘kidlanganidek, turkiy tillarda (o‘zbek tilida) o‘zakka dastavval, so‘z yasovchi qo‘shimchalar (morfemalar), keyin lug‘aviy shakl yasovchi va oxirida sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar birikadi: *tila-k-lar-imiz-ni*. Bu qat‘iy qoida morfem tahlilda, ya‘ni so‘zlarni ma‘noli qismlarga ajratishda ham muhim. Masalan, *o‘rtoqlarcha, mardlarcha* so‘zlari *o‘rtoq-lar-cha, mard-lar-cha* ko‘rinishida emas, balki *o‘rtoq-larcha, mard-larcha* tarzida ma‘noli qismlarga ajratiladi.

Flektiv tillarda o‘zak morfema va affiksial morfema chegaralari sezilmaydi. Rus tili, arab tili flektiv tillarga mansubdir: *видет-вижу; ходит-хожу; hukm-mahkama-hokim-hakam-mahkum; fikr-tafakkur-mutafakkir; zulm-zolim-mazlum; hol-ahvol; xulq-axloq; she‘r-ash‘or*.

Geneologik tasnif tillarni kelib chiqishiga ko‘ra muayyan guruhlariga ajratadi.

Dunyoda yigirmadan ortiq til oilasi bor. Hozirgi vaqtda tarixi o‘rganilib, qardoshligiga, yaqinligiga ko‘ra ajratilgan til oilalari quyidagilardan iborat.

Hozirgi tilshunoslik fanida tillar o‘rtasida genetik aloqadorlikning yangi qirralari ochilmoqda. Taxminan 200 til oilasidan 22tasi Yevrosiyoga, 20ga yaqini Afrikaga, qolganlari Amerika, Avstraliya, Yangi Gvineyaga to‘g‘ri keladi. XIX asr oxirida, asosan, 4 ta til oilasi ajratilgan: turkiy, mo‘g‘ul, tungus-manchjur, koreys tillari. XX asrda mazkur tillarning qardosh ekanligi ta‘kidlandi va umumlashtirilib *oltoy tillar oilasi* deb nomlandi. Bu kabi an‘anaviy til oilalaridan kengroq bo‘lgan, bir-biriga qardoshligi to‘la asoslanmagan til oilalarini “makro tiloilalari” deb nomlash taklif qilingan. V.M.Ilyich-Svitich tadqiqotlarida aks etgan nostratik gipoteza (lotin tilida *noster* “bizniki” ma‘nosini beradi) til oilalarini yanada kengroq doiradagi genetik asosga birlashtirishni nazarda tutadi. Nostratik makrotiloilasiga hind-yevropa, ural, oltoy, kartvel, dravid tillari kiritilgan. Bu tillar o‘rtasidagi o‘xshashlik, asosan, olmoshlarda kuzatiladi:

tatar. *мин*, mord. *мон*, “men”; zansk. *munens*, rus. *мне*;

mar. *мый*, mo‘g‘. *ci* (>^x ti), rus. *ты*;

udm. *ми*, teleut *мети*, xaysa *ти*, rus. *мы*;

komi *майо*, mo‘g‘. *tere*, rus. *том*;

o‘zb. *ким*, fin. *кеп*, somali *кума* “kim”.

O‘zaro o‘xshashlik bir qator leksik asoslarda ham kuzatiladi:

turkiy *qulaq*, груз. *қури* “quloq”, fin. *kuule*, yun. *klyo* “eshitmoq”;

turkiy *qaryn* “qorin”, arab. *qurb*, tamil *karuppai*, lat. *corpus* “tana”;

mo'g'. *moren* "daryo", tamil *marai* "yomg'ir", rus *more* ;
turkiy *tuman*, rus. *темный*;
turkiy *kelin*, lat.*glos*, rus *золовка*, fin. *kaly* "ukaning xotini";
turkiy *qara*, teleut *kari*.

Nostratik gipoteza muayyan faktik materiallarga ega bo'lsa-da, hali ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan emas.

Oltoy tillari o'rtasida ko'plab o'xshashliklar kuzatiladi. Masalan:

turkiy – *qol*, xalxa – *гол* (geografik nom), manchj. *dolo*, kor. *кол* "vodiy";

turkiy *baj*, mo'g'. *bajan*, tung.-manchj. *bajan* "boy";

turkiy *bek*, *beki*, tung.-manchj. *beki* "berk";

turkiy *san* "sana", mo'g'. *sana-* "bilmoq", tung.-manchj. *sa-* "bilmoq";

mo'g'. *moren* "daryo", evenk. *му*, kor. *мул* "suv";

mo'g'. *modun*, tung.-manchj. *мо* "daraxt", kor. *мой* "o'rmon, tog'".

O'zbek tilidagi *мен* mo'g'ul tilidagi *мину* "menga", evenk tilidagi *минду* "menga" so'zlariga mos keladi. O'rin-payt kelishigi turkiy tillarda *-da*, mo'g'ul tilida *-da*, tungus-manchjur tilida *-de*.³³

Turk, mo'g'ul, tungus-manchjur, koreys tillarida aksariyat o'rinlarda fonetik moslik kuzatiladi.

Oltoy oilasidagi tillarning o'xshashligi, ayniqsa, so'z yasalishi tizimida yaqqol namoyon bo'ladi.

Til oilalarini o'rganish tilshunoslarning dastlabki e'tiborida bo'lgan. Jumladan, oltoy tillari oilasiga kiruvchi tillar xususida tadqiqotlar olib borilgan. Xususan, N.A. Baskakovning "Алтайская семья языков и ее изучение"; V.Kotvichning "Исследование алтайских языков", N.P. Direnkovaning "Грамматика алтайского языка" kabi izlanishlari shular jumlasidandir.

Tillarni bir-biriga muqoyasa qilib, taqqoslab o'rganish shuni ko'rsatadiki, ba'zi tillardagi so'zlarning ma'nolari, shakllari, grammatik xususiyatlari bir-biridan juda katta farq qiladi. Albatta, bunday tillar bir-biriga yaqin, qardosh tillar bo'la olmaydi. Ammo ba'zi tillarning tuzilishi, grammatik xususiyatlari, shu tillardagi so'zlarning paydo bo'lish manbai, so'z shakllari va ma'nolari bir-biriga ancha yaqin bo'ladi. Bunday tillar bir umumiy o'zakli tildan kelib chiqqan bo'lib, **qardosh tillar** deyiladi. Grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin bo'lgan tillar guruhi **til oilasi** deb ataladi. Chunonchi, o'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, tatar, boshqird, ozorbayjon, yoqut, turkman, qoraqalpoq, turk, chuvash tillari kabilar turkiy tillar oilasiga kiradi. Bu qardosh tillardagi o'xshashlik, yaqinlik ularning so'z boyligi, grammatik qurilishi va nutq tovushlarida ifodalanadi.

Shuni ham ko'rsatib o'tish kerakki, qardosh bo'lmagan ba'zi tillarning so'z boyligida alohida so'zlarning ma'no jihatidan o'xshashlik hodisalari uchrashi mumkin. Bunday hodisa bir tilga qarindosh bo'lmagan boshqa bir tildan kirgan so'zlarda uchraydi. **Masalan**, o'zbek tiliga arab tilidan: *oila*, *maktab*, *lug'at*, *kitob* singari, rus tilidan *samovar*, *mashina*, *stol*, *stul*, *choynak* kabi anchagina so'zlar

³³ Шайкевич А.Я., Абдуазизов А.А., Гурджева Е.А. Введение в языкознание. -Т.:Ўқитувчи, 1989.-С.228.

o‘zlashgan. Lekin bunday so‘zlar o‘zbek tilining arab tili yoki rus tili bilan qardosh til ekanligiga asos bo‘lolmaydi, chunki birinchidan, bunday tillarning qarindosh ekanligini isbot qilish uchun faqat so‘zning o‘zi asos bo‘la olmaydi. Ikkinchidan, har bir tilning so‘z boyligida boshqa tildan kirgan so‘zlar juda ozchilikni tashkil etadi va ularning grammatik xususiyatlari butunlay boshqacha bo‘ladi. Uchinchidan, tarixiy taraqqiyot jarayonida turli munosabatlar tufayli boshqa tillardan kirib qolgan bunday tasodifiy so‘zlar tillarning tarixini solishtirib, taqqoslab o‘rganishda material bo‘la olmaydi, chunki bunday tillarning tuzilishi bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi.

Rus, bulg‘or, chex, polyak tillari ham bir oiladagi qardosh tillarga qarashli bo‘lganligi uchun bu tillarda so‘z ma‘nolari, grammatik tuzilishlari jihatidan birmuncha o‘xshashlik, yaqinlik bor.

Bu misollar shuni ko‘rsatadiki, qardosh tillarda so‘z o‘zaklari grammatik vositalar jihatidan farq qilsa ham, ularning manbai bir bo‘lib, ular bir o‘zak tildan kelib chiqqan. Biror so‘z yoki grammatik vositalardagi tovush o‘zgarishlari ma‘lum bir fonetik qonuniyat asosida yuz bergan. Bir qardosh tilga, bir tovushga ikkinchi bir qardosh tildagi shunga muvofiq tovush to‘g‘ri keladi. Masalan, o‘zbek tilidagi **g** tovushiga qozoq tilidagi **v (w)** tovushi muvofiq keladi: **bog - bav (baw), tog - tau (taw)**; o‘zbek tilidagi **t** tovushiga ozarbayjon tilidagi **d** tovushi muvofiq keladi: **temir-demir, til-dil**; Qardosh tillardagi tovushlarning bir-biriga muvofiq kelishi fonetik qonunga asoslangandir hamda qardosh tillardagi so‘zlarning ma‘nolari va grammatik qurilishi bilan bog‘liq.

Demak, qardosh tillar oilasiga kiradigan tillarda ba‘zi tovushlar bir-biridan ozmi-ko‘pmi farq qilsa ham, grammatik vositalar, so‘zlarning ma‘nolari o‘zaro yaqin bo‘ladi.

Tilning boyligi irqning oq yoki sariq ekanligiga bog‘liq emas. Shunday qilib, geneologik tasnif qardosh tillarning tarixiy taraqqiyot jarayonida bir o‘zak tilidan tarqalganligini va ularning o‘zaro munosabatini, so‘z ma‘nolari va grammatik shakllarini, nutq tovushlarining bir-biriga yaqinligini, o‘xshashligini nazarda tutib, tillarni guruhlariga ajratadi.

Bir tilning turli ko‘rinishlarga ega bo‘lgan dilalektlari yoki ularning alohida tillarga aylanishiga nima sabab bo‘lishi haqida savol paydo bo‘lishi mumkin. Dialektal farqlarni ajratishdagi chegara chizig‘i xuddi alohida tillar o‘rtasidagi farqlarni ajratish kabi oson emas. Dialektal farqlar o‘xshashliklarning chegaralanishini, yangi, mustaqil tillarning paydo bo‘lishini boshqaradi. Bu tillar ular o‘rtasida o‘zaro farq bo‘lishiga qaramasdan, o‘zaro o‘xshash xarakterga ega ekanligi ham ma‘lum. Ular “ajdod” yoki proto-tildan ajralib chiqqandan buyon genetik bog‘langan tillar deb ataladi, xuddi bitta onaning (proto-til) singlisi, qizi bo‘lgani kabi. Bu kabi “singillar”, masalan, Skandinaviya tillari tarkibiga kiruvchi shved, norveg, daniya tillari o‘rta asrlarda ajralib chiqqan va hozir ham o‘xshashliklar aniq ko‘rinib turadi. Skandinaviya tillari German guruhining shimoliy tarmog‘idir. Boshqa german tillari ingliz, fransuz, nemis, flemish, afrikan, yeddish va gotik kabi bir necha o‘lik tillardir. German tillari til oilasining Hind-Yevropa guruhiga kiruvchi juda

ko'p tillar bilan o'zaro aloqador. Hind-Yevropa tillar oilasi quyidagi asosiy tarmoqlarni o'z ichiga oladi:

Alban

Grek

Anatoliya

Toxar

Hind-eron

a) eron

b) hind-aryan

Arman

Bolتيq-Slavyan

a) bolتيq

b) slavyan

German

a) shimol (island, norveg, danya, shved)

b) sharq (got)

c) g'arb (ingliz, flemish, afrikan, nemis)

Kelt (vels, breton, shotland gal, irland gal)

Italian

Roman tillari (fransuz, ispan, italyan).³⁴

Hozirgi vaqtda tarixi o'rganilib, bir-biri bilan qardosh ekanligi aniqlangan tillar oilasi quyidagilardan iborat.

1. *Hind- yevropa tillari oilasi.*

2. *Xom-som tillari oilasi.*

3. *Turk tillari oilasi.*

4. *Ugor-fin tillari oilasi.*

5. *Kavkaz tillari oilasi.*

6. *Xitoy-tibet tillari oilasi.*

7. *Dravid tillari oilasi.*

8. *Indonez tillari oilasi kabilar.*

I.Hind-evropa tillari oilasiga hindiston, eron, slavyan, bolتيq, german, roman, kelt, grek (yunon), alban, arman tillari kabi til guruhleri kiradi.

1.1.Hindiston tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi: *hind tili, urdu tili, bengal tili, maratxi tili, panjob tili, rajastoni tili, gujarati tili.* Hind tillari guruhiga *lo'li, sindxi tillari,* shuningdek, o'lik tillardan *sanskrit, pali, prokrit* tillari ham kiradi. Sanskrit tili qadimgi hind mumtoz adabiy tili bo'lib, bu tilda «*Mahabxarata*» («Bxaratlarning buyuk jangi haqida doston») hamda «*Xito padasha*» («Yaxshi nasihat») kabi bir qancha ajoyib epik asarlar yaratilgan. Eramizdan oldingi IV asrda hind olimi Panini o'zining mashhur «Sanskrit grammatikasi» asarini yaratgan.

1.2. Eron tillari guruhiga quyidagi tillar kiradi: *fors tili, pushtu-dari tillari, kurd tili, tojik tili, osetin tili, baluchi tili.*

³⁴ Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-P.85-86

I.3.**Slavyan tillari guruhiga** quyidagi tillar kiradi: *rus tili, ukrain tili, belorus tili, bulgʻor tili, serb-xorvat tillari, chex tili, slovak tili, polyak tili*. Bundan tashqari, kashub, serboluj tillari, oʻlik tillardan qadimgi *slavyan, polab, pomor* tillari ham slavyan tillari guruhiga kiradi.

I.4.**Boltiqlik tillari guruhiga** quyidagi tillar kiradi: *litva tili, latish tili*.

Oʻlik tillardan prus tili ham boltiqlik tillari guruhiga kiradi.

I.5.**German tillari guruhiga** quyidagi tillar kiradi: *ingliz tili, nemis tili, daniya tili, shved tili, norveg tili, golland tili, island tili*. Oʻlik tillardan vesgot va ostgot tillari ham german tillari guruhiga kiradi.

I.6.**Roman tillari guruhiga** quyidagi tillar kiradi: *fransuz tili, italyan, ispan tili, portugal tili, rumin tili, moldova tili, provansal tili, sardin tili, reto-roman tili*.

Oʻlik tillardan latin, osk, umbr tillari ham roman tillari guruhiga kiradi.

I.7.**Kelt tillari guruhiga** quyidagilar kiradi: *irland tili, shotland tili, breton tili, uels (valli) tili*. Oʻlik tillardan gal va kornoul tillari ham kelt tillari guruhiga kiradi.

I.8.**Grek (yunon) tili**. Oʻlik tillardan qadimgi yunon, oʻrta yunon yoki Vizantiya tillari ham grek tili guruhiga kiradi.

I.9. **Alban tili guruhi**.

I.10. **Arman tili guruhi**.

Hind-Evropa tillari oilasiga, yuqorida koʻrsatib oʻtilganlardan tashqari, *xett, toxar* singari oʻlik tillar ham kiradi.

II. **Xom-som tillari oilasi**. Bu tillar oilasi ikki katta guruhga: som tillari va xom tillari guruhiga boʻlinadi.

1. **Som tillari guruhiga** quyidagi tillar kiradi: *arab tili*. Shuningdek, janubiy arab tili, amxar tili, aysar tili hamda oʻlik tillardan assuriya, vavilon, xonaney, qadimgi yahudiy va oromiy tillari ham som tillari guruhiga kiradi.

2. **Xom tillari guruhiga**: *shilx, tuareg, kabil, amazirt tillari*, oʻlik tillardan esa *liviya, numid, shtul, qadimgi misr tillari* kiradi.

III. **Kavkaz tillari oilasi**. Kavkaz tillari yana bir qancha guruhlarga, chunonchi, gʻarbiy guruhga, veynax guruhiga, Dogʻiston guruhiga boʻlinadi.

1. **Gʻarbiy guruhga** quyidagi tillar kiradi: *abxaz tili, abazin tili, adigey tili, kabardin-cherkes tili*.

2. **Veynax guruhiga** quyidagi tillar kiradi: *chechen tili, ingush tili, basbi tili*.

3. **Dogʻiston guruhiga** Dogʻiston respublikasida yashovchi xalqlarning tillari kiradi: *avar tili, dargin tili, lazgin tili, lak tili, tabassaran tili*.

4. **Janubiy guruhga** *gruzin* tili kiradi. Shuningdek, 110 ming kishi soʻzlashadigan chan tili, 290 ming kishi soʻzlashadigan migrel tili va 15 ming kishi soʻzlashadigan svan tili ham janubiy guruhga mabsub.

IV. **Ugor-fin tillari oilasi** ikki guruhga: 1) ugor tillari; 2) fin tillari guruhiga boʻlinadi.

1. **Ugor tillariga** quyidagilar kiradi: *venger (major) tili, mansi tili, xanti tili*.

2. **Fin tillariga** quyidagilar kiradi: *fin tili, eston tili, komi-permyak tili, komi-ziryani tili, udmurd tili, mari tili*. Bulardan tashqari, erzya va moksha-ijor tillari ham fin tillari guruhiga kiradi.

V. **Turkiy tillar oilasiga** quyidagi tillar kiradi: *ozarbayjon tili, turk (usmonli turk) tili, turkman tili, o'zbek tili, qozoq tili, qirg'iz tili, tatar (Qozon tatarlari) tili, uyg'ur tili, chuvash tili, boshqird tili, yoqut tili, qoraqalpoq tili, tuva tili,*

Shuningdek, qumiq tili (310 ming kishi so'zlashadi), qorachoy tili (100 mingcha kishi so'zlashadi), balqar tili (50 ming kishi so'zlashadi), xakas tili (60 ming kishi so'zlashadi) va yana bir qancha boshqa tillar hamda o'lik tillardan urxun, pechena, qipchoq, qadimgi uyg'ur, bulg'or va xazar tillari ham turkiy tillar oilasiga kiradi.

VI. **Mo'g'ul tillariga** quyidagilar kiradi: *xalxa-mo'g'ul tili, buryat tili, qalmiq tili.*

VII. **Tungus-manjur tillari**

Tungus guruhiga quyidagi tillar kiradi: *evenk tili, even tili.*

Manjur guruhiga quyidagi tillar kiradi: *manjur tili, nanay tili, udey, ulq, oroch tillari.*

VIII. **Xitoy -tibet tillari oilasiga** tay-xitoy va tibet tillari guruhlariga kiradi.

1. **Tay-xitoy guruhi**ga quyidagi tillar kiradi: *xitoy tili, dungan tili, vietnam tili, tay (siam) tili.*

2. **Tibet tillari:** *birma tili, assam tillari.*

IX. **Dravid tillariga** quyidagi tillar kiradi: *tamil tili, malayalam tili, kannara tili, telet tili, braxun tili.*

X. **Malay-polineziya tillari.** Bu tillarga malay yoki indoneziya tili kiradi.

XI. **Avstraliya guruhi tillari.** Bu tillar oilasiga juda ko'p tillar kiradi, lekin ular yaxshi o'rganilmagan.

XII. **Papua tillari.** Bu tillarda so'zlashuvchilar Yangi Gvineya orolida yashaydi.

XIII. **Sudan tillari.** Sudan tillarida so'zlashuvchilar Afrikada yashaydi. Bu tillar bir necha guruhlariga bo'linadi: chunonchi: nil-chad, nil-abissan, nil-ekvator, kardofan, nil-kongo, ubang, shor niger-chad, niger-kamerun, quyi-niger, dagomey, niger-latgal, liberi va senegal- gviney guruhlariga kabi.

XIV. **Bantu tillari.** Bu tillarda so'zlashuvchilar markaziy va Janubiy Afrikada yashaydi. Bu tillar: teke, songo, suaxeln, konde, makua va sotko kabi bir necha guruhlariga bo'linadi.

XV. **Paleoafrika tillari.** Bu tillarda so'zlashuvchilar ham Afrikada yashaydi. Ular ikki guruhga, ya'ni bushmen va gottentog tillari guruhiga bo'linadi.

XVI. **Paleoosiyo tillari.** Paleoosiyo tillari ikki guruhga: *chukot guruhi va sibir guruhiga* bo'linadi.

XVII. **Eskimos tillari guruhi.** Bu tillar guruhiga: eskimos va aleut tili kiradi.

XVIII. **Amerika hindularining tillari.** Amerika hindularining tillari 200 dan oshiq bo'lib, ular uch guruhga: 1) *Shimoliy Amerika;* 2) *Markaziy Amerika;* 3) *Janubiy Amerika* guruhlariga bo'linadi.

XIX. **Austr-Osiyo tillari.** Bu tillarga: mon-kxmer, bunda, malakk, markaziy va janubi-sharqiy tillar guruhi kiradi.

XX. **Burjaski tili.** Bu til ham hech qanday guruhga kirmaydi. Bu tilda so‘zlashuvchilar 30 mingga yaqin kishi bo‘lib, ular Hindistonning shimolida yashaydi.

Quyidagi tillar hech qaysi guruhga kirmaydi. Bular Uzoq Sharq tillaridir: *yapon tili, ryukyu tili, quriya (koreya) tili, ayn tili.*

Til oilalarining har qaysisi o‘z ichida kichik guruhlariga bo‘linadi. Xususan, turkiy tillar oilasi **qipchoq tillari guruhi, og‘uz tillari guruhi, qarluq tillari guruhiga** bo‘linadi. *O‘zbek va uyg‘ur* tillari qarluq guruhiga; *qozoq, qoraqalpoq, qirg‘iz, tatar, boshqird, xakas, yoqut, chuvash* kabi tillar qipchoq guruhiga; *ozarbayjon, turkman, usmonli turk* tillari esa o‘g‘uz guruhiga kiradi. Turkiy tillar **qipchoq tarmog‘i, o‘g‘uz tarmog‘i, qarluq tarmog‘i** singari til tarmoqlarini o‘z ichiga oladi. Turkiy tillarning eng qadimgi davrlaridan hech qanday yozma yodgorliklar saqlanib qolmagan, lekin qadimgi turk tili davriga oid bir qator yozma manbalarga egamiz. Ular turkiy run yoki urxun-enasoy, uyg‘ur va qisman moniy, sug‘d yozuvlarida bitilgan manbalardir. Bu davrga doir obidalar tili hozirgi barcha turkiy tillar uchun umumiydir.

Mahmud Koshg‘ariy tilshunoslik tarixida ilk bor barcha turkiy tillarning bir necha guruhlarini tasniflab, ular o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlagan holda “qiyosiy-tarixiy tilshunoslik” deb nomlanuvchi yo‘nalishga asos soldi.

Qoraxoniylar davri adabiy tili hozirgi Markaziy Osiyodagi barcha turkiy tillarning shakllanishi va rivojlanishi uchun asos bo‘lgan til sanaladi va shuning uchun bu davr tili ko‘pchilik turkiyshunoslar tomonidan **eski turkiy til** deb yuritaladi.

«Devonu lug‘otit-turk»dagi ma’lumotlarga qaraganda, o‘sha davrda *bajanak, qipchoq, o‘g‘uz, boshqird, basmil, yabaqu, tatar, qirg‘iz, chigil, tuxsi, yag‘mo, ig‘rak, uyg‘ur* kabi turkiy qabilalar tili umumturkiy adabiy tilni tashkil qilgan. Ulardan «*eng yengili –o‘g‘uz, eng to‘g‘risi, yaxshisi –yag‘mo, tuxsi, eng ochiq, ravon til –xoqoniy o‘lkasida yashovchilarning tili*» ekanligi ta’kidlangan.

Savol va topshiriqlar

1. Tillarni tasniflash mezonlari haqida bilganlaringizni ayting.
2. Tillarning morfologik tasnifini yoriting.
3. Nostratik nazariyaning mohiyatini tushuntiring.
4. Tillarning geneologik tasnifi haqida ma’lumot bering.
5. Til oilalari haqida ma’lumot bering.
6. Qardosh tillarning xususiyatlarini ayting.
7. Qardosh tillarning farqli jihatlarni misollar orqali tushuntiring.
8. Turkiy tillar oilasiga xos morfologik xususiyatlar haqida fikrlaringizni bayon eting.
9. Turkiy til oilasiga kiruvchi tillar haqida ma’lumot bering.
10. Hozirda mavjud til oilalari haqidagi fikrlaringizni misollar bilan tushuntiring.

Testlar

1. Turkiy tillar oilasiga qaysi tillar kiradi?
 - A) chuvash, boshqird, o‘zbek
 - B) yoqut, xazar, rus
 - S) ozarbayjon, qirg‘iz, tojik
 - D) tatar, rus, boshqird
2. Quyida keltirilgan qaysi tillar bir oilaga mansub?
 - A) rus, bulg‘or, chex, polyak
 - B) tojik, turkman, qirg‘iz
 - S) o‘zbek, ozarbayjon, tojik
 - D) chex, polyak, tatar
3. Agglyutinativ tillarga qaysi tillar kiradi ?
 - A) turkiy, fin-ugor , yapon , dravid , bantu
 - B) fors, yapon , sanskrit
 - S) nemis, rus , azarbayjon
 - D) tojik , turk, forscha
4. Qardosh bo‘lmagan til oilasini belgilang?
 - A) hind-yevropa tillar oilasi
 - B) dravid tillari oilasi
 - S) turkiy tillar oilasi
 - D) rus tillari oilasi
5. Qaysi tasnifda qardosh tillarning tarixiy taraqqiyot jarayonida bir o‘zak tilidan tarqalganligini va ularning o‘xshashligini nazarda tutib, tillarni guruhlariga ajratadi?
 - A) geneologik tasnif
 - B) tipologik tasnif
 - S) differensial tasnif
 - D) notipologik tasnif
6. Grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin bo‘lgan tillar guruhiga nima deyiladi?
 - A) til oilasi
 - B) tillar
 - S) tillar guruhi
 - D) bir xil tillar
7. Dunyoda necha xil til mavjud va ular qanday tavsiflanadi?
 - A) 6000, sof tillar
 - B) 5000, me‘yorlashtitillar
 - S) 9000, aralash tillar
 - D) 3000, me‘yorlashtirilgan
8. Dunyo tillari necha til oilasiga bo‘linadi ?
 - A) 20 ga yaqin
 - B) 35 atrofida
 - S) 50 ga yaqin
 - D) 38 ga yaqin

9. Morfologik tasnifga ko'ra dunyo tillari nechta guruhga ajratiladi va ular qaysilar?

A) ikki xil: polisintetik, morfologik

B) ikki xil: agglyutinativ, amorf

S) uch xil: agglyutinativ, amorf, fonetik

D) to'rt xil: agglyutinativ, flektiv, amorf, polisintetik

10. Tillar qarindoshligini qaysi tasnif o'rganadi?

A) tipologik

B) morfologik

S) geneologik

D) tipologik- morfologik

Asosiy tushunchalar glossariysi

Agglyutinatsiya – (lotincha «yopishtirish» ma'nosini; fleksiya «bukilish» ma'nosini anglatadi) o'zak va qo'shimchalarning muayyan ketma-ketlikda, ma'lum tartib asosida joylashuvi.

Agglyutinativ tillar – o'zak va qo'shimchalarning muayyan ketma-ketlikda, ma'lum tartib asosida joylashuviga asoslangan tillar.

Geneologik tasnif – tillarni qarindoshlik munosabatiga, kelib chiqish asoslariga ko'ra guruhlaydigan tasnif.

Morfologik tasnif – tillarni morfologik xususiyatlariga ko'ra guruhlashga qaratilgan tasnif.

Nostratik gipoteza yoki nostratik nazariya – (lotin tilida *noster* “bizniki” ma'nosini beradi) til oilalarini yanada kengroq doiradagi genetik asosga birlashtirishni nazarda tutadigan qarash.

Qardosh tillar – tuzilishi, grammatik xususiyatlari, shu tillardagi so'zlarning paydo bo'lish manbai, so'z shakllari va ma'nolari bir-biriga ancha yaqin tillardir. Bunday tillar bir umumiy o'zakli tildan kelib chiqqan.

Til oilasi – grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin bo'lgan tillar guruhi.

Turkiy tillar oilasi – qardosh tillardagi o'xshashlik, yaqinlik ularning so'z boyligi, grammatik qurilishi va nutq tovushlarida ifodalanadi. O'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, tatar, boshqird, ozorbayjon, yoqut, turkman, qoraqalpoq, turk, chuvash tillari turkiy tillar oilasiga kiradi.

Flektiv tillar – o'zak morfema va affiksial morfema chegaralari sezilmaydigan, yangi so'zlar o'zak o'zgarishi asosida yuzaga keladigan tillar.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-133-147 b.
2. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.42, 85-86
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.178-190 б.
4. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.44-59

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.-Б.26-34
2. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.- Б.56-79
3. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.
- 4 . www. literature.uz
5. www. genhis philol.ru.

15-§. XALQARO VA SUN'IY TILLAR

- 1.Xalqaro tillarning jamiyatdagi o‘rni.
- 2.Tillarning taraqqiyot darajasi.
3. Sun'iy tillar.

Asosiy tushunchalar: *integratsiya, differentsiatsiya, tarixiylik, hayotiylik, me'yoriylik, hududiylik, qadimiy tillar, me'yorlashtirilgan tillar, kreol tillari, pijn tillari, sun'iy tillar, “Esperanto” tili, tilning ijtimoiy vazifalari, kommunikativ funksiya, emotsional-ekspressiv funksiya.*

Tillarni bir-biriga muqoyasa qilib, taqqoslab o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ba’zi tillardagi so‘zlarning ma’nolari, shakllari, grammatik xususiyatlari bir-biridan juda katta farq qiladi. Albatta, bunday tillar bir-biriga yaqin, qardosh tillar bo‘la olmaydi. Ammo ba’zi tillarning tuzilishi, grammatik xususiyatlari, shu tillardagi so‘zlarning paydo bo‘lish manbai, so‘z shakllari va ma’nolari bir-biriga ancha yaqin bo‘ladi. Bunday tillar bir umumiy o‘zakli tildan kelib chiqqan bo‘lib, **qardosh tillar** deyiladi. Grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin bo‘lgan tillar guruhi **til oilasi** deb ataladi. Chunonchi, o‘zbek, uyg‘ur, qozoq, qirg‘iz, tatar, boshqird, ozorbayjon, yoqut, turkman, qoraqalpoq, turk, chuvash tillari kabilar turkiy tillar oilasiga kiradi. Bu qardosh tillardagi o‘xshashlik, yaqinlik ularning So‘z boyligi, grammatik qurilishi va nutq tovushlarida ifodalanadi.

Shuni ham ko‘rsatib o‘tish kerakki, qardosh bo‘lmagan ba’zi tillarning so‘z boyligida alohida so‘zlarning ma’no jihatidan o‘xshashlik hodisalari uchrashi mumkin. Bunday hodisa bir tilga qarindosh bo‘lmagan boshqa bir tildan kirgan so‘zlarda uchraydi. **Masalan**, o‘zbek tiliga arab tilidan: *oila, maktab, lug‘at, kitob* singari, rus tilidan *samovar, mashina, stol, stul, choynak* kabi anchagina so‘zlar o‘zlashgan. Lekin bunday so‘zlar o‘zbek tilining arab tili yoki rus tili bilan qardosh til ekanligiga asos bo‘lolmaydi, chunki birinchidan, bunday tillarning qarindosh ekanligini isbot qilish uchun faqat so‘zning o‘zi asos bo‘la olmaydi. Ikkinchidan, har bir tilning so‘z boyligida boshqa tildan kirgan so‘zlar juda ozchilikni tashkil etadi va ularning grammatik xususiyatlari butunlay boshqacha bo‘ladi. Uchinchidan, tarixiy taraqqiyot jarayonida turli munosabatlar tufayli boshqa tillardan kirib qolgan bunday tasodifiy so‘zlar tillarning tarixini solishtirib, taqqoslab o‘rganishda material bo‘la olmaydi, chunki bunday tillarning tuzilishi bir-biriga to‘g‘ri kelmaydi.

Rus, bulg'or, chex, polyak tillari ham bir oiladagi qardosh tillarga qarashli bo'lganligi uchun bu tillarda so'z ma'nolari, grammatik tuzilishlari jihatidan birmuncha o'xshashlik, yaqinlik bor.

Bu misollar shuni ko'rsatadiki, qardosh tillarda so'z o'zaklari grammatik vositalar jihatidan farq qilsa ham, ularning manbai bir bo'lib, ular bir o'zak tildan kelib chiqqan. Biror so'z yoki grammatik vositalardagi tovush o'zgarishlari ma'lum bir fonetik qonuniyat asosida yuz bergan. Bir qardosh tilga, bir tovushga ikkinchi bir qardosh tildagi shunga muvofiq tovush to'g'ri keladi. Masalan, o'zbek tilidagi **g** tovushiga qozoq tilidagi **v (w)** tovushi muvofiq keladi: **bog - bav (baw)**, **tog - tau (taw)** : o'zbek tilidagi **t** tovushiga ozarbayjon tilidagi **d** tovushi muvofiq keladi: **temir-demir, til-dil**; Qardosh tillardagi tovushlarning bir-biriga muvofiq kelishi fonetik qonunga asoslangandir hamda qardosh tillardagi so'zlarning ma'nolari va grammatik qurilishi bilan bog'liq.

Demak, qardosh tillar oilasiga kiradigan tillarda ba'zi tovushlar bir-biridan ozmi-ko'pmi farq qilsa ham, grammatik vositalar, so'zlarning ma'nolari o'zaro yaqin bo'ladi.

Tilning boyligi irqning oq yoki sariq ekanligiga bog'liq emas. Shunday qilib, geneologik tasnif qardosh tillarning tarixiy taraqqiyot jarayonida bir o'zak tilidan tarqalganligini va ularning o'zaro munosabatini, so'z ma'nolari va grammatik shakllarini, nutq tovushlarining bir-biriga yaqinligini, o'xshashligini nazarda tutib, tillarni guruhlarga ajratadi.

Sun`iy tillar maxsus yaratilgan xalqaro tillardir. Polyak olimi L. Zamengof tomonidan yaratilgan *esperanto tili* sun`iy til hisoblanadi. Bu tilning lug`aviy asosi Yevropa tillaridan olingan, grammatikasi agglyutinatív xarakterda, grafikasi lotin yozuvi asosida. Bu tilda mashhur asarlar tarjima qilingan. Radio eshittirishlar ham tashkil qilingan. Bu tilning keyingi taqdiri muayyan davr bilan bog`liq.

Sotsiolingvistika til va jamiyat munosabatlarini tahlil qilar ekan, umumiy va xususiy qonuniyatlarga tayanadi.

XIX asrning o`rtalarida tabiiy fanlarning rivojlanishi, Charlz Darvin ta`limotining vujudga kelishi bilan tilni tirik organizm deb tushunish kuchayadi.

Chunonchi, nemis tilshunoslari M. Myuller va A. Shleyxerlar shu nazariya tarafdori edilar. To`g`ri, fiziologik jihatdan til umurtqali hayvonlarning, shu jumladan, kishilarning og`iz bo`shlig`ida joylashgan harakatchan bir qismi. Lekin hayvonlar tili faqat ovqat yeyish, uning ta`mini aniqlash kabi ishlar uchun xizmat qiladi. Kishilar tili esa hayvonlarga xos xususiyatlardan tashqari, nihoyatda muhim vazifalarni, ya`ni kishilik jamiyatining aloqa vositasi - kommunikativ ijtimoiy vazifani bajaradi.

Shuni uqtirib o`tish kerakki, insonning tabiiy-biologik xususiyatlari kishilik jamiyatidan tashqari, jamiyatga bog`liq bo`lmagan holda, masalan, yangi tug`ilgan go`dak hayotining takomili (nafas olishi, korishi, ovqat yeyishi, asta-sekin yurib ketishi va hokazolar) tabiat qonunlariga muvofiq

holda taraqqiy etaveradi, o`naveradi. Ammo til bunday tabiiy hodisa emas. So`zlashish, fikrlash uchun kishilik jamiyatining bo`lishi shart.

Demak, aytilgan fikrlardan shunday xulosa chiqarish mumkin: *birinchidan*, til tabiiy biologik hodisa emas; *ikkinchidan*, tilning mavjud bo`lishi va uning taraqqiy qilishi tabiat qonunlariga bog`liq emas; *uchinchidan*, til kishilarning tabiiy belgilariga (oq-qoraligi va boshqa irqiy belgilariga) bog`liq emas; *to`rtinchidan*, faqat jamiyat bo`lib uyushgan insonlarga aloqa vositasi bo`lgan tilga ega. Binobarin, til tabiiy-biologik hodisa bo`lmay, kishilik jamiyatining eng muhim aloqa vositasi sifatida jamiyatga xizmat qiladigan, subyektga bog`liq bo`lmagan ijtimoiy hodisadir.

Dastlabki davrlarda, jamiyatning qarama-qarshi guruhlarga bo`linishiga qaramay, til birgina guruh ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmadi, u jamiyat a`zolarining hammasiga bab-baravar xizmat qildi. Ishlab chiqarish jarayoni jamiyatdagi turli guruh odamlari bir-biri bilan aloqada bo`ladilar, til esa ishlab chiqarishni uyushtirishda jamiyatning hamma sohalari rivojlanishida muhim aloqa vositasi bo`lib xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Tilning ijtimoiy-funksiyalari yoriting.
2. Meyorlashtirilgan til haqida fikrlaringizni bayon eting.
3. Til taraqqiyoti haqida tushunchangizni bayon eting.
4. Tilning jamiyatdagi ko`rinishlari haqida so`zlang.
5. Til va nutq hodisalarini farqlovchi misollar keltiring.

Testlar

1. Adabiy talaffuz qoidalari tilshunoslikning qaysi bo`limida o`rganiladi?
A) orfografiya B) orfoepiya S) fonetika D) grafika
2. Qaysi qatorda orfoepiya me`yori buzilgan?
A) ijod, kitop, foyiz, qoyida
B) muhokima, mulohiza, ayrodrom, madat
S) gappi, kelyappan, oshshi, ketovuz
D) go`sh, g`ish, yuris, dasyor
3. Orfoepik me`yorning buzilishi natijasida qanday so`zlar yuzaga keladi?
A) omonimlar B) antonimlar S) paronimlar D) sinonimlar
4. Qaysi qatorda orfoepiya me`yori buzilgan?
A) bahor, sovol, sovob, ovval, shomol, go`sh, direktir
B) mumkun, muhum, oftob, g`ish, aqqa, baqqa
S) yengi (daftar), aqqa, o`tta, toshshi, bala
D) A va B
5. Qaysi so`z talaffuzda o`zgacha ma`no ifodalaydi?
A) mehr B) qahr S) bast D) qasd
6. Orfoepiya me`yorning buzilishi natijasida yuzaga kelgan so`zlarni aniqlang?

A) gado-gadoy B) podsho-podshoh

S) ajdaho-ajdarho D) naq-naqd

7. Urg'u ma'no farqlaydigan so'zlarni belgilang?

A) mexanik, bog'lar B) qo'llar, dalalar

S) mashq, oshiq D) tanga, gulzor

8. Nutqiy xatolarga yo'l qo'yilgan qatorni belgilang?

A) kelaver, ros, qast B) nondi, zalal, zarul

S) dastaxon, sunnay, duvol D) B va S

9. Orfoepik xatolarga yo'l qo'yilgan qatorni belgilang?

A) qoshiqqa, issiq, mamba

B) xechtima, pas, avlod

S) qarib (qariyb), parason, alma

D) B va S

10. Ikkita bir xil undoshning talaffuzda har xil undoshga o'tishi qaysi qatorda berilgan?

A) usso'm, tussiz B) bironta, zaril S) ketti, uchchala D) B va S

Asosiy tushunchalar glossariysi

Qardosh tillar- bir umumiy o'zakli tildan kelib chiqqan tillar

Til oilasi -grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin bo'lgan tillar guruhi

Millatlararo tillar –bir necha millatlarning umumiy muloqot tillari

Xalqaro tillar – dunyo tillari

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-133-147 b.

2. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.42, 85-86

3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.178-190 б.

4. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -B.44-59

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.- Б.26-34

2. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.- Б.56-79

3. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.

4. www.literature.uz

5. www.genhis.philol.ru.

16-§. LINGVISTIKA TURLARI VA LINGVISTIK METODLAR HAQIDA BOSHLANG'ICH MA'LUMOTLAR

Reja:

1. Metodlar haqida umumiy ma'lumot.

2. Umumiy va xususiy metodlar.
3. Tilshunoslikka oid metodlar.

Asosiy tushunchalar: *metod, umumiy metodlar, lingvistik tahlil metodlari, gap bo'laklari metodi, tarixiy – qiyosiy metod, substitutsiya (almashtirish) metodi, distributiv metod, tarkibiy qismlarga ajratish metodi, transformatsion metod, statistik tahlil metodi, ma'no ko'lamini tahlil qilish metodi.*

Tilshunoslik fanining o'rganish sohasi bo'lgan tilni har tomonlama tahlil qilish fan taraqqiyotiga mos metodlarni taqozo etadi.

Har bir sohani tahlil etuvchi har qanday metod quyidagi talablarga javob berishi lozim.

1. Metod obyektiv bo'lmog'i kerak. Metodning qo'llanish vaqti va o'rnidan qat'iy nazar, natija bir xil bo'lishi lozim. Subyektiv yondashuvlar metod qiymatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

2. Metod izchil bo'lishi, aniq tushunchalarga asoslanishi lozim.

3. Metod universal bo'lishi, ya'ni sohaning asosiy bo'limlanishi (kamida to'rtta) tahlil qila olishi kerak.

4. Metod foydalanish mumkin bo'lgan darajada sodda bo'lishi lozim.

Tilshunoslikda talab darajasida bo'lgan bir necha metod qo'llanadi. Bu metodlar xarakteriga ko'ra ikki xil:

- a) umumiy metodlar;
- b) lingvistik tahlil metodlari .

Ushbu metodlar bir – biriga bog'liq holda ish ko'radi va muayyan xulosalarni bayon etadi.

Umumiy metodlar ijtimoiy sohaning barcha ko'rinishlari uchun amal qiladigan metodlardir. Jumladan, umumiydan xususiya, xususiyan umumiyga, analiz – sintez , oddiydan murakkabga tomon tahlil qilish metodlari deyarli barcha sohalarda amal qiladi.

Lingvistik tahlil metodlari tilshunoslikning o'zi uchungina xos bo'lib, shu fanga doir ilmiy xulosalar berishga xizmat qiladi.

Hozirgi zamon tilshunosligida lingvistik tahlil uchun quyidagi metodlar qo'llanadi:

- gap bo'laklari metodi;
- tarixiy – qiyosiy metod;
- substitutsiya (almashtirish) metodi;
- distributiv metod;
- tarkibiy qismlarga ajratish metodi;
- transformatsion metod;
- statistik tahlil metodi;
- ma'no ko'lamini tahlil qilish metodi.

Gap bo'laklari metodi tilshunoslik taraqqiyotining dastlabki davrlaridanoq amalda bo'lgan. Bu metodga ko'ra gaplar bo'laklarga ajratiladi.

Bunda soʻzning gapdagi vazifasiga asoslaniladi. Gap boʻlaklari tahlili quyidagicha amalga oshiriladi.

1. Gapning bosh boʻlaklari (ega va kesim), ikkinchi darajali boʻlaklari (toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol)ajratiladi.

2. Gap boʻlaklari vazifasida qaysi soʻz turkumi keltirilayotganligi aniqlanadi.

3. Gap boʻlagi vazifasida kelayotgan soʻzlarning grammatik shakllari (morfologik kategoriyalar) izohlanadi.

Ushbu metod faqat sintaksis boʻlimda amal qiladi. Bu metodni qoʻllashdagi murakkabliklar deyarli barcha tillarda kuzatiladi.

Tarixiy – qiyosiy metod qiyosiy – tarixiy tilshunoslik asoslanadigan birlamchi metod hisoblanadi. Bu metod dunyo tillarining rang – barangligi, ular oʻrtasidagi oʻxshash va farqli jihatlarni qiyoslash asnosida shakllandi. Ushbu metod quyidagi masalalarni hal etadi:

1. Tillarning oʻziga xos xususiyatlarini va boshqa tillar bilan oʻxshash jihatlarni qiyoslash natijasida ularni qarindosh yoki qarindosh emasligini aniqlash.

2. Qarindosh deb topilgan tillarni oʻzaro qiyoslab oʻrganib, ular uchun umumiy boʻlgan genetik asosni aniqlash; bu taxlit oʻrganishda retrospektiv qiyoslash usulidan foydalanish. Bunda tillarning hozirgi holatini qiyoslashdan tarixiy koʻrinishlariga qarab boriladi.

3. Tillarning tadrijiy taraqqiyoti oʻrganiladi, yaʼni tilning hozirgi holatigacha boʻlgan taraqqiyot yoʻlini qiyosan tahlil qilish mumkin. Bunday qiyoslash prospektiv qiyoslash deyiladi. Bunda tarixiy yozma yodgorliklar boshlangʻich manba sifatida xizmat qiladi.

Bu usul yordamida tillar oilasi aniqlanadi. Masalan, hind – yevropa tillari oilasi, turkiy tillar oilasi, moʻgʻul tillar oilasi va hokazo. Til oilalari maʼlum xususiyatlariga koʻra yaʼna guruhlariga ajratiladi . Jumladan , turkiy tillar oʻttizga yaqin guruhga boʻlinadi .

Substitutsiya metodi, almashtirish usuliga asoslanadi. Nutqdagi maʼlum bir oʻrinda turgan til birliklari va boshqa muqobili bilan almashtirilib, hosil boʻlgan uslubiy oʻzgarishlar tahlil qilinadi. Bu metod yordamida sinonim , antonim, omonim soʻz larning lugʻaviy maʼno tizimida tutgan oʻrni belgilanadi . Distributiv metod til birliklarining nutq jarayonida boshqa bir birliklar bilan birika olish imkoniyatini tahlil etadi. Distributivsiyani “sintaktik imkoniyat” sifatida izohlash mumkin. Masalan, biror soʻz, morfema, fonemaning boshqa soʻz, morfema, fonema bilan munosabatga kirish imkoniyati shu birliklarning distributsiyasi deyiladi.

Distributsiyaning morfologik, sintaktik va leksik – semantik turlari mavjud.

Morfologik distributsiya bir turkumdagi soʻzning boshqa turkumdagi soʻz bilan munosabatga kira olishidir : sifat bilan ot , ravish bilan feʼl.

Tarkibiy qismlarga ajratish metodi har qanday butunlikni, xususan gapni hokim va tobelik munosabatida boʻlgan qismlardan iborat sifatida

tahlil etadi. Bu metod grammatik sathda : morfologiya va sintaksisda amal qiladi.

Transformatsion metod zamonaviy usullar ichida eng mukammali hisoblanadi.

Ushbu metod tildagi sintaktik jarayonni tushuntirish imkoniga egaligi bilan xarakterlidir .

Statistik tahlil tilning barcha sathlarida qo‘llanadi, shuning uchun universal hisoblanadi . Bu metod til birliklari va til hodisalarining nutqda ishlatilish darajasini aniq ko‘rsatib beradi.

Ma‘no ko‘lamini tahlil qilish metodi so‘zning lug‘aviy ma‘no ko‘lamini alohida ma‘no qirralariga ajratib tahlil etadi . Bu metod ko‘p ma‘noli so‘zlarning ma‘no ko‘lamini yoritishda ahamiyatlidir.

Umuman, tilshunoslik sohasiga xos eng umumiy va xususiy qonuniyatlarni aniqlashda lingvistik metodlarning o‘rni beqiyosdir.

Savol va topshiriqlar

1. Metod qanday talablarga javob berishi haqida fikr-mulohazalaringizni bildiring.
2. Umumiy metodlar xususiyati haqida ayting.
3. Xususiy metodlarning o‘ziga xos xususiyatlarni ayting.
4. Hozirgi zamon tilshunosligidagi metodlarni sanang.
5. Gap bo‘laklariga ajratish metodi haqida ma‘lumot bering.
6. Transformatsion metod funksiyasini tavsiflang.
7. Distributsiya metodini misollar orqali tushuntiring.
8. Umumiy va xususiy qonuniyatlarni aniqlashda lingvistik metodlarning o‘rni haqida o‘z fikrlaringizni bayon eting.

Testlar

1. Metodlar xarakteriga ko‘ra necha turli bo‘ladi?
A) 2 xil
B) 3 xil
S) 4 xil
D) 5xil
2. Qaysi metodlar ijtimoiy sohaning barcha ko‘rinishlari uchun amal qiladigan metodlar hisoblanadi?
A) lingvistik tahlil metodlari
B) umumiy metodlar
S) xususiy metodlar
D) ijtimoiy metodlar
3. Qaysi metodlar tilshunoslikka doir ilmiy xulosalar berishga xizmat qiladi?
A) umumiy metodlar
B) xususiy metodlar
S) lingvistik tahlil metodlari

- D) ijtimoiy metodlar
4. Qaysi lingvistik tahlil metodida gap bo'lagi vazifasida kelayotgan so'zlarning grammatik shakllari (morfologik kategoriyalar) izohlanadi?
- A) gap bo'laklari metodi
B) transformatsion metod
S) substitutsiya metodi
D) qiyosiy-tarixiy metod
5. Qaysi metodda tillarning o'ziga xos xususiyatlarini va boshqa tillar bilan o'xshash jihatlarini qiyoslash natijasida ularni qarindosh yoki qarindosh emasligi aniqlanadi?
- A) gap bo'laklari metodi
B) transformatsion metod
S) substitutsiya metodi
D) qiyosiy-tarixiy metod
6. Tillarning tadrijiy taraqqiyoti o'rganiladi, ya'ni tilning hozirgi holatigacha bo'lgan taraqqiyot yo'lini qiyosan tahlil qilish mumkin. Bunday qiyoslashga nima deyiladi?
- A) prospektiv qiyoslash
B) retrospektiv qiyoslash
S) perspektiv qiyoslash
D) analogik qiyoslash
7. Turkiy tillar nechta guruhga bo'linadi?
- A) 30 ga yaqin
B) 30 dan ortiq
S) 20 ga yaqin
D) 20 dan ortiq
8. Qaysi metod almashtirish usuliga asoslanadi?
- A) gap bo'laklari metodi
B) transformatsion metod
S) substitutsiya metodi
D) qiyosiy-tarixiy metod
9. Qaysi metodni "sintaktik imkoniyat" sifatida izohlash mumkin?
- A) gap bo'laklari metodi
B) distributiv metod
S) substitutsiya metodi
D) qiyosiy-tarixiy metod
10. Qaysi metod zamonaviy usullar ichida eng mukammali hisoblanadi?
- A) gap bo'laklari metodi
B) transformatsion metod
S) substitutsiya metodi
D) qiyosiy-tarixiy metod

Asosiy tushunchalar glossariysi

Metod – obyektiv, qo‘llanish vaqti va o‘rnidan qat’iy nazar, natijasi bir xil bo‘ladigan, izchil, aniq tushunchalarga asoslanadigan, fan uchun zarur bo‘lgan bilimlarni egallash vositasi.

Umumiy metodlar – ijtimoiy sohaning barcha ko‘rinishlari uchun amal qiladigan metodlardir. Umumiydan xususiyga, xususiydan umumiyga, analiz – sintez, oddiydan murakkabga tomon tahlil qilish metodlari deyarli barcha sohalarda amal qiladi.

Lingvistik tahlil metodlari – tilshunoslikning o‘zi uchungina xos bo‘lib, shu fanga doir ilmiy xulosalar berishga xizmat qiladi.

Asosiy adabiyotlar

1. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish.-Toshkent, 2010.-133-147 б.
2. Borbala Richter. First steps in theoretical and applied linguistics.-Budapest, 2006.-B.42, 85-86
3. Ирискулов И. Тилшуносликка кириш.-Тошкент, 2009.-Б.178-190 б.
4. Xolmanova Z. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent, 2007. -Б.44-59

Qo‘shimcha adabiyotlar

1. Абдуазизов А., Шереметова А. Общее языкознание.- Тошкент, 2004.- Б.26-34
2. Щитка Н.Н., Юсупова К.Н. Введение в языкознание. -Тошкент, 2006.- Б.56-79
3. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати.-Тошкент, 2002.
4. [www. literature.uz](http://www.literature.uz)
5. [www. genhis philol.ru](http://www.genhis.philol.ru).

AMALIY MASHG‘ULOTLAR MAZMUNI
«Mutaxassislikka kirish» FANIDAN AMALIY
MASHG‘ULOTLARINI O‘QITISHNING
TA’LIM TEXNOLOGIYALARI

1-mavzu. “Mutaxassislikka kirish” fanining o‘rganish obyekti, maqsad va vazifasi. Til murakkab mohiyat sifatida.

Amaliy mashg‘ulotning o‘qitish texnologiyasi

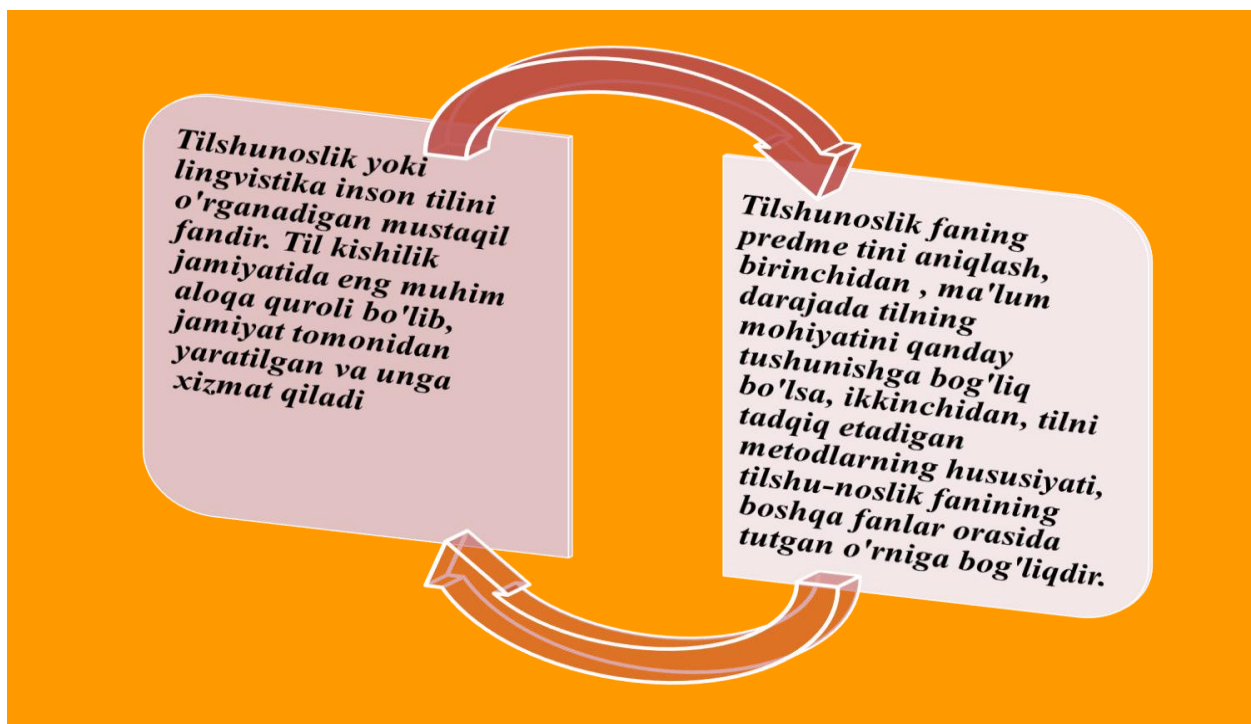
Mashg‘ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26gacha
Mashg‘ulot shakli	Savol-javob
Mavzu mashg‘ulot ning rejasi	1. “Mutaxassislikka kirish” fanining mundarijasi, maqsadi, vazifasi. 2. Tilning ijtimoiy funksiyasi. 3. “Mutaxassislikka kirish” fanining asosiy masalalari. 4. “Mutaxassislikka kirish” fanining o‘rganilish darajasi.
O‘quv mashg‘ulot ning maqsadi: Kadrlar tayyorlash milliy modeli va mutaxassislar tayyorlash tizimiga qo‘yilayotgan zamonaviy talablarni, “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsad va vazifalarini va fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasini yoritib berish.	
Pedagogik vazifalar: ➤ Kadrlar tayyorlash milliy modeli va mutaxassislar tayyorlash tizimiga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar bilan tanishtirish; ➤ “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsad va vazifalari haqida tasavvur hosil qilish va ma’lumot berish; ➤ “Mutaxassislikka kirish” fanining boshqa fanlar bilan integratsiyasini yoritib berish.	O‘quv faoliyati natijalari: ➤ Talaba kadrlar tayyorlash milliy modeli asosida bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsad va vazifalari haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘ladi; ➤ “Mutaxassislikka kirish” fanining boshqa fanlar bilan bog‘liqligini asoslash imkoniga ega bo‘ladi.
Ta’lim berish usullari	og‘zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta’lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta’lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta’lim berish sharoiti	O‘TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o‘z-o‘zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so‘rov», rag‘batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o‘z-o‘zini baholash.

Amaliy mashg‘ulotning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O‘qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O‘quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo‘yicha mavzular ro‘yxatini beradi va ularga qisqacha ta’rif beradi 1.2. Birinchi mashg‘ulot mavzusi, uning maqsadi va	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan

	<p>o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>savollarga javob beradilar.</p>
<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulotining maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Mutaxassislikka kirish” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi, qo'shicha ma'lumotlarni yozib oladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi</p> <p>3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun “Mutaxassislikka kirish” tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi.</p> <p>3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

“Mutaxassislikka kirish” fani mazmuni, maqsadi va vazifalari

2-mavzu. Tilning paydo bo'lishi.

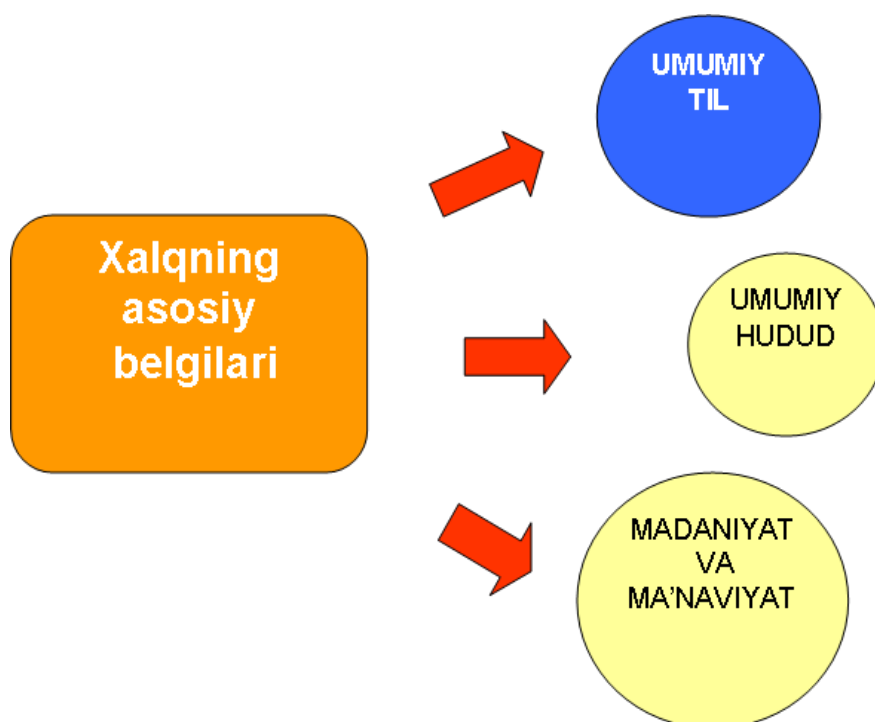
Amaliy mashg'ulotning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha	
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu	
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1. Til va jamiyatning o'zaro uzviy munosabati 2. Til taraqqiyotining differentsiatsiya jarayoni 3. Sotsiologiyatning asosiy masalalari.	
O'quv mashg'ulot ning maqsadi: til va jamiyat o'rtasidagi munosabatni tushuntirish, sotsiologiyat jarayonlari o'rgatish, Sotsiologiyatning asosiy masalalarini yoritish		
Pedagogik vazifalar:	O'quv faoliyati natijalari:	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Til va jamiyatning o'zaro uzviy munosabatini tushuntirish; ➤ Sotsiologiyatning til ijtimoiy tabiatini yoritishda amal qiladigan mezonlari haqida ma'lumot berish; ➤ Tilning ijtimoiy tabiati va o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra guruhlanishini yoritib berish. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba til va jamiyatning o'zaro uzviy munosabati haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Sotsiologiyat mezonlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Tilning ijtimoiy tabiati va o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra guruhlanishini farqlash imkoniga ega bo'ladi. 	
Ta'lim berish usullari	«Venn Diagrammasi», og'zaki bayon, «klaster» metodlari.	
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida	
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar	
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona	
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.	

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi 1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.

<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi. 2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi 2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi. 2.4. Tilning paydo bo`lishi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi 2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Matematik lingvistika” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi. 2.2.Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi. 2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi. 2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi 2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi, qo'shicha ma'lumotlarni yozib oladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun til oilalariga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

Tillarning shakllanishi va rivojlanishi

- *Ovozga taqlid nazariyasi* kishilarning o`z atrofidagi predmetlarning chiqargan ovoziga taqlid qilishi natijasida dastlabki so`zlar , predmetlarning nomlari paydo bo`lgan, deb hisoblaydi .
- *Undovlar nazariyasi* ham tilning paydo bo`lishi masalasini talqin qiluvchi nazariyalardan biri bo`lib , bu nazariya tarafdorlari tildagi barcha so`zlar kishilarning ichki tuyg`ulari, qahr-g`azablari, his-hayajonlari, ixtiyorsiz baqirishlari natijasida paydo bo`lgan , deb da`vo qiladilar . Bu nazariya ham qadimiy bo`lib, uning asosida ham hayvonlarning baqiriq-chaqiriqlari yotadi. Mazkur nazariya asoschilarining fikricha, ibtidoiy odamlar hayvonlarning baqiriq-chaqiriqlarini o`rganib , ular orqali o`zlarining ichki kechinmalari , g`am-alamlarini ifodalashgan: *oh , uh , joy, ing* kabi so`zlar bunga misol qilibko`rsatiladi.
- *Mehnat hayqiriqlari nazariyasi* tarafdorlari tildagi barcha so`zlar ibtidoiy kishilarning birgalashib mehnat qilish jarayonida mehnat qilishga undaydigan ixtiyorsiz qiyqirishlar natijasida paydo bo`lgan, deb da`vo qiladilar .
- *Ijtimoiy kelishuv nazariyasi.* Bu nazariya XIX asrning ikkinchi yarmida paydo bo`lib, uniilgari suruvchi olimlar ba`zida bir-biriga zid xulosalarga kelishgan, ularning tilning kelib chiqishi to`g`risidagi asosiy fikrlari bir xil.
-

3-mavzu. Til va tafakkur munosabati.

Amaliy mashg'ulotning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1. Til va tafakkur munosabati 2. Til va mantiqiy tafakkur 3. Til birliklari va mantiqiy birliklar 4. Til va so'zlovchining ruhiy faoliyati
O'quv mashg'ulot ning maqsadi: til va tafakkur munosabatini yoritib berish. Til birliklari haqida to'liq ma'lumot berish	
Pedagogik vazifalar: ➤ Til va tafakkur munosabati bilan tanishtirish; ➤ Til birliklari va mantiqiy birliklar ma'lumot berish; ➤ Til va so'zlovchining ruhiy faoliyatini yoritib berish.	O'quv faoliyati natijalari: ➤ Talaba til va tafakkur munosabatidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Til birliklari va mantiqiy birliklar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Til va so'zlovchining ruhiy faoliyati bog'liqligini asoslash imkoniga ega bo'ladi.
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	<p>1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi</p> <p>1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.3. Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.</p>
2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. "Mutaxassislikka kirish" fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. "Venn diagramasi" metodi orqali "til va tafakkur yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5. Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi, qo'shicha ma'lumotlarni yozib oladi.</p>
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi</p> <p>3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun "til va tafakkurni "T sxemasi"ga joylashtiradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi.</p> <p>3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

Til va tafakkur. Til birlikalari va mantiqiy birliklar

•Til insonlar o`rtasida aloqa vositasi bo`lishi, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar to`g`risida xabar berishdan tashqari suhbatdosh yoki tinglovchiga ma`lum ta`sir o`tkazish, hissiyotini qo`zg`atish kuchiga ham ega. Agar bu holatni shartli ravishda beshinchi bosqich deb ataydigan bo`lsak, ta`kidlaganimizdek, tilning bosqichma-bosqich takomillashib, mukammalashib va imkoniyatlari ham asta-sekinlik bilan kengayib borishini kuzatamiz.

Shu o`rinda tilning hech bir imkoniyati nutqsiz, nutqiy jarayonsiz amalga oshmasligi, yuzaga kelmasligiga ham amin bo`lamiz. «Til va tafakkurning birligi nutqda o`zi fodasini topadi. Nutq og`zaki va yozma holda mavjud bo`lib, unda fikri miz moddiy shaklga, ya`ni hissiy idrok etiladigan shaklga kiradi va shu tariqa u endi bir shaxsga emas, balki jamiyatga tegishli bo`lib qoladi»

•

TIL BIRLIKLARI

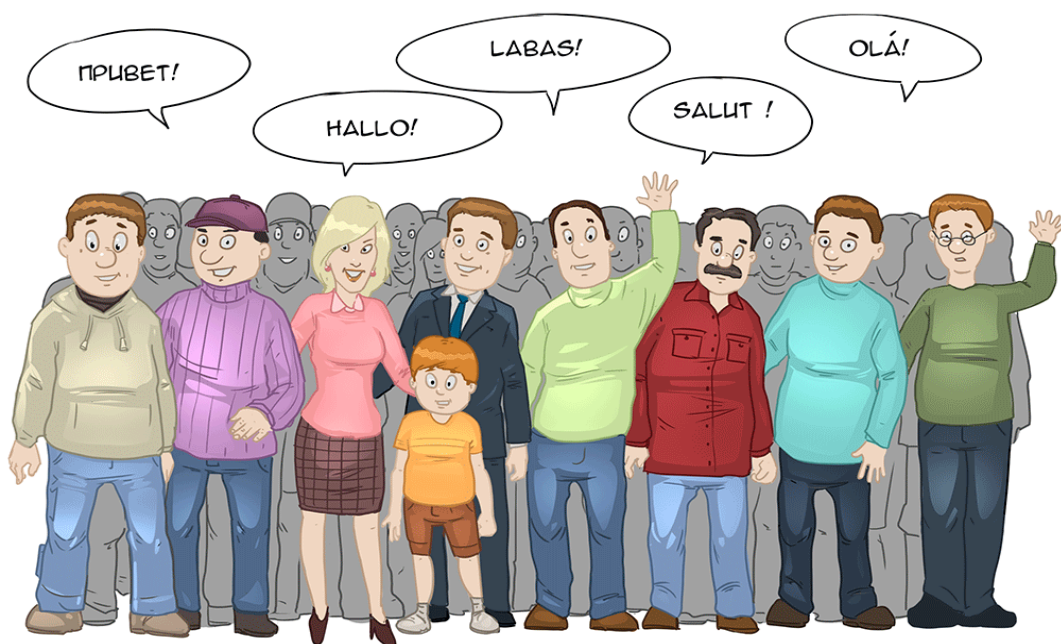
FONEMA

MORFEMA

LEKSEMA

KONSTRUKSIYA (MODEL)

Til va jamiyat. Sotsiolingvistika

Sotsiolingvistika quyidagi Masalalarni o`rganadi:

niyatvatilo`zarob og`liq, mutanosibtarix ijjarayon, hodisadir.

niyat taraqqiy eta borgan sari tilning ijtimoiy vazifalari ham takomillashib boradi.

adabiy tilning, shevalarni ng lug`at boyligi kengayadi, ortib

Yashash muhitiyaqin, turmush tarsi o`xshash xalqlarning tillari bir-biriga ta`sir ko`satadi. Tillar leksik jihatdangina emas, balki grammatik jihatlariga ko`ra ham ta`sirlashadi.

4-mavzu. Til taraqqiyotining jamiyat taraqqiyoti bilan munosabati.
Amaliy mashg`ulot ning o`qitish texnologiyasi

Mashg`ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha
Mashg`ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu

Mavzu mashg'ulot ning rejasi	4. Til va jamiyat. 5. Til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar. 6. Tilning ijtimoiy tabiatiga ko'ra turlari.
O'quvmashg'ulot ularningmunosabatmohiyatinio'rganish, tilvanutqhodisalarini o'zarofarqlash, ningmaqsadi:Tilvanutqhodisalarini o'zarofarqlash, ularningmunosabatmohiyatinio'rganish, tilvanutqhodisalarini va ularga xos birliklarni tushuntirish	
Pedagogik vazifalar: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Nutqiy faoliyat bilan tanishtirish; ➤ Til va nutq tushunchasi haqida ma'lumot berish; ➤ Til va nutq dixatomiyasini yoritib berish. 	O'quv faoliyati natijalari: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba til va nutq hodisalarini haqidagi biliminitizimlashtiradi; ➤ Hamma sohada ham til va nutq bir-biridan farqlanavermasligi haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Til va nutq tushunchalarining tarixiy taraqqiyotdagi madaniy xizmatini asoslash imkoniga ega bo'ladi.
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi 1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.

<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o‘quv mashg‘ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e‘lon qiladi. 2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi 2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi. 2.4. Yozuv turlari, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi 2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Matematik lingvistika” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi. 2.2.Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o‘z munosabatini yozma tarzda bildiradi. 2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo‘shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi. 2.4. Vizual materiallarni ko‘radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi 2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so‘rov» o‘tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o‘zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag‘batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta‘lim uchun yozuv turlariga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko‘rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so‘rovlarga javob beradi, rag‘bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko‘rsatmalarni yozib oladi.</p>

Me‘yorlashtirilagantillar. Adabiytilvashevalar. Kreoltillar. Pijintillari

Adabiy tilda	Andijonda
mana bu	manov
ana u	anov
mana shu	mashi
ana shu	ashi

Toshkentda	Samarqandda
qanaqasiz	qandaysiz
poylamoq	kutmoq
xo'p	xay
shag'am	sham
choch	soch
qillaring	qilinglar
o'rtoq	jo'ra, dugona
Adabiy tilda	Xorazmda
sabzi	gashr
g'isht	karvuch
aka	og'a
opa	apka
tuxum	yumurta
eshik	qopi

5-mavzu. Yozuv haqida ma'lumot. Til va yozuv munosabati.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1. Yozuvning tarixiy ahamiyati 2. Yozuv turlari 3. Qadimgi yozuv namunalari

O'quv mashg'ulot ning maqsadi: tilning rivojlanishi, murakkab tizimlikni, ichki qurilishi, tilning semiotik tabiatini yoritib berish.	
Pedagogik vazifalar: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Tilning ramzlar tizimi bilan tanishtirish; ➤ Til tizimini tashkil etgan asosiy sathlar haqida ma'lumot berish; ➤ Murakkab sintaktik butunlik yoritib berish. 	O'quv faoliyati natijalari: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba tilning ramzlar tizimi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Til tizimini tashkil etgan asosiy sathlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Murakkab sintaktik butunlikni yoritib berish. asoslash imkoniga ega bo'ladi.
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi 1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.

<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o‘quv mashg‘ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e’lon qiladi. 2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi 2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi. 2.4. “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma’lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi 2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Matematik lingvistika” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi. 2.2.Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o‘z munosabatini yozma tarzda bildiradi. 2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo‘shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi. 2.4. Vizual materiallarni ko‘radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi 2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so‘rov» o‘tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o‘zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag‘batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta’lim uchun “Mutaxassislikka kirish” tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko‘rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so‘rovlarga javob beradi, rag‘bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko‘rsatmalarni yozib oladi.</p>

Semiotik belgilarni tasniflang

Тил ва ёзув. Ёзувнинг тарихий аҳамияти

•Yozuvning tarixiy ahamiyati

•1.Yozuv ma'lum tarixiy jarayon natijasida shakllanadi va kishilar orasida gibavosita aloqa munosabat vositasidir. Ijtimoiy manfaatlar uchun xizmat qiladi.

• 2.

Kishilik jamiyatlarida barcha ma'naviy yutuqlar yozuv orqal iavloddan avlodga yetkaziladi.

• 3. Yozuv uchun masofa va vaqt ahamiyatsizdir.

• 4.

Yozuvning xabar yetkazish imkoniyati tufayli turli masofadagi xabarotlar umumiy ma'lumotga aylanadi.

• 5.

Qadimgi Xitoy yozuvi

- Xitoyda dastlabki yozuv miloddan avvalgi 2 ming yillikda kashf etilgan. Bu Shan-In davlati davriga to'g'ri keladi. O'shanda yozuvlar soni 2000 ga yaqin bo'lgan. Xan davrida esa ierogliflarning soni 18000 ga yetgan

 MyShared

• QADIMIY YOZUVLAR

6-mavzu. Til va madaniyat munosabati.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	<p>1. Madaniyat haqida ma'lumot</p> <p>2. Til va madaniyat munosabati</p> <p>3. Turli madaniyatda ramziy belgilar</p>
<p>O'quv mashg'ulot ning maqsadi: Yozuv shakllanishi, kishilar orasidagi bivosita aloqa-munosabat vositasi sifatida ijtimoiy manfaatlar uchun xizmat qilishi, yozuvning xalq tarixi, etnografiyasini adabiyot va san'at tarixini, tilning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etishini yoritib berish.</p>	
<p>Pedagogik vazifalar:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ YOzuvning tarixiy ahamiyati bilan tanishtirish; ➤ YOzuv turlari haqida ma'lumot berish; ➤ Qadimgi yozuv namunalari bilan tanishtirish 	<p>O'quv faoliyati natijalari:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba yozuvning tarixiy ahamiyati haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ YOzuv turlari haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Qadimgi yozuv namunalari bilan tanishish imkoniga ega bo'ladi.
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, visual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	<p>1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi</p> <p>1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>1.1. Tinglaydilar</p> <p>Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.3. Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.</p>

<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Matematik lingvistika” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2.Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi, qo'shicha ma'lumotlarni yozib oladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi</p> <p>3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun “Mutaxassislikka kirish” tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi.</p> <p>3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

7-mavzu. Til - belgilar tizimi. Lingvistik belgi tuzilishi.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha	
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu	
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1.Til sathlarining tizim sifatidagi mohiyati. 2.Tilning belgilar tizimi. Tilning semiotik tabiati. 4. Tilning fonetik-fonologik, grammatik sathlari. Tilning lug'at sathi.	
O'quvmashg'ulot ning maqsadi: Tiltaraqqiyotivarivojima'lumqonuniyatlarasosidayuzagakelishini, tildagitarixiyfonetiko'zgarishlarma'lumtarixiyfonetikqonuniyatlarasosidaro'yberishiniyoritibberish.		
Pedagogik vazifalar: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Tilning paydo bo'lishi haqida ma'lumot berish; ➤ Tilning paydo bo'lishiga doir qarashlar bilan tanishtirish <ul style="list-style-type: none"> ➤ SHarq ilmida tillar tasnifini tushuntirish 	O'quv faoliyati natijalari: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba tilning paydo bo'lishi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Tilning paydo bo'lishiga doir qarashlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ SHarq ilmida tillar tasnifini asoslash imkoniga ega bo'ladi. 	
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn	

	Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

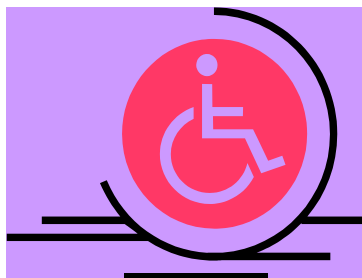
Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	<p>1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi</p> <p>1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>1.1. Tinglaydilar</p> <p>Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.3. Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.</p>
2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarining fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. «Matematik lingvistika» fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. «Venn diagramasi» metodi orqali «Mutaxassislikka kirish» fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi, qo'shicha ma'lumotlarni yozib oladi.</p>
3-bosqich. Yakuniy	3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan	3.1. Tezkor so'rovlarga javob

qism (10 daqiqa)	mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun "Matematik lingvistika" tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.	beradi, rag'bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.
-----------------------------------	--	---

Тил–рамзлар тизими. Тилнинг семиотик табиати. Тил birlikларининг тизим сифатидаги муносабати

Quyidagilarning nimaning ramzi ekanligini ayting

**Тил ва нутқ муносабати. Нутқ фаолияти,
оғзаки ва ёзма нутқ**

Til	Nutq
Umumiylik	Xususiylik
Imkoniyat	Voqelik
Tayyorlik	Hosilalik
Majburiylik	Ixtiyorilik
Birliklari chegaralangan	Birliklari chegaralanmagan

8-mavzu. Tilshunoslik va uning bo'limlari. Fonetika va fonologiya.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha	
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu	
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1.Tilning shakllanish bosqichlari 2.Tilning shakllanishini o'rgangan olimlar 3. fonetika va fonologiya	
O'quv maqsadi:	mashg'ulot ning Tiltaraqqiyotivarivojima'lumqonuniyatlarasosidayuzagakelishini, tildagitarixiyfonetiko'zgarishlarma'lumtarixiyfonetikqonuniyatlarasosidaro'yberishini yoritib berish.	
Pedagogik vazifalar:	O'quv faoliyati natijalari:	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Tilshunoslikning bo'limlari haqida ma'lumot berish; ➤ Fonetika va fonologiyaga doir qarashlar bilan tanishtirish <ul style="list-style-type: none"> ➤ SHarq ilmida tillar tasnifini tushuntirish 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba tilshunoslikning bo'limlari haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Fonetika va fonologiyaga doir qarashlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ SHarq ilmida tillar tasnifini asoslash imkoniga ega bo'ladi. 	
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.	
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida	
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar	
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona	
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar	

Amaliy mashg‘ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O‘qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	<p>1.1. O‘quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo‘yicha mavzular ro‘yxatini beradi va ularga qisqacha ta’rif beradi</p> <p>1.2. Birinchi mashg‘ulot mavzusi, uning maqsadi va o‘quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro‘yxati bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o‘quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>1.1. Tinglaydilar</p> <p>Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.3. Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.</p>
2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)	<p>2.1. Mavzu, o‘quv mashg‘ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e’lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma’lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Matematik lingvistika” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o‘z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo‘shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko‘radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi</p>
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so‘rov» o‘tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o‘zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag‘batlantiradi</p> <p>3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta’lim uchun “Mutaxassislikka kirish” tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko‘rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so‘rovlarga javob beradi, rag‘bat oladi.</p> <p>3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko‘rsatmalarni yozib oladi.</p>

9-mavzu. Fonetikaning to‘rt aspekti. Nutqning fonetik bo‘linishi.

Amaliy mashg‘ulot ning o‘qitish texnologiyasi

Mashg‘ulot vaqti –	Talabalar soni: 20– 26 gacha
--------------------	------------------------------

2 soat	
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1.Fonetikaning to'rt aspekti 2.Nutqning fonetik bo'linishi. 3. Tovush o'zgarishlari
O'quv mashg'ulot ning maqsadi:	Tiltaraqqiyotivarivojima'lumqonuniyatlarasosidayuzagakelishini, tildagitarixiyfonetiko'zgarishlarma'lumtarixiyfonetikqonuniyatlarasosidaro'yberishini yoritib berish.
Pedagogik vazifalari:	O'quv faoliyati natijalari:
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Tilning paydo bo'lishi haqida ma'lumot berish; ➤ Tilning paydo bo'lishiga doir qarashlar bilan tanishtirish <ul style="list-style-type: none"> ➤ SHarq ilmida tillar tasnifini tushuntirish 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba tilning paydo bo'lishi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Tilning paydo bo'lishiga doir qarashlar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ SHarq ilmida tillar tasnifini asoslash imkoniga ega bo'ladi.
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

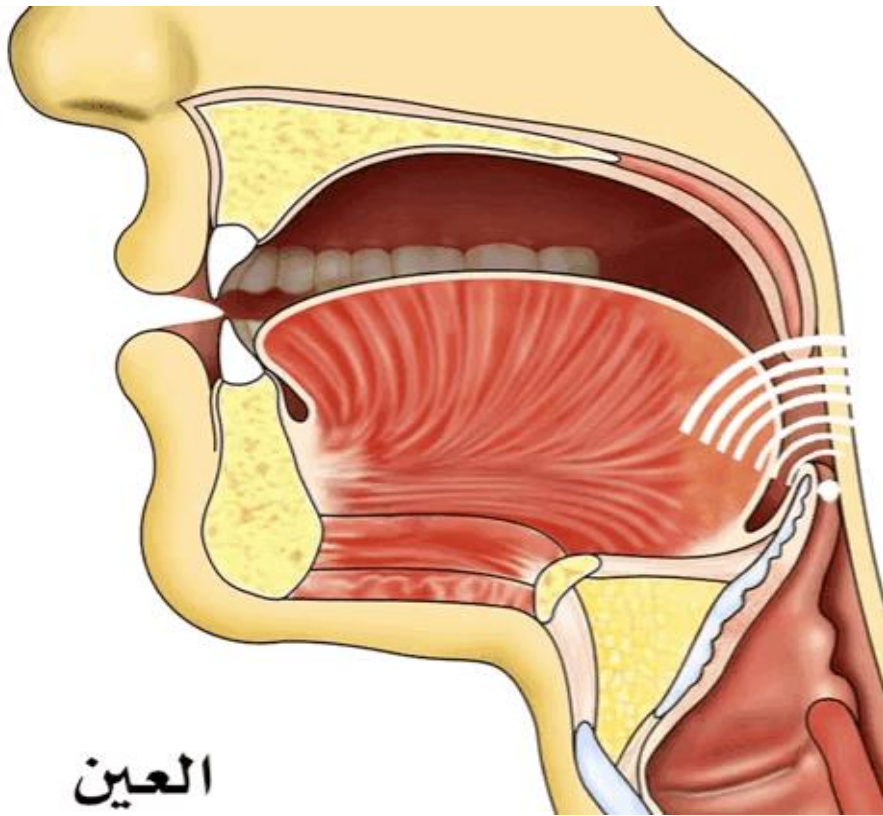
Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi 1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.

<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. “Matematik lingvistika” fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Mutaxassislikka kirish” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2.Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi</p> <p>3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun “Mutaxassislikka kirish” tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi.</p> <p>3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

Nutqning fonetik bo`linishi

NUTQNING PAYDO BO`LISHI

9-mavzu. Fonetikaning to‘rt aspekti. Nutqning fonetik bo‘linishi.

Amaliy mashg‘ulot ning o‘qitish texnologiyasi

Mashg‘ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha	
Mashg‘ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu	
Mavzu mashg‘ulot ning rejasi	1.Fonetikaning to‘rt aspekti 2.Nutqning fonetik bo‘linishi. 3. Tovush o‘zgarishlari	
O‘quvmashg‘ulot ning maqsadi: Tiltaraqqiyotivarivojima‘lumqonuniyatlarasosidayuzagakelishini, tildagitarixiyfonetiko‘zgarishlarma‘lumtarixiyfonetikqonuniyatlarasosidaro‘yberishiniyoritibber ish.		
Pedagogik vazifalar:	O‘quv faoliyati natijalari:	
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Tilning paydo bo‘lishi haqida ma‘lumot berish; ➤ Tilning paydo bo‘lishiga doir qarashlar bilan tanishtirish <ul style="list-style-type: none"> ➤ SHarq ilmida tillar tasnifini tushuntirish 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba tilning paydo bo‘lishi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Tilning paydo bo‘lishiga doir qarashlar haqida to‘liq ma‘lumotga ega bo‘ladi; ➤ SHarq ilmida tillar tasnifini asoslash 	

	imkoniga ega bo'лади.
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	<p>1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi</p> <p>1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>1.1. Tinglaydilar</p> <p>Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.3. Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.</p>
2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarining fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. "Mutaxassislikka kirish" fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. "Venn diagramasi" metodi orqali "Mutaxassislikka kirish" fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi</p>
	3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar	3.1. Tezkor

	bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun "Mutaxassislikka kirish" tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.	so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.
--	---	---

10-mavzu. Leksikologiya.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha	
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu	
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1. Leksikologiya bo'limi haqida ma'lumot. 2. Lug'aviy birliklar. 3. Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik.	
O'quv mashg'ulot ning maqsadi: Tillarni bir-biriga muqoyasa qilib, taqqoslab o'rganishni, qardosh tillar tasnifi, til oilalarining tasniflanishini, rus olimlarining xizmatlari tushuntirish		
Pedagogik vazifalar: ➤ Qarindosh tillarning munosabati bilan tanishtirish; ➤ Til oilalari haqida tasavvur hosil qilish va ma'lumot berish; ➤ Turkiy tillarni o'rganishda rus olimlarining xizmatini yoritib berish.	O'quv faoliyati natijalari: ➤ Talaba dunyo tillari haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Til oilalari haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Turkiy tillarning qiyosiy tipologik tasnifini asoslash imkoniga ega bo'ladi.	
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.	
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida	
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar	
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona	
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.	

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob

	1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	beradilar.
2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)	2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi. 2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi 2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi. 2.4. "Mutaxassislikka kirish" fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi 2.5. "Venn diagramasi" metodi orqali "Mutaxassislikka kirish" fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi	2.1. Tinglaydi, yozib oladi. 2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi. 2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi. 2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi 2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi, qo'shicha ma'lumotlarni yozib oladi.
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun "Mutaxassislikka kirish" tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.	3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.

11-mavzu. Leksikografiya. Lug'at turlari va tiplari.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1. Leksikografiya haqida ma'lumot. 2. Lug'atchilik tarixi. 3. Lug'at turlari.
O'quv mashg'ulot ning maqsadi: tabiiy fanlarni o'rganishda tilshunoslikning ahamiyatini, ijtimoiy fanlar bilan tilshunoslikka xos xususiyatlarni yoritib berish.	

Pedagogik vazifalar: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Tilshunoslik va tabiiy fanlar munosabati bilan tanishtirish; ➤ Tilshunoslik va ijtimoiy fanlar munosabati haqida ma'lumot berish; ➤ Tilshunoslik va aniq fanlar munosabatini berish. 	O'quv faoliyati natijalari: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ "Tilshunoslikning boshqa fanlarni o'rganishdagi ahamiyati haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Tilshunoslik va tabiiy fanlar fanining alohida soha sifatida yuzaga kelishi
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi 1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.

<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi. 2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi 2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi. 2.4. “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi 2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Mutaxassislikka kirish” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi. 2.2.Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi. 2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi. 2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi 2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi, qo'shicha ma'lumotlarni yozib oladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun “Mutaxassislikka kirish” tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

12-mavzu. Grammatika va uning bo'limlari. Morfologiya.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

<p>Mashg'ulot vaqti – 2 soat</p>	<p>Talabalar soni: 20– 26 gacha</p>	
<p>Mashg'ulot shakli</p>	<p>Kirish-axborotli mavzu</p>	
<p>Mavzu mashg'ulot ning rejasi</p>	<p>1.Grammatika bo'limi haqida ma'lumot. 2. Tilning Grammatik vositalari. 3. Morfologiya haqida ma'lumot.</p>	
<p>O'quv mashg'ulot ning maqsadi: tabiiy fanlarni o'rganishda tilshunoslikning ahamiyatini, ijtimoiy fanlar bilan tilshunoslikka xos xususiyatlarni yoritib berish.</p>		
<p>Pedagogik vazifalar: ➤ Tilshunoslik va tabiiy fanlar munosabati bilan tanishtirish; ➤ Tilshunoslik va ijtimoiy fanlar munosabati haqida ma'lumot berish;</p>	<p>O'quv faoliyati natijalari: ➤ Talaba tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ “Tilshunoslikning boshqa fanlarni</p>	

➤ Tilshunoslik va aniq fanlar munosabatini berish.	o`rganishdagi ahamiyati haqida to`liq ma`lumotga ega bo`ladi; ➤ Tilshunoslik va tabiiy fanlar fanining alohida soha sifatida yuzaga kelishi
Ta`lim berish usullari	og`zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta`lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta`lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta`lim berish sharoiti	O`TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o`z-o`zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so`rov», rag`batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o`z-o`zini baholash.

Amaliy mashg`ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O`qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O`quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo`yicha mavzular ro`yxatini beradi va ularga qisqacha ta`rif beradi 1.2. Birinchi mashg`ulot mavzusi, uning maqsadi va o`quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro`yxati bilan tanishtiradi 1.3. Talabalar o`quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.
2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)	2.1. Mavzu, o`quv mashg`ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e`lon qiladi. 2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi 2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi. 2.4. morfologiya bo`limining boshqa bo`limlar bilan aloqasi haqidagi ma`lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi 2.5. "Venn diagramasi" metodi orqali morfologiya va sintaksis bo`limlarini qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi	2.1. Tinglaydi, yozib oladi. 2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o`z munosabatini yozma tarzda bildiradi. 2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo`shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi. 2.4. Vizual materiallarni ko`radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi 2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi.

3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun Grammatik bo'limiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.	3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.
--	---	---

TOPSHIRIQ: doiralarni to'ldiring

13-mavzu. Sintaksis haqida ma'lumot. Sintaksis qismlari.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha	
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu	
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1. So'z birikmasining turlari. 2. Ergash so'zning bosh so'zga birikish usullari 3. Gap turlari.	
O'quv mashg'ulot ning maqsadi: tabiiy fanlarni o'rganishda tilshunoslikning ahamiyatini, ijtimoiy fanlar bilan tilshunoslikka xos xususiyatlarni yoritib berish.		
Pedagogik vazifalar: ➤ Sintaksis bo'limi bilan tanishtirish; ➤ So'z birikmasining turlari haqida ma'lumot berish; ➤ Gap turlari haqida ma'lumot berish.	O'quv faoliyati natijalari: ➤ Talaba sintaksis bo'limi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ So'z birikmalarini o'rganishdagi ahamiyati haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Gap turlari haqida ma'lumotga ega bo'ladi	
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.	
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida	
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar	
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona	
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.	

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan

	<p>bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>savollarga javob beradilar.</p>
<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Mutaxassislikka kirish” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi</p> <p>3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun “Mutaxassislikka kirish” tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi.</p> <p>3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

14-mavzu. Dunyo tillarining tipologik tasnifi.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

<p>Mashg'ulot vaqti – 2 soat</p>	<p>Talabalar soni: 20– 26 gacha</p>
<p>Mashg'ulot shakli</p>	<p>Kirish-axborotli mavzu</p>
<p>Mavzu mashg'ulot ning rejasi</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. illarni tasniflash mezonlari. 2. illarning morfologik tasnifi. 3. illarning geneologik tasnifi.
<p>O'quv mashg'ulot ning maqsadi: tabiiy fanlarni o'rganishda tilshunoslikning ahamiyatini, ijtimoiy fanlar bilan tilshunoslikka xos xususiyatlarni yoritib berish.</p>	

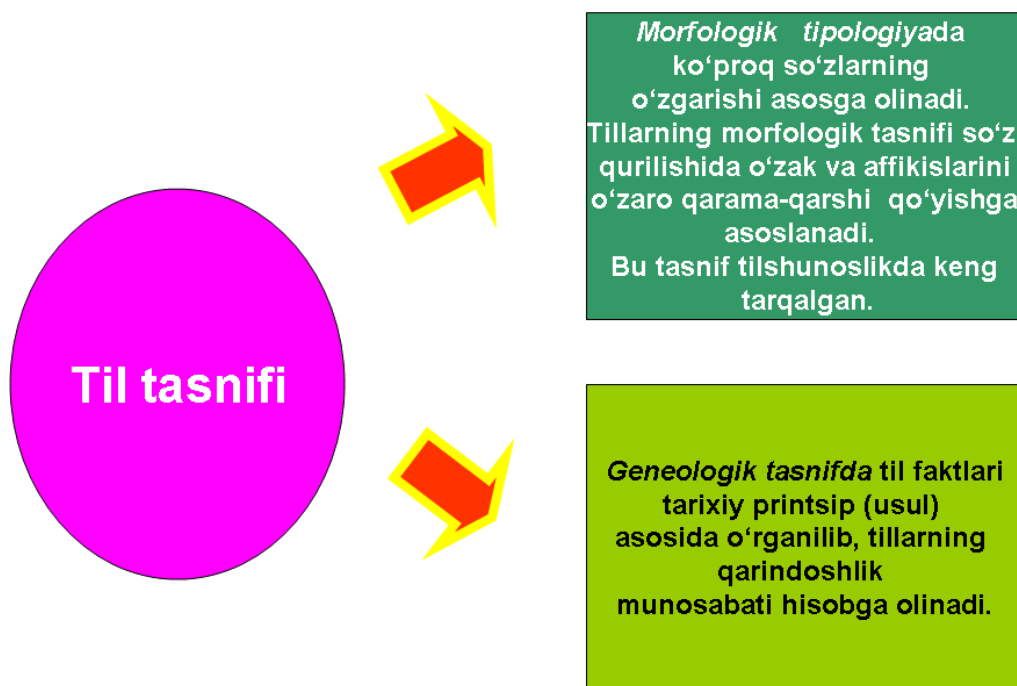
Pedagogik vazifalar: ➤ Dunyo tillari bilan tanishtirish; ➤ Dunyo tillarining morfologik tasnifi haqida ma'lumot berish;	O'quv faoliyati natijalari: ➤ Talaba dunyo tillari haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Dunyo tillarining morfologik tasnifi o'rganishdagi ahamiyati haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi 1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.

<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi. 2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarining fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi 2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi. 2.4. Dunyo tillarining boshqa tillar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi 2.5. "Venn diagramasi" metodi orqali dunyo tillarining boshqa tillar bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi. 2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi. 2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi. 2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi 2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun "Mutaxassislikka kirish" tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

Morfologik va geneologik tasnif

Dunё tillari tavsifi va tasnifi

TIL OILALARI

1. *Hind- yevropa tillari oilasi.*

2. *Xom-som tillari oilasi.*

3. *Turk tillari oilasi.*

4. *Ugor-fin tillari oilasi.*

5. *Kavkaz tillari oilasi.*

6. *Xitoy-tibet tillari oilasi.*

7. *Dravid tillari oilasi.*

8. *Indonezi tillari oilasi kabilar.*

15-mavzu. Xalqaro va sun'iy tillar.

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1. Xalqaro tillar 2. Sun'iy tillar
O'quv mashg'ulot ning maqsadi: tabiiy fanlarni o'rganishda tilshunoslikning ahamiyatini, ijtimoiy fanlar bilan tilshunoslikka xos xususiyatlarni yoritib berish.	
Pedagogik vazifalar: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Xalqaro tillar bilan tanishtirish; ➤ Xalqaro va sun'iy tillar munosabati haqida ma'lumot berish; ➤ 	O'quv faoliyati natijalari: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba xalqaro tillar haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Xalqaro va sun'iy tillarni o'rganishdagi ahamiyati haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi;
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi 1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi 1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi 1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi	1.1. Tinglaydilar Tinglaydilar, yozadilar. 1.3. Tinglaydilar, yozadilar. 1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.

<p>2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)</p>	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi. 2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarining fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi 2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi. 2.4. “Mutaxassislikka kirish” fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi 2.5. “Venn diagramasi” metodi orqali “Mutaxassislikka kirish” fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi. 2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi. 2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi. 2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi 2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi.</p>
<p>3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)</p>	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi 3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun “Mutaxassislikka kirish” tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi. 3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

<p>Mashg'ulot vaqti – 2 soat</p>	<p>Talabalar soni: 20– 26 gacha</p>	
<p>Mashg'ulot shakli</p>	<p>Kirish-axborotli mavzu</p>	
<p>Mavzu mashg'ulot ning rejası</p>	<p>4. illarni tasniflash mezonlari. 5. illarning morfologik tasnifi. 6. illarning geneologik tasnifi.</p>	
<p>O'quv mashg'ulot ning maqsadi: tabiiy fanlarni o'rganishda tilshunoslikning ahamiyatini, ijtimoiy fanlar bilan tilshunoslikka xos xususiyatlarni yoritib berish.</p>		
<p>Pedagogik vazifalar:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Tilshunoslik va tabiiy fanlar munosabati bilan tanishtirish; ➤ Tilshunoslik va ijtimoiy fanlar munosabati haqida ma'lumot berish; ➤ Tilshunoslik va aniq fanlar munosabatini berish. 	<p>O'quv faoliyati natijalari:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ “Tilshunoslikning boshqa fanlarni o'rganishdagi ahamiyati haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Tilshunoslik va tabiiy fanlar fanining alohida soha sifatida yuzaga kelishi 	

Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

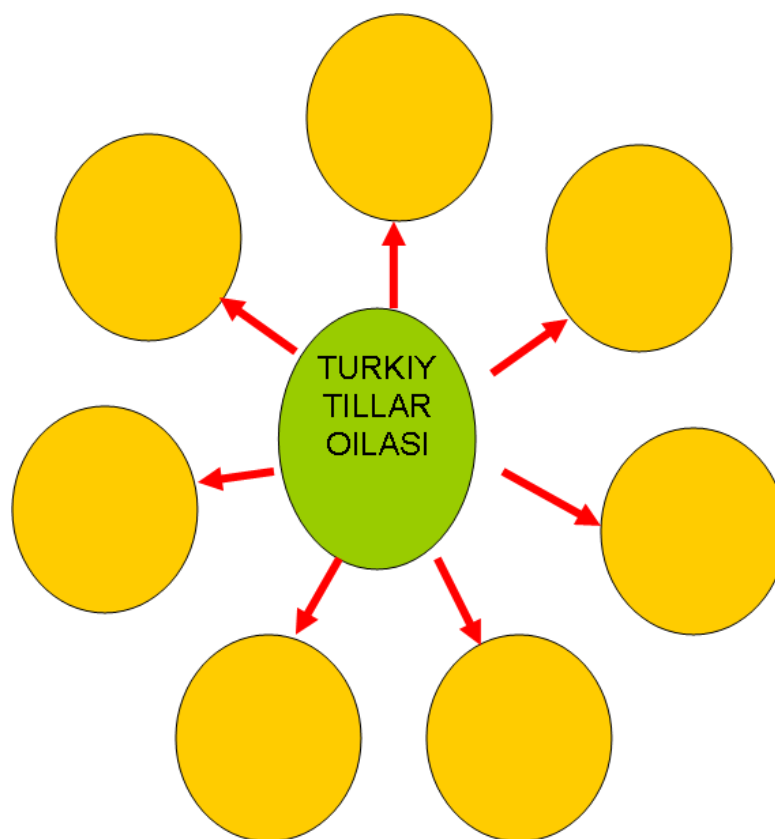
Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	<p>1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekranga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi</p> <p>1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>1.1. Tinglaydilar</p> <p>Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.3. Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.</p>
2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. "Mutaxassislikka kirish" fanining maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. "Venn diagramasi" metodi orqali "Mutaxassislikka kirish" fanining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi.</p>
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi.</p> <p>3.2. Eshitadi, topshiriqni</p>

	3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun "Mutaxassislikka kirish" tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.	va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.
--	---	--

Tilning kommunikativ, emotsional-ekspressiv, akkumulyativ funksiyalari

16-mavzu. Lingvistika turlari va lingvistik metodlar haqida boshlang'ich ma'lumotlar.

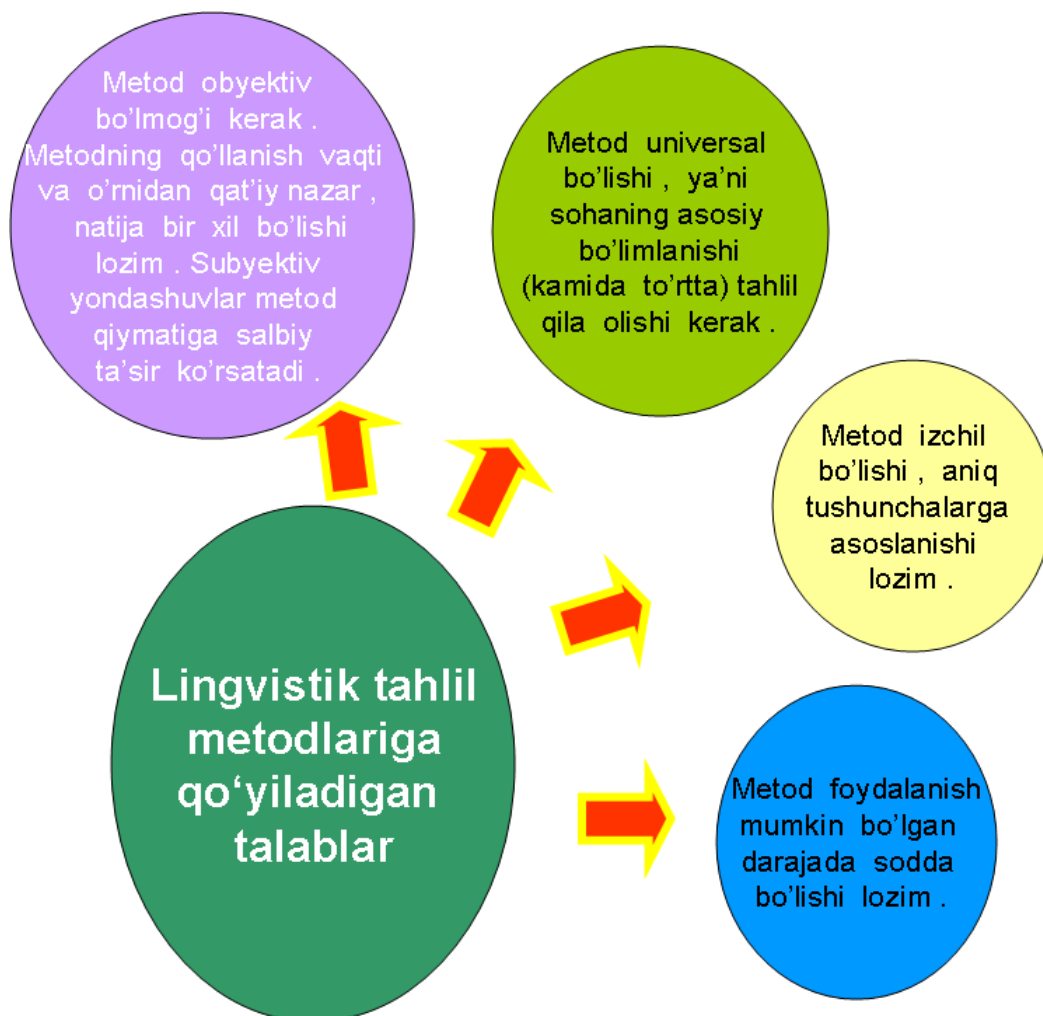
Amaliy mashg'ulot ning o'qitish texnologiyasi

Mashg'ulot vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 20– 26 gacha
Mashg'ulot shakli	Kirish-axborotli mavzu
Mavzu mashg'ulot ning rejasi	1. Metod tushunchasi haqida ma'lumot 2. Metodlarni tasniflash 3. Xususiy metodlar
O'quv mashg'ulot ning maqsadi: Tilshunoslik fanining o'rganish sohasi bo'lgan tilni har tomonlama tahlil qilishda metodlarning o'rnini, Lingvistik tahlil metodlariga qo'yiladigan talablarni yoritib berish.	
Pedagogik vazifalar: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Metod tushunchasi bilan tanishtirish; ➤ Metodlar tasnifi haqida ma'lumot berish; ➤ Lingvistik tahlil metodlariga qo'yiladigan talablarni yoritib berish. 	O'quv faoliyati natijalari: <ul style="list-style-type: none"> ➤ Talaba metod tushunchasi haqidagi bilimlarini tizimlashtiradi; ➤ Tilshunoslikni o'rganishda metodlarning ahamiyati haqida to'liq ma'lumotga ega bo'ladi; ➤ Lingvistik tahlil metodlariga qo'yiladigan talablarni asoslash imkoniga ega bo'ladi.
Ta'lim berish usullari	og'zaki bayon, «Tushunchalar tahlili», «Venn Diagrammasi», «Klaster» metodlari.
Ta'lim berish shakllari	axborotli kirish mavzusi; jamoaviy, kichik guruhlar va individual shakldagi audi-vizual ish, 80 daqiqa davomida
Ta'lim berish vositalari	interfaol doska, mavzu matni, vizual

	materiallar, elektron ishlanmalar
Ta'lim berish sharoiti	O'TV bilan ishlashga moslashtirilgan xona
Monitoring va baholash	kuzatish, o'z-o'zini nazorat qilish, savol-javob va «Blits - so'rov», rag'batlantirish, «Tushunchalar tahlili» metodi orqali o'z-o'zini baholash.

Amaliy mashg'ulot ning texnologik xaritasi

Faoliyat bosqichlari, vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchining didaktik harakatlari	Talaba faoliyati
1-bosqich. Kirish (10 daqiqa)	<p>1.1. O'quv kursi nomini aytadi. Ekraniga kurs bo'yicha mavzular ro'yxatini beradi va ularga qisqacha ta'rif beradi</p> <p>1.2. Birinchi mashg'ulot mavzusi, uning maqsadi va o'quv faoliyati natijalari hamda adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiradi</p> <p>1.3. Talabalar o'quv faoliyatini baholash mezonlari bilan tanishtiradi</p> <p>1.4. Talabalar bilimlarini faollashtirish maqsadida savollar beradi</p>	<p>1.1. Tinglaydilar</p> <p>Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.3. Tinglaydilar, yozadilar.</p> <p>1.4. Talabalar berilgan savollarga javob beradilar.</p>
2-bosqich. Asosiy qism (60 daqiqa)	<p>2.1. Mavzu, o'quv mashg'ulot ning maqsadi, undan kutilayotgan natijalarni e'lon qiladi.</p> <p>2.2. «Tushunchalar tahlili» metodidan foydalanib, talabalarinng fan yuzasidan mavjud bilimlar darajasini tashxis qiladi</p> <p>2.3. Talabalar bildirgan fikr-mulohazalarni navbati bilan tinglaydi va asosiylarini ajratadi.</p> <p>2.4. Lingvistik metodlarning maqsadi, vazifalari, fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi haqidagi ma'lumotlarni tushuntiradi, ularga oid vizual materiallarni navbati bilan namoyish etadi, mavzuning zaruriy joylarini yozdiradi</p> <p>2.5. "Venn diagramasi" metodi orqali Tilshunoslik metodlarining informatika, matematika, tilshunoslik fanlari bilan aloqadorligini talabalar yordamida qiyosiy tahlil qiladi, mavzudagi asosiy tayanch tushunchalar mazmunini tekshirish uchun savollar orqali shakllantiradi</p>	<p>2.1. Tinglaydi, yozib oladi.</p> <p>2.2. Eshitadi, yozib oladi, fikrlaydi, o'z munosabatini yozma tarzda bildiradi.</p> <p>2.3. Fikrlarini tahlil qiladi, baholaydi, qo'shimcha mulohazalarni yozib boradi, muhokamada ishtirok etadi.</p> <p>2.4. Vizual materiallarni ko'radi, tushunadi, tasavvurlarini aniqlashtiradi, eslab qoladi, zaruriy axborotlari yozib boradi</p> <p>2.5 Fikr bildiradi, taqqoslaydi, umumiy xulosaga keladi, qo'shicha ma'lumotlarni yozib oladi.</p>
3-bosqich. Yakuniy qism (10 daqiqa)	<p>3.1. Mavzuni mustahkamlash maqsadida talabalar bilan «Blits-so'rov» o'tkazadi, talabalar tomonidan mavzuning o'zlashtirilganlik darajasini baholaydi, faol talabalarni rag'batlantiradi</p> <p>3.2. Mavzu yuzasidan mustaqil ta'lim uchun "Mutaxassislikka kirish" tushunchasiga «Klaster» tuzib kelishni topshiradi va zaruriy ko'rsatmalarni beradi.</p>	<p>3.1. Tezkor so'rovlarga javob beradi, rag'bat oladi.</p> <p>3.2. Eshitadi, topshiriqni va zaruriy ko'rsatmalarni yozib oladi.</p>

1. **«Mutaxassislikka kirish» fanidan joriy nazorat savollari**
2. Til sathlarini ayting va ular o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni asoslang.
3. Tilning lug'at boyligini oshiruvchi omillar qaysilar va til taraqqiyoti uchun ulardan qaysi biri muhimroq?
4. Grammatik sath necha qismdan iborat va bu qismlarning o'rganish ob'ekti nima?
5. Nutq fonetik jihatdan necha qismga ajratiladi? har birini ta'riflang.

6. Til taraqqiyotidagi kombinator va pozitsion tovush o'zgarishlarini misollar asosida izohlang.
7. Morfologik qayta bo'linish sabablarini tushuntiring.
8. Yozuv va uning tarixiy ko'rinishlari haqida ma'lumot bering.
9. Lingvistik tahlil jarayonida qo'llanadigan asosiy metodlarni tavsiflang.
10. Transformatsion metodni misollar asosida izohlang.
11. Statistika metod va uning til hodisalarida mavjud bo'lgan aniqlikni ifodalashdagi o'rnini asoslang.
12. Sinxron lingvistik metodlarni tavsiflang.
13. Qiyosiy-tarixiy metodning "Tilshunoslikka kirish" faniga doir masalalarni hal qilishdagi o'rnini ko'rsating.
14. Millatlarotillar. Xalqrotillar. Sun'iytil.
15. Tilfikrifodasivafikrmanbaisifatida.
16. Tilbirliklarivanutqbirliklari.
17. Tilsathlari; tilningfonetik-fonologiksathi.
18. Tilninglug'atsathi. Tilningleksiktaraqqiyotidagiichkivatashqiomillar.
19. Tilbirliklarningalohidatizimsifatidao'zaromutanosisibli.
20. Tiljarayonidagifonetiko'zgarishlar.
21. Yozuvvauningtarixiyko'rinishlari. Gap bo'laklariniajratishmetodi.
22. Tiltaraqqiyotidagifonetiko'zgarishlar
23. Tilshunosliktarixi.
24. O'zbekistondatililmitarixiningasosiybos'ichlari.
25. Tilshunoslikmaktablari.
26. Tilshunoslikmaktablaritalimotlariningasosiy mohiyati.
27. Tilstrukturasi. Fonetikavafonologiyamuammolari.
28. Grammatikavagrammatikatalimotlar.
29. Lingvistiktahlilmetodlari.
30. Lisoniytdaqiqotlargaosparadigmalar.
31. Sotsiolingvistika. Tilvajamiatmunosabatlari.

«Mutaxassislikkakirish» fanidanoralinqazoratsavollari

1. Tilvajamiat. Tilningjamiatdoshko'rinishlari. Tilningijtimoiyvazifalari. Sotsiolingvistika.
2. Fonetiksath, Fonetik – fonologiksathningo'rganishob'ektlari.
3. Nutqningfonetikbo'linishi.
4. Tiltaraqqiyotidagitarixiy-fonetiko'zgarishlar, tovusho'zgarishlari. Urg'uvauningahamiyati.
5. Tilning shakllanishiga oid qarashlar, nazariyalar.
6. Til birliklari va nutq birliklarining o'zaro munosabati.
7. Tilning lug'at sathi. Lug'aviy birliklar.
8. Til taraqqiyotidagi leksik-semantik o'zgarishlar. Ma'no torayishi.

«Mutaxassislikkikirish» fanidan yakuniy nazorat savollari

1. Tilning ijtimoiy vazifalari. Tilning kommunikativ, emotsional-ekspressiv, akkumulativ funksiyalari.
2. Til va jamiyat. Sotsiolingvistika.
3. Me'yorlashtirilgan tillar. Adabiy til va shevalar. Kreol tillar. Pijin tillari.
4. Tillarning chatishuvi masalasi. Millatlararo tillar. Xalqaro tillar. Sun'iy til.
5. Til va tafakkur. Til fikr ifodasi va fikr manbai sifatida. Til birliklari va mantiqiy tushunchalarning o'zaro munosabati. Til va tafakkur bog'liqligi.
6. Til-ramzlar tizimi. Til sathlari.
7. Tilning fonetik-fonologik sathi.
8. Tilning lug'at sathi.
9. Tilning grammatik sath.
10. Til birliklarning alohida tizim sifatida o'zaro mutanosibligi.
11. Til va nutq munosabati. Til birliklari va nutq birliklari.
12. Til-tafakkur-nutq munosabati.
13. Tilning tarixiy taraqqiyoti va o'zgaruvchanligi. Sinxroniya. Diaxroniya.
14. Tovush o'zgarishlarining tarixiy ko'rinishlari.
15. Leksik ma'no taraqqiyotidagi o'zgarishlar: Metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik. Ma'no kengayishi. ma'no torayishi.

1. Til va jamiyat. Me'yorlashtirilgan tillar. Adabiy til va shevalar. Kreol tillar. Pijin tillari. Tillarning chatishuvi masalasi. Millatlararo tillar. Xalqaro tillar. Sun'iy til.
2. Til va tafakkur. Til fikr ifodasi va fikr manbai sifatida.
3. Til va nutq munosabati. Til birliklari va nutq birliklari.
4. Til-ramzlar tizimi.
5. Til sathlari; tilning fonetik-fonologik sathi.
6. Lug'at sathi. Lug'aviy ma'no taraqqiyoti.
7. Grammatik sath. Til birliklarning alohida tizim sifatida o'zaro mutanosibligi.
8. Nutqning fonetik bo'linishi. Nutq jarayonidagi o'zgarishlar. Frazza, takt, sintagma. Til jarayonidagi fonetik o'zgarishlar. Morfologik qayta bo'linish.
9. Til taraqqiyotidagi ichki va tashqi omillar.
10. Yozuv va uning tarixiy ko'rinishlari. Arab grafikasi, lotin yozuvi, kirill alifbosi.
11. Gap bo'laklarini ajratish metodi.
12. Tilning ijtimoiy tabiati. Tilning ijtimoiy voqelik sifatidagi ko'rinishlari. Til taraqqiyotidagi fonetik o'zgarishlar
13. Tilshunoslikmetodlari.

“Mutaxassislikkirish” fanidanreferatmavzulari

1. “Mutaxassislikka kirish” fanida o'rganiladigan asosiy masalalar.
2. Til va jamiyat.
3. Cotsiolingvistika – til va jamiyat munosabatlarini o'rganuvchi fan sifatida.
4. Tilning ijtimoiy tabiati.
5. Tilning ijtimoiy funksiyalari.
6. Tilning kommunikativ funksiyasi
7. Tilning kommunikativ funksiyasi.
8. Tilning ekspressiv-emotsional funksiyasi.
9. Tilning ekspressiv-emotsional funksiyasida badiiy adabiyotning o'rni.
10. Tilning akkumulyativ funksiyasi.
11. Tarixiy yozma manbalarning davr tilini o'rganishdagi ahamiyati.
12. Tilning ijtimoiy voqelik sifatidagi ko'rinishlari.
13. Me'yorlashtirilgan tillar.
14. Adabiy til va shevalar.
15. Shevalar va lahjalarning tarixiy lingvistik xususiyatlarni aks ettirishdagi ahamiyati.
16. Kreol tillar. Pijin tillari.
17. Tillarning chatishuvi masalasi.
18. Millatlararo tillar.
19. Xalqaro tillar.
20. Sun'iy til.
22. Til va tafakkur.
23. Til fikr ifodasi va fikr manbai sifatida.
24. Til va nutq munosabati.
25. Til birliklari va nutq birliklari.
26. Nutq madaniyati va nutq madaniyatini ta'minlovchi omillar.
27. Til-ramzlar tizimi.
28. Til sathlari.
29. Tilning fonetik-fonologik sathi.
30. Unlilar tizimi. Singarmonizm.
31. Undoshlar tizimi.
32. Urg`u. so'z urg`usi va mantiqiy urg`u.
33. Nutqning fonetik bo'linishi.
34. Nutq jarayonidagi o'zgarishlar.
35. Frazalar, takt, sintagma.
36. Til taraqqiyoti jarayonidagi fonetik o'zgarishlar.
37. Til taraqqiyotidagi fonetik o'zgarishlar
38. Tilning lug`at sathi.
39. Lug`at sathining o'zgaruvchanligi.
40. Lug`aviy ma'no taraqqiyoti: metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik.
41. Lug`aviy ma'no.
42. Lug`aviy birliklar

43. Semantika va semantik kategoriyalar.
44. Lug`at sathi taraqqiyotida ichki va tashqi manba.
45. O'z qatlam va o'zlashgan qatlam.
46. Grammatik sath.
47. Til birliklarining alohida tizim sifatida o'zaro mutanosibligi.
48. So'zlarni turkumlarga ajratish. To'plam va tasnif.
49. Ismlar. Ismlarning lug`aviy va munosabat shakllari.
50. Mustaqil so'zlar turkumi va ularga xos grammatik kategoriyalar.
51. Yordamchi so'zlar va ularning grammatik xususiyatlari.
52. So'z yasalishi: affiksatsiya va kompozitsiya.
53. Morfologik qayta bo'linish.
55. grammatika va grammatik ta'limotlar.
56. Til taraqqiyotidagi ichki va tashqi omillar.
57. Yozuv va uning tarixiy ko'rinishlari.
58. O'zbektilivayozuv. Arab grafikasi, lotinyozuvi, kirillalifbosi.
59. Tilstrukturasi. Fonetika va fonologiya muammolari.
60. Tillarning shakllanishi va rivojlanishi.
61. Tillarning shakllanishi haqida anomalistlar talqini.
62. Tillarning shakllanishi haqida analogistlar talqini.
63. Tovushga taqlid nazariyasi.
66. Undovlar nazariyasi.
67. Mehnat hayqiriqlari nazariyasi.
68. Ijtimoiy kelishuv nazariyasi.
69. Dunyo tillari va tillar tasnifi.
70. Hind-evropa tillari oilasi.
71. Xom-som tillari oilasi.
72. Turkiy tillar oilasi.
73. Ugor-fin tillari oilasi.
73. Kavkaz tillari oilasi.
74. Xitoy-tibet tillari oilasi.
75. Dravid tillari oilasi.
76. Indonez tillari oilasi.
77. Til taraqqiyotida integratsiya jarayoni.
78. Til taraqqiyotida differentsiya jarayoni.
79. Terminologiya. Terminologiya masalalari.
80. Tilshunoslik masalalarini o'rganishda falsafiy bilish metodlarining o'rni.
81. Ilmiy tadqiqot metodlari.
82. Tilshunoslik metodlari.
83. Metod, metodika, metodologiya.
84. Lisoniy tadqiqotlarga xos paradigmalar.
85. Lingvistik tahlil metodlari.
86. Komponent tahlil metodi.
87. Distributsiya metodi.
88. Statistik metodi.

89. Substitutsiya metodi.
90. Transformatsion metod.
91. Gap bo'laklarini ajratish metodi.
92. Analiz va sintez metodi.
93. Qiyosiy-tarixiy metod.
94. Diaxroniya metodi.
95. Sinxroniya metodi.
96. Tillarning morfologik tasnifi.
97. Tillarning geneologik tasnifi.
98. Flektik tillar va ularning xususiyatlari.
99. Agglyutinativ tillar va ularning xususiyatlari.
100. Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari va dolzarb muammolari.
101. Tillar o'rtasidagi munosabatning ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar bilan bog'liqligi.
102. Tilning lug'at boyligini oshirish omillari.
103. Lug'at boyligini oshirishda ichki manba va uning til taraqqiyotida muhimligi.
104. Sinonimlarning yuzaga kelish yo'llari.
105. Paronimiya hodisasi.
106. Polisemiya hodisasi.
107. Omonimiya hodisasi.
108. Piktografik yozuv.
109. Ideografik (logografik yozuv)
110. Ieroglifik yozuv.
111. Tovush almashuvi.
112. Tovush tushishi.
113. Tovush ortishi.
114. Assimilyatsiya – nutq tovushlarining o'zaro ta'siri, birining ikkinchisini o'ziga moslashtirishi.
115. Dissimilyatsiya- ikkita bir xil (o'xshash) tovushdan birining boshqa (oo'xshash) tovushga aylanishi.
116. Metateza – undosh tovushlarning o'rin almashish hodisasi.
117. Proteza- so'zboshida bir unlining orttirilishi.
118. Epenteza-ikki undosh yonma-yon kelganda ular orasida talaffuzda I yoki u orttiriladi.
119. Prokopa-so'z boshida undoshning tushishi.
120. Sinkopa-unlilarning qisqa talaffuz etilishi.
121. Apakopa-o'zak oxiridagi tovush tushishi.
122. Eliziyaya-unli bilan tugagan va unli bilan boshlangan ikki so'zning qo'shilishi natijasida tovushlardan birining tushishi.
123. Tovush moslashuvi – bir tovush boshqa tovushni o'ziga moslashtirishi.
124. Fonetika-nutq tovushlari, bo'g'in va urg'u haqidagi bo'lim.
125. Orfoepiya-adabiy tilning to'g'ri talaffuz qoidalarini haqidagi bo'lim.
126. Orfografiya-to'g'ri yozish yoki imlo qoidalarini o'rganadi.
127. Grafika-tovush va harf munosabati, alifbo tizimi, yozuv va uning turlarini o'rganadi.

128. Leksikologiya-soʻz vaunting lugʻaviy maʼnosi, lugʻaviy maʼnoning taraqqiyot yoʻllari, soʻzning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari haqidagi boʻlim.
129. Frazologiya- iboralarni (frazologizmlarni) oʻrganadi.
130. Soʻz yasalishi-soʻz yasash usullari haqidagi boʻlim.
131. Etimologiya-soʻzning kelib chiqishi, shakllanish tarixi haqidagi boʻlim.
132. Grammatika-tilning ichki qurilishini oʻrganadi. Grammatika ikki qismdan iborat: morfologiya va sintaksis.
133. Morfologiya-soʻz turkumlari, Grammatik maʼno, Grammatik shakl haqidagi boʻlim.
134. Morfemika-morfema, yaʼni soʻzning maʼnoli qismi haqidagi boʻlim.
135. Sintaksis-soʻz birikmasi, gap va uning turlari haqidagi boʻlim.
136. Punktatsiya-tinish belgilarini oʻrganadi.
137. Stilistika (uslubiyat)-nutq uslublarini oʻrganadi.
138. Dialektologiya-shevalar, lahjalar haqidagi boʻlim.
139. Leksikografiya-lugʻat va uning turlarini oʻrganadi.
139. Til tarixi-til taraqqiyotining tarixiy bosqichlaridagi muhim jihatlarni oʻrganadi.
140. Gap boʻlaklari metodi;
141. Tarixiy – qiyosiy metod;
142. Substitutsiya (almashtirish) metodi;
143. Distributiv metod;
144. Tarkibiy qismlarga ajratish metodi;
145. Transformatsion metod;
146. Metod tushunchasi haqida.
147. Metodologiya tushunchasi haqida.
148. Metodika tushunchasi haqida.
149. Tilshunoslik va tabiiy fanlar.
150. Tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi.

GLOSSARIY

O`zbek	Ingliz	Rus	
Abbreviatura (ital)	Abbreviation	Аббревиатура	Qisqartma so`zlar
Abzats(nem)	Indentation	Абзац	Xat boshi
Abstrakt ot (lot.)	Abstract noun	Абстрактное существительное	Mavhum ot
Avtor gapi	Direct speech	Авторская речь	Muallif gapi
Adabiy til	Literary language	Литературный язык	Umumxalq tilining ishlangan, sayqal berilgan, ma`lum me`yorga solingan, xalqning turli madaniy ehtiyolariga xizmat qiluvchi shakli. Adabiy tilning ikki shakli bor: 1) yozma shakli. 2) og`zaki shakli
Alfavit	Alphabet	Алфавит	Alifbo (yunon alifbosidagi birinchi ikki harfning nomi: alpha va beta)
Amaliy fonetika	Practical phonetics	Прикладная фонетика	Eksperimentlar asosidagi fonetika
Antonim (yun.)	Antonym	АНТОНИМ	O`zaro zid, qarama-qarshi ma`noli til birliklari
Anomalistlar	Anomalists	АНОМАЛИСТЫ	"Narsa nomi bilan narsa orasida hech qanday bog`lanish yo`q, bu nomlar mazkur tilda gaplashuvchi odamlar tomonidan yaratilgan, demak, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surgan Demokrit boshliq olimlar guruhi
Analogistlar	Analogists	АНАЛОГИСТЫ	"Narsa bilan uning nomi orasida muayyan bog`lanish bor. Bu bog`lanish narsalarning xususiyatlaridan, tabiatidan kelib chiqqan va bu bog`lanish ilohiy kuch tomonidan o`rnatilgan" degan fikrni ilgari surgan Platon boshliq olimlar guruhi
Argo (frans)	Argo	Арго	Yasama til. Biror ijtimoiy guruh, toifa (masalan, talabalar, sportchilar, o`g`rilar)ning o`ziga xos, boshqalar tushunmaydigan lug`aviy birliklardan iborat yasama tili
Artikultsiya	Articulation	Артикуляция	Nutq tovushlarining talaffuz xususiyati
Arxaizm (yun.)	Archaism	Архаические слова	Ma`lum davr uchun eskirgan, iste`moldan chiqqan boshlagan til birligi (so`z, frazeologizm va b.).
Affiks (lot.)	Affix	Аффикс	Qo`shimcha
Affiksatsiya	Affixation	Аффиксация	Qoshimchalar bilan bog`liq

			hodisalar
Assimilyatsiya	Assimilation	Ассимиляция	Nutq tovushlarining o'zaro ta'siri, birining ikkinchisini o'ziga moslashtirishi: <i>ket-di - ketti, ayt - di - aytti, uch so'm - usso'm, tuz-sin - tussin, yigit-cha - yigichcha.</i>
Bo'g'in yozuvi	Syllabic writing	Слог	Bo'g'inlarga asoslangan yozuv
Buyruq gap	Command language	Повествовательное предложение	Biror narsa-hodisaga, harakat-holatga da'vat, maslahat, iltimos, yalinish ifodalangan gaplar
Dissimilatsiya	Dissimilation	Диссимиляция	Ikkita bir xil (o'xshash) tovushdan birining boshqa (noo'xshash) tovushga aylanishi: <i>zarar-zaral; zarur-zaril, birorta-bironta; kiska-kista; koridor-kolidor. Bir so'ziga - ta qo'shimchasi qo'shilganda r tovushi t ga aylanadi va shunday yoziladi.</i>
Eksperimental fonetika	Experimental phonetics	Экспериментальная фонетика	Nutq tovushlari artikulyatsiyasidagi havo tebranishi, tebranish miqdori sarflangan vaqt, oberton qanday yuzaga chiqishi kabilar ma'lum texnik apparatlar vositasida aniqlanadi va shu asosda fonetik qonuniyatlar bo'g'in, urg'u, intonatsion xususiyatlar aniqlanadi.
Elat tili	Clan language	Язык племени	Muayyan qabila, elat vakillarining muloqot tili
Etimologiya	Etimology	Этимология	So'zlarning kelib chiqishini o'rganadigan bo'lim
Faol nutq a'zolari	Active speech organs	Активная речь	Nutq tovushlarini hosil qilishda faol ishtirok etadigan a'zolar
Fraza	Stress	Фраза	Nutqning yagona intonasiyaga ega o'zaro to'la pauza bilan ajraluvchi qismi.
Fonetik transkripsiya	Phonetic transcription	Фонетическая транскрипция	Talaffuzni aniq ifodalashga xizmat qiladi va xorijiy tillar lug'atida keng qo'llaniladi.
Fonema	Phoneme	Фонема	Mazmun qiymatiga ega bo'lgan tovush
Fonematik transkripsiya	Phonetic transcription	Фонематическая транскрипция	Grammatika kitoblarida misollarning morfologik strukturasi ko'rsatish uchun ko'proq ishlatiladi, chunki bunday hollarda so'z talaffuzidan ko'ra so'z tarkibi ahamiyatlidir; mazkur transkripsiya, asosan, fonemalarni qanday o'rinda ishlatilgan

			bo`lishidan qat`i nazar, doim bir xil belgi bilan ko`rsatishdir.
Flektiv tillar	Flexional languages	Флективные языки	O`zak morfema va affiksial morfema chegarasini ajratish qiyin bo`lgan tillar. Unga xos belgilar: - bir affiks bir necha ma`noni ifodalaydi; - affiks bir vaqtda ham shaxs, zamon va sonni ko`rsatishi mumkin. - Affiks bir necha variantga ega bo`lishi mumkin -o`zak va negizga affikslar qo`shilganda tovushlar almashinuvi kuzatilishi mumkin; - o`zak va negiz, negiz va grammatik affikslar o`rtasidagi chegarani belgilash qiyinchilik tug`diradi.
Frazeologiya	Phraseology	Фразеология	Frazeologik birikmalar o`rganiladigan bo`lim
Fonetika	Phonetics	Фонетика	Tilshunoslikning nutq tovushlari, ularning hosil bo`lishi, tiplari, tovushlar o`zgarishi, bo`g`inlar, ularning tuzilishi tiplari, strukturasi; urg`u, urg`u tiplari va intonatsiya haqidagi tarmog`idir.
Fonetik yozuv	Phonetic writing	Фонетическая письменность	Bir tovushni ifodalovchi harf tizimiga ega bo`lgan yozuv turi
Fonetik-fonologik qonuniyatlar	Phonetic-phonologic rules	Фонетик-фонологическая закономерность	Fonetik-fonologik tizimga xos qonuniyatlar
Fonologiya	Phonology	Фонология	Nutq tovushlarining vazifa qiymatini, fonemalar va ularning xususiyatlarini tahlil qiladigan soha
Vulgarizm	Vulgarism	Вульгаризм	Nutqda <i>kampir, momoy, mamulya, boboy, errayim, xumpar, takasaltang, bratishka, gardkam, neudachnik, to yes, znachit, dalagay, mersi, danke</i> kabi «shaxsiy» ijod so`zlari, o`rinsiz og`izga olinadigan so`zlar
Gap	Sentence	Предложение	So`z va so`z birikmalari vositasida ifodalanadigan fikr
Grammatika (yun.)	Grammar	Грамматика	Tilshunoslikning so`z shakllari (shakl yasalishi), so`z birikmalarining turlari, gap turlari

			(tilning grammatik qurilishi) haqidagi bo`limi
Grammatik ma`no	Grammatical meaning	Грамматическое значение	So`zning shakliy qismi, grammatik shakli ifodalaydigan ma`no
Grafika (yun.)	Graphs	Графика	Nutq tovushlarini yozma ifodalash vositalarining muayyan tuzilishi
Darak gap	Declarative sentence	Повелительное предложение	Xabar, izoh mazmunini ifodalagan gaplar
Dialekt (yun.)	Dialect	Диалект	Umumxalqtilining ma`lum bir hududda qo`llanadigan ko`rinishi
Dialektologiya	Dialectology	Диалектология	Sheva, dialekt, lahjalarni o`rganuvchi bo`lim
Dialog (yun.)	Dialogue	Диалог	Suhbatdoshlarning bevosita bir-biriga qaratilgan nutqi
Differenziatsiya	Differentiation	Дифференциация	Tillarning dialektlarga parchalanishi
Denotativ ma`no	Denote meaning	Денотатическое значение	So`z ma`nosi ko`chishi natijasida o`z va kochma ma`no hosil bo`ladi. So`zlarning nutq jarayoniga bog`liq bo`lmagan atash ma`nosi <i>o`z ma`no</i> («denotativ», «bosh», «atash» ma`nosi) sanaladi.
Idrok	Mind	Соображение	Voqelikni, mohiyatni qabul qiluvchi ong mahsuli
Integratsiya	Integration	Интеграция	Bir tilga mansub shevalarning adabiy til me`yorlariga yaqinlashuvidir
Ideografik yozuv (yun.)	Ideographic writing	Идеографическая письменность	Yozuvning bu turi logografik yozuv deb ham yuritiladi. (“logos-so`z”, “grafo- yozaman”). Negaki, bunday yozuvdagi ramzlar narsa-buyumlarni aks ettirib qolmay, tildagi so`zlarni ham ifodalaydi.
Ichki fleksiya	Internal flexion	Внутренняя флексия	Tashqi ta`sirlarsiz yuzaga keladigan o`zgarish
Izohli lug`at	Explanatory dictionary	Тольковый словарь	Lug`aviy birliklarning (so`z yoki iboralarning) ma`nosi izohlanadi. Lug`aviy birlik ko`p ma`noli bo`lsa, uning barcha ma`nolari keltiriladi va izohlanadi.
Imlo lug`ati	Orthographic dictionary	Орфографический словарь	So`zlarning imlo qoidalariga binoan qanday yozilishini qayd etadi. Imlo lug`ati (orfografik lug`at) so`zlarning to`g`ri yozilishini ko`rsatadi.

Jargon (fr.)	Jargon, slang	Жаргон	Biror guruh vakillarining o`z nutqi bilan ko`pchilikdan ajralib turish maqsadida o`zgacha ma`noda qo`llaydigan so`z va iboralar.
Kinoya	Allegory	Ирония	Teskari ma`no, kesatiq bilan aytilgan fikr
Kommunikatsiya	Communication	Коммуникация	Ijtimoiy vaziyatdagi o`zaro muloqot, fikr almashish jarayoni
Kreol tillar	Creole languages	Языки креол	Mustamlaka qiluvchi davlat va mustamlaka qilinuvchi davlat tillarining o`zaro chatishuvi asosidagi til. Bu tilda o`zaro qiluvchi jamiyat mavjud bo`ladi.
Konnotativ ma`no	Connotative meaning	Коннотативные значение	So`zni ko`chma, konnotativ ma`noda qo`llash (metafora, polisemiya va b.).
Harf	Letter	Буква	Fonemalarning yozuvdagi shakli. Bosh harf – shaxs, joy, idora, mukofot, asarga qo`yilgan atoqli otlarning birinchi harfi
Hukm	Decision	Приказ	Gap orqali ifodalanuvchi tafakkur birligi
Leksema (yun.)	Lexeme	Лексема	Tilning lug`at tarkibiga xos birlik; til qurilishining lug`aviy ma`no anglatuvchi birligi.
Leksik ma`no	Lexical meaning	Лексическое значение	So`zning material qismi (leksema) bildiradigan ma`no; lug`aviy ma`no.
Leksikografiya	Lexicographics	Лексикография	So`z shakllari, tilning lug`at boyligi – lug`atlar haqidagi ta`limot.
Lingvistika	Linguistics	Лингвистика	Til va jamiyat, til va nutq, til va tafakkur, til va madaniyat masalalarini o`rganuvchi soha
Lingvistik tahlil metodlari	Linguistic analyze methods	Методы лингвистических анализов	Lingvistik birliklar, hodisalar talqiniga oid muhim ilmiy xulosalar ishlab chiqish uchun asos bo`lgan metodlar
Milliy til	National language	Национальный язык	Millat vakillari o`rtasidagi muloqotni ta`minlovchi, millat taraqqiyoti natijasida shakllangan til
Mantiq	Logics	Логика	Tafakkur masalalari, fikrlash jarayonini tahlil qiluvchi soha
Mahalliy tillar	Local languages	Местные языки	Me`yorlashmagan, yozma shakliga ega bo`lmagan, faqat og`zaki muloqot uchun xizmat qiladigan til
Matn	Text	Текст	Muayyan mazmundagi gaplar yig`indisi

Me'yorlashtirilgan tillar	Finite language	Нормированные языки	Me'yorlashtirilgan, muayyan qonun-qoidalar asosida sayqallangan, ham og'zaki, ham yozma shakliga ega bo'lgan til
Metateza (yun.)	Metathesis	Метатеза	Nutq tovushlarining o'rin almashuvi
Metafora (yun.)	Metaphor	Метафора	Bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishi
Metonimiya	Metonym	Метонимия	Narsa va hodisalar o'rtasida makon va zamondagi o'zaro aloqadorlik asosida biri nomining ikkinchisiga ko'chishi
Metod	Method	Метод	Bilishning yo'li, tadqiqot usuli
Morfema (yun.)	Morpheme	Морфема	Tilning ma'noli, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan eng kichik birligi. Morfema ikki xil bo'ladi: 1) o'zak (so'z) morfema; 2) affiksial morfema (qo'shimcha morfema).
Morfemika (yun.)	Morphemics	Морфемика	Morfemalarning mohiyati, tuzilishi, turlari haqidagi bo'lim, ta'limot.
Morfem lug'at	Morpheme dictionary	Морфемный словарь	So'zlar tarkibiy qismlarga ajratib berilgan lug'at
Morfologiya (yun.)	Morphology	Морфология	Grammatik ma'no so'z shakllari, so'z turkumlari haqidagi grammatik ta'limot.
Muloqot jarayoni	Meeting situation	Ситуация общения	Muloqot davomida adresant va adresat holatiga oid vaziyat
Mustaqil so'z turkumi	Independent parts of speech	Самостоятельные части речи	Alohida qo'llana oladigan, mustaqil holda ma'lum so'roqlarga javob bo'ladigan, gap bo'lagi vazifasida keladigan so'zlar turkumi
Neologizm (yun.)	Neologism	Неологизм	Yangi so'z, iboralar. Neologizmlar – taraqqiyotni jadallashtirishga aloqador tushunchalarni belgilash maqsadida yaratilgan yangi, hali o'zlashib ketmagan so'zlardir.
Numerativ	Numeral	Нумератив	Hisob so'zlari
Nutq tovushi	Speech sounds	Звуки речи	O'pkadan kelayotgan havoning nutq organiga urilishidan hosil bo'lgan tebranish.
Nutq situatsiyasi	Speech situation	Речевая ситуация	Nutqiy jarayondagi vaziyat
Orfoepiya	Orphoepics	Орфоэпия	So'zlarning to'g'ri talaffuzini o'rganadigan bo'lim

Omonim	Homonym	ОМОНИМ	Aytilishi va yozilishi bir xil bo'lib, turli atash ma'nolarini bildirgan so'zlar
Qiyosiy-tarixiy fonetika	Comparative-historical phonetics	Сравнительно-историческая фонетика	Qiyoslash va tarixiy shakily ko'rinishlar tahliliga qaratilgan fonetika
Qiyosiy-tipologik fonetika	Comparative-typological phonetics	Сравнительно-типологическая фонетика	Qiyoslash va tarixiy shakily ko'rinishlar, tipologik xususiyatlar tahliliga qaratilgan fonetika
Sust nutq a'zolari	Passive speech organs	Пассивные речевые органы	Nutq tovushlarini hosil qilish jarayonida kam ishtirok etadigan nutq a'zolari
Prototil	Protolanguage	Прототил	Muayyan tilning shakllanishi uchun asos bo'lgan til
Pijin tillar	Pidjine languages	Языки пиджин	Mustamlaka qiluvchi davlat va mustamlaka qilinuvchi davlat tillarining o'zaro chatishuvi asosidagi til. Bu tilda o'zaro qiluvchi jamiyat mavjud bo'lmaydi.
Piktografik yozuv	Pictographic writing	Пиктографическая письменность	Voqea-hodisalar haqidagi tafakkur ma'lumotlari jonli va jonsiz vositalar orqali ifodalangan yozuv piktografik yozuv hisoblanadi. Bu atama "chizilgan" va "yozaman" degan ma'nolardagi so'zlardan tuzilgan. Yozuvning bu turi ma'lumotlarning dastlabki qaydlarini yetkaza oladi va mavhum tushunchalarni ifodalash imkoniyatiga ega emas.
Punktuatsiya	Punctuation	Пунктуация	Tinish belgilari va ularni yozma nutqda to'g'ri qo'llash yo'l-yo'riqlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi
Ramz	Symbol	СИМВОЛ	Muayyan tushunchani ifodalash uchun xoslangan so'z
Segment	Segment	Сегмент	Og'zaki nutq oqimi ketma-ket joylashgan va bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar sistemasidan iborat. Bunday bo'linuvchanlik xususiyatiga ega bo'lgan tovushlar qatori <i>segment birliklar qatori</i> hisoblanadi.
Singarmonizm	Syngarmonism	Сингармонизм	Unli tovushlarning moslashuvi, ohangdoshligi, uyg'unligi demakdir. Bu hodisa faqat turkiy tillarda uchraydi.
Sinonim	Synonym	СИНОНИМ	Bir umumiy ma'noni ifodalovchi ikki va undan ortiq so'zlarga ma'nodosh so'zlar

Signifikativ munosabat	Significative interaction	Сигнификатив	So`zning signifikativ ma`nosi asosidagi munosabat
Sintaksis	Syntax	Синтаксис	So`z birikmasi va gap haqidagi bo`lim
Sinxron	Synchronic	Синхронный	Joriy, amalda yuz berayotgan, kuzatish mumkin bo`lgan
Sotsiolingvistik a	Sociolinguistics	Социолингвистика	Til va jamiyat munosabatlarinin, tilning ijtimoiy vazifasini, tilning jamiyatdagi ko`rinishlarini o`rganuvchi bo`lim
Stilistika (uslubiyat)	Stylistics	Стилистика	Nutq uslubi, tilning uslubiy imkoniyatlari, so`zlashuv, rasmiy-idoraviy, publitsistik, badiiy, ilmiy uslublar mohiyatini o`rganuvchi bo`lim
So`roq gap	Interrogative sentence	Вопросительное предложение	Muayyan fikrga suhbatdoshining munosabatini bilishga qaratilgan gap
So`z birikmasi	Word combination	Словосочетание	Ikki yoki undan ortiq so`zning o`zaro tobe bog`lanishidan yuzaga keladigan birikma
Sun`iy tillar	Artificial languages	Искусственные языки	Agglyutinativ tillar grammatikasi asosida yaratilgan til
Supersegment	Super segment	Суперсегментный	Ketma-ket joylashgan va bo`linuvchanlik xususiyatiga ega bo`lgan tovushlar qatori ustiga qo`yilgan <i>birliklar</i>
Takror	Reduplication	Повтор	Ma`lum grammatik ma`no va grammatik vazifalar uchun xoslangan shakl
Ters (chappa) lug`at	Reverse dictionary	Словарь	So`zlar oxiridagi harfiga ko`ra joylashtirilgan lug`at
Tilshunoslik nazariyasi	Linguistic theory	Теория языкознания	Tilshunoslikning eng umumiy qonuniyatlari, nazariy masalalarini o`rganuvchi fan
Til oilasi	Language family	Языковые семьи	Genetik asosi bir bo`lgan tillar majmuasi
Til tizimi	Language system	Система языка	Til birliklarining o`zaro mutanosib, bir-birini taqozo etish holati
Tavsifiy fonetika	Descriptive phonetics	Описательная фонетика	Nutq tovushlari, ularning xususiyati va xarakteri qayd etiladi. Fonetikaning sillabika, akustika, intonasiya, tovush o`zgarishi va uning qonuniyatlari haqida ma`lumot beriladigan sohasi.
Tarixiy fonetika	Historical phonetics	Историческая фонетика	Nutq tovushlari taraqqiyoti o`zgarishi bilan bog`langan hodisalar, qonuniyatlar beriladi. Tilga xos fonetik jarayonlar tarixiy yodgorliklar orqali yoritiladi.

Terminologik lugʻat	Terminological dictionary	Терминологический словарь	Maʼlum bir sohaga doir terminlar izohlangan lugʻat
Triftonglar	Threetones	Трифтонги	Tarkibi uch tovushdan iborat. Masalan: [av..]
Transkripsiya	Transcription	Транскрипция	Tovush va harf orasida nomutanosiblik boʻlgan tillarda ushbu yozuv muhim ahamiyat kasb etadi, undan oʻqish-oʻqitish ishlarida kengf oydalaniladi.
Turkiy tillar oilasi	Turkic languages family	Тюркские языки	Oltoy bobo tilidan shakllangan, agglyutinativ xususiyatga ega boʻlgan tillar
Undov nazariyasi	Stress theory	Теория восклицания	Tillarning paydo boʻlishida undovlarning oʻrnini taʼkidlagan qarash
Qardosh tillar	Relative languages	Родственные языки	Bir genetik asosga ega boʻlgan, fonetik, leksik, morfologik xususiyatlariga koʻra oʻxshash boʻlgan tillar
Qiyosiy fonetika	Comparable phonetics	Сравнительная фонетика	Qardosh tillar uchun umumiy hodisa va qonuniyatlarning holati, qoʻllanish miqdorlari, oʻziga xosligi qiyos qilinadi.
Umumiy tilshunoslik	General linguistics	Общее языкознание	Tilshunoslikning umumiy qonuniyatlari, dunyo tilshunosligi taraqqiyotini talqin qiluvchi tilshunoslik
Umumiy fonetik qonuniyatlar	General phonetic rules	Общие фонетические закономерности	Barcha tillar uchun xos qonuniyatlar
Umumiy metodlar	General methods	Общие методы	Bir necha soha uchun umumiy boʻlgan metod
Xususiy fonetik qonuniyatlar	Private phonetic rules	Специфические закономерности	Maʼlum soha hodisalarinigina talqin qilishga qaratilgan lugʻat
Yordamchi soʻzlar turkumi	Auxiliary parts of speech	Вспомогательные части речи	Mustaqil luhʻaviy maʼnoga ega boʻlmagan soʻzlar turkumi
Yozuv	Writing	Письменность	Kishilik madaniyatining yuksak darajadagi yutuqlaridan biri, oʻz shakllanish bosqichlariga ega boʻlgan ixtiro
Yozuv turlari	Writing types	Виды письменности	Yozuvning turli xususiystlarini ifodalagan koʻrinishlari
Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati	Explanatory-phrasal Uzbek language dictionary	Тольковый фразеологический словарь узбекского языка	Oʻzbek tilidagi frazeologizmlar izohiga bagʻishlangan lugʻat
Xalqaro tillar	International languages	Международные языки	Dunyo xalqlari oʻrtasidagi muloqot tili: arab, ingliz, xitoy, rus, ispan

